★ AJINTHA ★

प्रज्वालितो ज्ञानमयप्रदीपः ।

★

VOL. III FEBRUARY 1949 NO. 3

M. J. COLLEGE OF ARTS & SCIENCE
JALGAON E. K.

MISCELLANY

Editors { Prof. M. N. ADVANT
Prof. C. R. POTNIS

Rajkamal always Leads

Adiwasis on the Screen for the FIRST TIME

Do not miss!

BANVASI

Starring:- Shobha, Mahipal, Gyani, Sushanta.

SHORTLY COMING AT-

Rajkamal.

- *Your De-luxe Shopping Resort* -

EVERY EVENING

MEHTA & CO.

New Peth, JALGAON, (E. K.)

— TOILET, STATIONERY. COLLEGE BOOKS, Etc. Etc. —

AJINTHA

[Miscellany of M. J. College, Jalgaon.]

Vol. III **February 1949** **No. 3**

CONTENTS.

	Page
1. Editorial Notes —	I
2 Reports	VIII
3 Peace of Mind in Atomic Age	1
4. Tragedy	5
5. Can you solve these ?	7
6. Which way to Peace ?	8
7 Amelioration of Rice crop by Weed Eradication	11
8 Two in a Train	14
9 Influence of Literature upon the Mind	17
10. Answers to the Problems	21
11. Smiles	22

	पृष्ठें
१. मराठींतील जानपदगीतें	१
२. यशस्वी माघार	१३
३. मलेरियाचा शत्रू	२१
४. कलेक्टरचा चिटणीस	२५
५. काव्यविभाग	२७
६. प्रीतीचं प्रतीक	३१
७. कै. खाडिलकर यांची नाट्यसृष्टि	३३
८. जन म्हणोत तुज	३९
९. मराठी लघुनिबंध	४३
१०. काय डॉक्टर ! कसं काय ?	४९
११. विज्ञानाचें भयशांकित भवितव्य	५१

Editorial Committee

Principal V. K. CHOUDHRI — President.

Prof. M. N. ADVANT
Prof. C. R. POTNIS } Editors.

M. J. ARTS & SCIENCE COLLEGE
JALGAON (E. K.)
प्रज्वालितो ज्ञानमय प्रदीपः

Our Donor

Shreeman Sheth Chatrabhuj Govardhandas J. P.,
but for whose generous help our magnificent College Building would have been a dream.

The Chancellor and The Vice--Chancellor of The University of POONA

His Excellency
Raja Maharaj Singh,
who laid the foundation stone of
the Mooljee Jaitha Hostels
on 11th Feb. 1949.

The Right Honourable
Dr. M. R. Jaykar,
The First Vice-Chancellor
of the University
of Poona.

EDITORIAL NOTES.

When our academic year began in June last, the sky was overcast, for India and the world, with heavy gloomy clouds. As we see the situation around us today, we may justifiably say that the gloom is melting away, at a slow yet sure pace, at least in the national context. Eight months ago, the hostilities in Kashmir seemed to be dragging on endlessly with a complete stalemate on the war front. The casualties on both the sides were slowly mounting, day by day, and the Indian Army lost many a fine gem like Brigadier Usman. The Kashmir front was like the great Serbonian bog betwixt Damiata and Mount Casius old where armies whole have sunk. Then in the south, as the year wore on, the problem of Hyderabad was rapidly assuming very dangerous proportions. Kasim Razavi was singing his hymn of hate against the Hindu community and the Indian Dominion. What their leader preached, his army of Razakars religiously practised with fanatical zeal. They made life well-nigh impossible for one whole community in the State. Anarchy was king in Hyderabad. Not only was Hyderabad pitted against India; it also involved the sister dominion. Any moment an unscrupulous Cotton might carry the spark from the war in the north and drop it into the highly combustible Hyderabad. And the resulting continental conflagration would consume both the cultures, Hindu and Muslim. There was an excessive pressure of war in the north, together with an excessive fear of a possible war in the south. To this was added the malady of an acute inflationary situation characterised by rising prices and dwindling real incomes. Such was the plight of Independent India half a year ago.

India has turned the corner in a very real sense. In the early hours of the dawn of 13th September, police action began in Hyderabad and the Razakar tyranny was overthrown within five days. Justice was done to that oppressed, insulted and angered mass of humanity in Hyderabad. It is true that many internal issues still await their solutions. But the path is paved for an amicable settlement. Happily for all, none rushed to the aid of the Razakars, not even the Nizam of Hyderabad.

To the ringing of the New Year bells was announced the "Cease Fire" over the Kashmir valley. Here again the subsequent negotiations will, no doubt, be delicate and very difficult, but lasting peace is sure to return to that land of smiling beauty.

We consider this "Cease Fire" as of more than ordinary importance. There is every hope that this great event will mark the end of an epoch of distrust, hatred and violence and usher in the fuller minstrel of harmony between the two dominions. Fire has ceased to pour out of the 3" mortars and 25 pounders in

Kashmir; correspondingly fire will cease to shoot out of angry communal eyes in the streets of Bombay and Karachi. Inter-Dominion Conferences have now become a regular feature of Indo-Pakistan relations, and all our outstanding problems will be solved by peaceful negotiations instead of by a conflict of arms. The heavy darkness of communal rancour is now diluted, and day, like a mighty river, is flowing in.

Of course, we have to work hard to build up good relations and maintain them steadily. For no curse could be greater than the curse of war. Fascism glorifies war because "it keys up human qualities and energy to the highest pitch." We have known that Buchenwald and Belsen were the consequences of Fascism and that the last war ended in an unprecedented destruction in man and material. War is a double curse: it curseth him that loses, even him that wins, and leaves a large legacy of hatred behind. Ours are two orphan States: the Father of our Nation is no more with us, and Pakistan has lost her astute, but incorruptible founder, Mr. Jinnah. The people of either dominion have no clash of interests with the people of the other; on the other hand there is harmony. But to realise this it is necessary for us to overcome our prejudices, communal and provincial, broaden our vision and break the shackles of conventional thought. "Our front rank leaders have made India free; our task is to create free Indians." If the teachers in both the dominions fulfil this task, the time will not be far-off when the two dominions, each a harmonious unit, will join in a co-operative confederation.

The world today is suffering from many ills at many points. The general tension between the U. S. A. and the U. S. S. R. the problem of Palestine, the Dutch-Indonesian conflict, the Communist-Kuomintang hostilities, the Durban riots originating in the apartheid of nascent African fascism, to mention only the chief among the ills, reflect upon the sorry state of affairs in the international sphere.

Yet even here, in the dismal darkness of power-politics, we discern a ray of hope, feeble though, and that is the U. N. O. "Had there been no United Nations, the sporadic fighting in Palestine would probably have been a full-scale war, possibly involving many nations. In Kashmir, United Nations intervention helped to prevent a struggle which might have convulsed Pakistan and India. In Indonesia, friction has eased and a great conflict avoided. All these results have been achieved without appeasement of the aggressors." (Dr. Herbert Evatt). Today the U. N. O. has stopped nations from more destruction. If these efforts are pursued further, surely the United Nations will do even more positive and constructive work, and out of it will emerge the House of Commons of the world of tomorrow.

It was in the fitness of things that in their Jaipur Session, the A. I. C. C. decided in favour of a free association with the Commonvealth of Nations. Defending the resolution to that effect, Pandit Nehru said that even though India had been independent for the last two years, still some people had not ceased to think like slaves. No country, he said,

could remain isolated to-day and some sort of alliance with other nations for mutual progress and world-peace was inevitable. He pleaded for a better understanding of the British people and their institutions, and advocated closer ties with that country. Pandit Nehru is carrying on the rich tradition of that Angel of Peace, Mahatma Gandhi, in establishing better relations with all nations, small or big.

Under the enlightened guidance of Pandit Nehru, India is assuming her natural leadership of the Asiatic freedom movement. Presiding over the Asian, or rather Regional conference, held in New Delhi to discuss the Indonesian issue, Pandit Nehru said, "We represent the ancient civilisation of the East as well as the dynamic civilisation of the West. Politically we symbolise in particular, the spirit of freedom and democracy which is so significant a feature of the new Asia. If this gathering is significant to-day, it is still more significant in the perspective of tomorrow. Asia, too long submissive and dependent and a plaything of other countries, will no longer brook any interference with his freedom."

But there is no promulgaton of any "Nehru doctrine" demanding "Hands off Asia." "We meet," said Pandit Nehru, "to supplement the efforts of the Security Council, not to supplant that body. We meet in no spirit of hostility to any nation or group of nations, but in an endeavour to promote peace through the extension of freedom." Stressing the purity of means, he continued, "May I in humility, but also with pride, remind this conference of the message of the Father of our Nation, who led us through the long night of our subjection to the dawn of freedom? It was not through hatred or violence or intolerance of each other, he told us, that nations grow in stature, or attain their freedom. the word has got caught in a vicious circle of fear and hatred and violence. It will never get out of that vicious circle unless it seeks other ways and practise other means. Therefore, let us adhere to the right mean with the conviction that right means will inevitably lead to right ends. Thus we shall help in the process of integration and synthesis which is so urgently needed in the world today".

Poona University--

Our dreams about the Regional University have at last been realised. The Poona University has not only come into existence by the Poona University Act No. XX of 1948, but has already started functioning from the beginning of this new year. Elections to the various bodies are over. The formation of the Court, the Academic Council, the various Faculties. and the Executive Council has taken place during the last month, and now the Poona University has become a full-fledged functioning body. Apart from Poona District the following districts are under the jurisdiction of the Poona University,

Kashmir; correspondingly fire will cease to shoot out of angry communal eyes in the streets of Bombay and Karachi. Inter-Dominion Conferences have now become a regular feature of Indo-Pakistan relations, and all our outstanding problems will be solved by peaceful negotiations instead of by a conflict of arms. The heavy darkness of communal rancour is now diluted, and day, like a mighty river, is flowing in.

Of course, we have to work hard to build up good relations and maintain them steadily. For no curse could be greater than the curse of war. Fascism glorifies war because "it keys up human qualities and energy to the highest pitch." We have known that Buchenwald and Belsen were the consequences of Fascism and that the last war ended in an unprecedented destruction in man and material. War is a double curse: it curseth him that loses, even him that wins, and leaves a large legacy of hatred behind. Ours are two orphan States: the Father of our Nation is no more with us, and Pakistan has lost her astute, but incorruptible founder, Mr. Jinnah. The people of either dominion have no clash of interests with the people of the other; on the other hand there is harmony. But to realise this it is necessary for us to overcome our prejudices, communal and provincial, broaden our vision and break the shackles of conventional thought. "Our front rank leaders have made India free; our task is to create free Indians." If the teachers in both the dominions fulfil this task, the time will not be far-off when the two dominions, each a harmonious unit, will join in a co-operative confederation.

The world today is suffering from many ills at many points. The general tension between the U. S. A. and the U. S. S. R. the problem of Palestine, the Dutch-Indonesian conflict, the Communist-Kuomintang hostilities, the Durban riots originating in the apartheid of nascent African fascism, to mention only the chief among the ills, reflect upon the sorry state of affairs in the international sphere.

Yet even here, in the dismal darkness of power-politics, we discern a ray of hope, feeble though, and that is the U. N. O. "Had there been no United Nations, the sporadic fighting in Palestine would probably have been a full-scale war, possibly involving many nations. In Kashmir, United Nations intervention might helped to prevent a struggle which might have convulsed Pakistan and India. In Indonesia, friction has eased and a great conflict avoided. All these results have been achieved without appeasement of the aggressors." (Dr. Herbert Evatt). Today the U. N. O. has stopped nations from more destruction. If these efforts are pursued further, surely the United Nations will do even more positive and constructive work, and out of it will emerge the House of Commons of the world of tomorrow.

It was in the fitness of things that in their Jaipur Session, the A. I. C. C. decided in favour of a free association with the Commonwealth of Nations. Defending the resolution to that effect, Pandit Nehru said that even though India had been independent for the last two years, still some people had not ceased to think like slaves. No country, he said,

could remain isolated to-day and some sort of alliance with other nations for mutual progress and world-peace was inevitable. He pleaded for a better understanding of the British people and their institutions, and advocated closer ties with that country. Pandit Nehru is carrying on the rich tradition of that Angel of Peace, Mahatma Gandhi, in establishing better relations with all nations, small or big.

Under the enlightened guidance of Pandit Nehru, India is assuming her natural leadership of the Asiatic freedom movement. Presiding over the Asian, or rather Regional conference, held in New Delhi to discuss the Indonesian issue, Pandit Nehru said, "We represent the ancient civilisation of the East as well as the dynamic civilisation of the West. Politically we symbolise in particular, the spirit of freedom and democracy which is so significant a feature of the new Asia. If this gathering is significant to-day, it is still more significant in the perspective of tomorrow. Asia, too long submissive and dependent and a plaything of other countries, will no longer brook any interference with his freedom."

But there is no promulgaton of any "Nehru doctrine" demanding "Hands off Asia." "We meet," said Pandit Nehru, "to supplement the efforts of the Security Council, not to supplant that body. We meet in no spirit of hostility to any nation or group of nations, but in an endeavour to promote peace through the extension of freedom." Stressing the purity of means, he continued, "May I in humility, but also with pride, remind this conference of the message of the Father of our Nation, who led us through the long night of our subjection to the dawn of freedom? It was not through hatred or violence or intolerance of each other, he told us, that nations grow in stature, or attain their freedom. the word has got caught in a vicious circle of fear and hatred and violence. It will never get out of that vicious circle unless it seeks other ways and practise other means. Therefore, let us adhere to the right mean with the conviction that right means will inevitably lead to right ends. Thus we shall help in the process of integration and synthesis which is so urgently needed in the world today".

Poona University--

Our dreams about the Regional University have at last been realised. The Poona University has not only come into existence by the Poona University Act No. XX of 1948, but has already started functioning from the beginning of this new year. Elections to the various bodies are over. The formation of the Court, the Academic Council, the various Faculties, and the Executive Council has taken place during the last month, and now the Poona University has become a full-fledged functioning body. Apart from Poona District the following districts are under the jurisdiction of the Poona University,

namely Satara, Ahmednagar, Sholapur, Nasik, Ratnagiri, Kolaba, Thana, East Khandesh and West Khandesh. Our College is now automatically affiliated to the Poona University from 10th February, 1949.

Unlike the Bombay University, the Poona University will not merely be an affiliating and an examining University, but in addition to these functions, it has also undertaken the charge of conducting the graduate and post-graduate studies. A very welcome improvement indeed !

And who should be at the helm of the new University as its vice-chancellor but the Right Honourable Dr. M. R. Jaykar, the one and the only person fit for the post? The University is really honoured by the appointment of Dr. Jaykar as its Vice-Chancellor, Dr. Jaykar, who has played an eminent part in the politics of our nation for the last thirty years, in whom are combined scholarship, culture and an outstanding ability to bring new progressive outlook on the present system of education, who is a man welcome to all parties, whose silver voice has swayed thousands and thousands and who is the life and soul of Maharashtra. It will not be an undue exaggeration to hope that with Dr. Jaykar at the helm, the Poona University will not only be one of the leading Universities of India, but will be the centre of culture of the whole of India.

The following members of our staff are represented on the various bodies of the University of Poona.

Court – Principal **V. K. Choudhari.**

Academic Council –

Principal **V. K. Choudhari.**
Dr. N. V. Sathe.

BOARDS OF STUDIES:

Marathi	— Prof. M. N. Advant
English	— Prof. M. C. Shaha
Sanskrit	— Prof. G. H. Tarlekar
Mathematics (Pure)	— Prof. S. V. Sirdesai
Mathematics (Applied)	— Principal V. K. Choudhari
Physics	— Prof. G. Y. Shanbhag
Chemistry	— Dr. N. V. Sathe
Botany	— Prof. C. R. Karnik
History	— Prof. C. R. Potnis
Economics	— Prof. C. A. Saldanha

COLLEGE NOTES.

Our College is about to complete the fourth year of its existence. The strength of the college has been increasing from year to year and today it stands in the neighbourhood of 550. This quick and steep rise in the number of students indicates how keenly Khandesh had felt the need of a full-fledged College. With this rising number, we also began feeling the need of a big building and extensive grounds of our own.

HIS EXCELLENCY RAJA MAHARAJ SINGH
Laying the Foundation stone of
MOOLJEE JAITHA HOSTELS.

Photo— Shamendu Studio

His Excellency Raja Maharaj Singh

Making Speech on the Occasion of laying the Foundation Stone of MOOLJEE JAITHA HOSTELS.

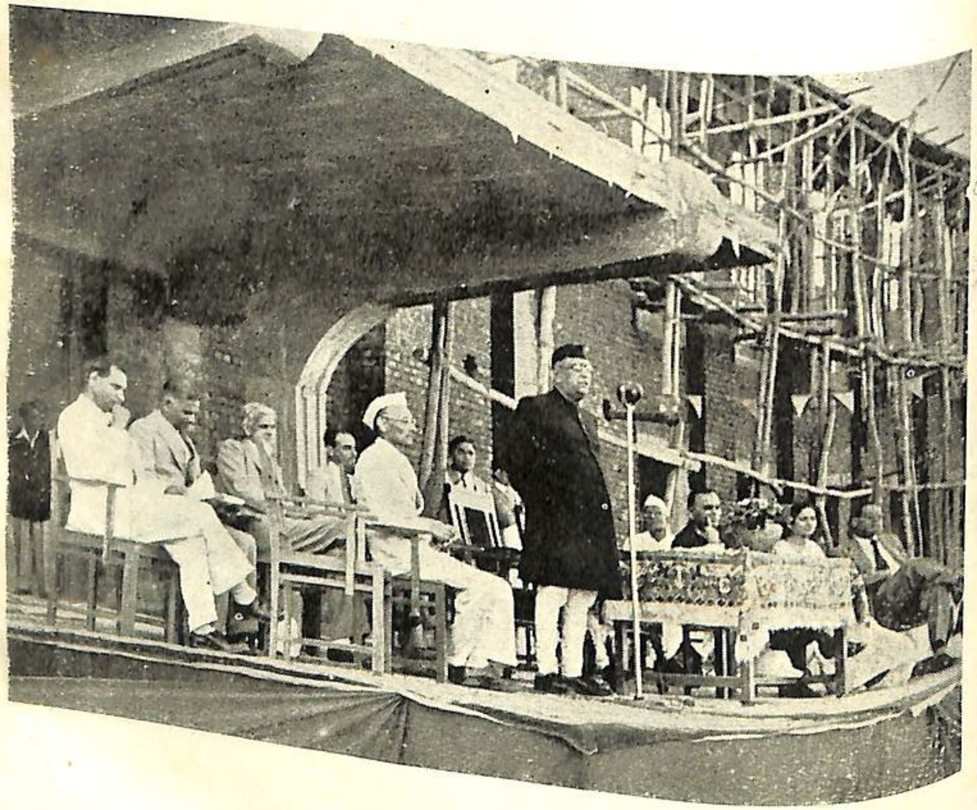

Photo— Shamendu Studio.

And who should come to our aid but our worthy donor Shreeman Sheth Chatrabhuj Gordhandas, the noble scion of the munificent Mooljee Jaitha who with his initial donation of two lacs of rupees had brought the college into existence? To him we turned for help and he responded magnificently. He has advanced funds towards the construction of the college and hostel buildings estimated to a cost of rupees six lacs and justified to the fullest extent our trust in him. With his generous offer the work of our college building started in May, 1948, in full earnest with the result that we see before us today a grand structure nearing completion. The ground floor of the college building is already completed and the first floor is near completion. Even in its incomplete state, the grandeur of the building could well be observed. The foundation-stone of the hostels was laid by His Excellency Raja Maharaj Singh, Governor of Bombay, on the 11th of February 1949, and the work of that building is also progressing rapidly. Thanks to the efficiency of the builders, Messers Walji Premji and M. J. Rawal of Ratansi Tejsi Company, Bombay, such a gigantic structure was erected in so short a time. From the speed with which the work is progressing, we can well be sure that next year our college will begin its new session in the building which will be unequalled in grandeur and majesty in the whole of Khandesh District. Due credit must also be given to the two architects, Mr. G. A Dandekar and Mr. K. J. Mhatre who had designed such princely building for the college and for the hostels. We must also ever remain grateful to the representatives of Sheth Saheb, Shree Devidas Rupji Sheth of Bombay and Mr. N. M. Gadgil of Jalgaon for their keen interest in the construction work.

We had fairly good results at the University Examinations. Miss L. S. Kale secured First Class in the I. Sc. examination and Mr. Kataria passed the Physics Subsidiary Examination with credit, getting 67% marks. These students have carried on the tradition laid by Messers Gupte and Chaudhari. We hope others will emulate and imitate their example. Our first batch of B. A. & B. Sc. students will be going for their Degree Examinations this year. They have a high responsibility and we wish them success in their examinations.

The students had their Annual Social before the Christmas holidays. Considering the bad food-situation, and the generally difficult times, we had an austerity programme for the Social this year. Notable among the items were the exhibition of the picture "Lady Hamilton" and the Dancing and Musical Concert by Mr. Ghanashyama and his group of artists. Our Chief Guest, Prof. G. D. Parikh took a brief survey of the spiritual crisis that is enveloping the world and emphasised that the individual must think for himself and must not uncritically put his faith in any person however great, or any philosophy however powerful.

Among the other activities, mention must be made of the Joyous celebrations on 15th August, 1948 That was the first anniversary of our Independence and was observed in the right spirit. Flag-hoisting, a friendly foot-ball match among the staff and students, light refreshments for the students - these were some of the

events of the day. The inaugural address of our Debtaing Union was delivered by Mr. B. R. Kulkarni of the Rajwade Itihas Sanshodhan Mandal, Dhulia. He explained how the scope of History had expanded and how vitally History was connected with the life of people as a whole. Sjt. Jayaprakash Narayan delivered a brief but inspiring lecture to the students. The next item was a popular exposition of that intriguing subject of Inflation by Tarkateertha Laxman Shastri Joshi. Among other things, Shastriji mentioned that the programme of militarisation constituted a major force in making the inflationary situation more acute. Mr. Prabhakar Padhye gave a talk on the values in literature. The last programme was a very interesting discussion about modern Marathi drama which was initiated by Mr. M. G. Ranganekar. Many students participated in the discussion.

We heartily congratulate Dr. N. V. Sathe on being awarded the Ratanji Ranachodji Desai Gold Medal by the University of Bombay for Ph. D. degree, 1945. Prof. C. R. Fotnis and Prof. D. W. Joshi were deputed for military training as officers of the N. C. C. (Senior Division). They were attached for three months to the Mahar M. G. Regimental Centre, Arangaon. We hope that our College gets the permisssion to train two platoons next year.

Two Memorable Occasions : –

On 11th February, H. E. Raja Maharaj Singh, Governor of Bombay, laid the foundation-stone of the Mooljee Jaitha Hostels. It was, indeed, a great function. In his speech of welcome, Mr V. N Patil, Bar-at-Law, President of the Khandesh College Education Society, said that the Society had the aim and ambition to open additional colleges of Commerce, Engineering, Agriculture, etc.; but for that purpose an adequate financial support was necessary. Then an Address was read and presented to His Excellency by Principal V. K. Choudhari. In the address, our Principal appealed to the Government to give University education the same earnest attention that was given to primary education today Society will get the scientists engineers, men of letters, so much needed today only from the colleges. And if colleges, in particular private colleges, are to run efficiently large funds are neccessary. He made a specific mention of the magnificent donation by that magnanimous philanthropist, Shreeman Seth Chatrabhuj Gordhandas. He further urged that financial assistance from the Government should come forth in a greater measure.

In reply H. E. the Governor made a brief, appropriate, dignified speech, full of lively humour. In the cool hours of the evening, in the midst of picturesque surroundings, an audience of over a thousand listened to the speech with rapt attention. His Excellency congratulated our munificent Donor Shreeman Seth Chatrabhuj Gordhandas, and expressed great satisfaction at the progress of the Society. He assured us that the Government had decided substantially to increase the grants to colleges and that some of these plans awaited only the final touches.

After laying the foundation of the Hostels, " well and truly ", His Excellency mixed with the boys and freely chatted with them. He then went round the college-building under construction. Indeed, his visit will leave a deep impression on our minds. We now realise how popular a Governor can be!

The other occasion, following this, was the closing address of the Debating Union of our college by the Hon'ble Shri N. V. Gadgil, Minister for Works, Mines & Power, Dominion of India. In his short but sweet and eloquent address, Kakasahib (as Maharashtra knows him) told the students that the older generation had won the freedom of India; it was the duty of the younger generation to defend that freedom. Freedom, he said, was not an end in itself, but was only the means to realise the ideal of prosperity, happiness and liberty for every individual. To realise this ideal, the country needed talent of every kind and he exhorted the students to develop their inner capacities and answer the call of the country.

Thanks –

Last but not the least is the work of rendering thanks to all our colleagues, friends and students for having helped us in getting this number prepared. All the members of our staff and the students took considerable interest in the work and offered us some very valuable suggestions. Our Principal guided us from the very beginning and but for his encouragement and valuable suggestions we would not have been able to present this number in such an attractive form. Correcting the proofs is one of the worst jobs that the editors have to face. But we were many a time relieved of this tedious task by some members of the staff – especially Professors Kelkar, Joshi, Tarlekar and Shaha for which we sincerely express our sense of gratitude to them.

We must also make a grateful mention of the Express Block and Engraving Studios, Bombay, for having prepared the blocks in good time. In fact we gave them very little time to prepare the blocks, but still they did their work in time and in a very efficient manner, as could be seen from photographs and cartoons published in this number. We must also thank sincerely Mr. V. R. Dhavale, Editor, 'Sahitya,' Bombay, for having supplied us the blocks of Late Shree K. P. Khadilkar, free of charge, the Chitrashala Press, Poona for having supplied us the block of His Excellency Raja Maharaj Singh, and Rt Honourable Dr M. R. Jaykar, and the Mooljee Jaitha Office, Bombay, for supplying us the block of our Donor Shreeman Sheth Chatrabhuj Gordhandas.

We must also thank our advertisers who have helped us by giving their advertisements for this number of Ajintha. This shows that the public of Jalgaon is taking keen interest in the college activities. I hope they will continue to do the same in future.

events of the day. The inaugural address of our Debtaing Union was delivered by Mr. B. R. Kulkarni of the Rajwade Itihas Sanshodhan Mandal, Dhulia. He explained how the scope of History had expanded and how vitally History was connected with the life of people as a whole. Sjt. Jayaprakash Narayan delivered a brief but inspiring lecture to the students. The next item was a popular exposition of that intriguing subject of Inflation by Tarkateertha Laxman Shastri Joshi. Among other things, Shastriji mentioned that the programme of militarisation constituted a major force in making the inflationary situation more acute. Mr. Prabhakar Padhye gave a talk on the values in literature. The last programme was a very interesting discussion about modern Marathi drama which was initiated by Mr. M. G. Ranganekar. Many students participated in the discussion.

We heartily congratulate Dr. N. V. Sathe on being awarded the Ratanji Ranachodji Desai Gold Medal by the University of Bombay for Ph. D. degree, 1945. Prof. C. R. Potnis and Prof. D. W. Joshi were deputed for military training as officers of the N. C. C. (Senior Division). They were attached for three months to the Mahar M. G. Regimental Centre, Arangaon. We hope that our College gets the permisssion to train two platoons next year.

Two Memorable Occasions : –

On 11th February, H. E. Raja Maharaj Singh, Governor of Bombay, laid the foundation-stone of the Mooljee Jaitha Hostels. It was, indeed, a great function. In his speech of welcome, Mr V. N Patil, Bar-at-Law, President of the Khandesh College Education Society, said that the Society had the aim and ambition to open additional colleges of Commerce, Engineering, Agriculture, etc.; but for that purpose an adequate financial support was necessary. Then an Address was read and presented to His Excellency by Principal V. K. Choudhari. In the address, our Principal appealed to the Government to give University education the same earnest attention that was given to primary education today Society will get the scientists engineers, men of letters, so much needed today only from the colleges. And if colleges, in particular private colleges, are to run efficiently large funds are neccessary. He made a specific mention of the magnificent donation by that magnanimous philanthropist, Shreeman Seth Chatrabhuj Gordhandas. He further urged that financial assistance from the Government should come forth in a greater measure.

In reply H. E. the Governor made a brief, appropriate, dignified speech, full of lively humour. In the cool hours of the evening, in the midst of picturesque surroundings, an audience of over a thousand listened to the speech with rapt attention. His Excellency congratulated our munificent Donor Shreeman Seth Chatrabhuj Gordhandas, and expressed great satisfaction at the progress of the Society. He assured us that the Government had decided substantially to increase the grants to colleges and that some of these plans awaited only the final touches.

After laying the foundation of the Hostels, " well and truly ", His Excellency mixed with the boys and freely chatted

with them. He then went round the college-building under construction. Indeed, his visit will leave a deep impression on our minds. We now realise how popular a Governor can be !

The other occasion, following this, was the closing address of the Debating Union of our college by the Hon'ble Shri N. V. Gadgil, Minister for Works, Mines & Power, Dominion of India. In his short but sweet and eloquent address, Kakasahib (as Maharashtra knows him) told the students that the older generation had won the freedom of India; it was the duty of the younger generation to defend that freedom. Freedom, he said, was not an end in itself, but was only the means to realise the ideal of prosperity, happiness and liberty for every individual. To realise this ideal, the country needed talent of every kind and he exhorted the students to develop their inner capacities and answer the call of the country.

Thanks –

Last but not the least is the work of rendering thanks to all our colleagues, friends and students for having helped us in getting this number prepared. All the members of our staff and the students took considerable interest in the work and offered us some very valuable suggestions. Our Principal guided us from the very beginning and but for his encouragement and valuable suggestions we would not have been able to present this number in such an attractive form. Correcting the proofs is one of the worst jobs that the editors have to face. But we were many a time relieved of this tedious task by some members of the staff – especially Professors Kelkar, Joshi, Tarlekar and Shaha for which we sincerely express our sense of gratitude to them.

We must also make a grateful mention of the Express Block and Engraving Studios, Bombay, for having prepared the blocks in good time. In fact we gave them very little time to prepare the blocks, but still they did their work in time and in a very efficient manner, as could be seen from photographs and cartoons published in this number. We must also thank sincerely Mr. V. R. Dhavale, Editor, ' Sahitya, ' Bombay, for having supplied us the blocks of Late Shree K. P. Khadilkar, free of charge, the Chitrashala Press, Poona for having supplied us the block of His Excellency Raja Maharaj Singh, and Rt Honourable Dr M. R. Jaykar, and the Mooljee Jaitha Office, Bombay, for supplying us the block of our Donor Shreeman Sheth Chatrabhuj Gordhandas.

We must also thank our advertisers who have helped us by giving their advertisements for this number of Ajintha. This shows that the public of Jalgaon is taking keen interest in the college activities. I hope they will continue to do the same in future.

And finally we shall be failing in our duty if we do not express our gratitude to Mr. V, C. Nehete, the proprietor, Mr. Narayan J. Mahajan, the Manager and the staff of the Deccan Printing Press, Jalgaon, for having printed the number in such an artistic form and in so short a time.

Many doubts were raised as to the advisability of our getting the magazine printed here in Jalgaon. But Mr. Nehete has answered all the doubts as could well be seen from the attractive form in which he has presented this number to us.

Gymkhana Report (1948-49.)

The Managing Committee :—

Principal V. K. Choudhari – President,
Prof. D. D. Narawane – Chairman,
Mr. N. K. Narkhede – General Secretary,
Prof. M. N. Adwant – Magazine,
Mr. C. S. Satpute – Cricket department.
In-charge
Prof. Nadkarni M. D.
Mr. P. G. Nemade – Foot-ball, Volley ball
In-charge
Mr. Choudhari D. H.
Mr. V. K. Patil – Minor Games
In charge
Prof. Gokhale R. N.
Mr. P. D. Pathak – Debating. In-charge
Prof. Tarlekar G. H.
Mr. G. R. Marwadi – Indian Games.
In-charge
Mr. Choudhari D. H.
Miss S. L. Chaudhary – Ladies'
Representative

With the sincere and enthusiastic cooperation of all the students and the Secretaries of the various departments the Gymkhana activities had a smooth course during this academic year.

The 15th of August was celebrated with great enthusiasm by the Gymkhana.

Our football and volley ball team particiated in the Inter-Collegiate sports (Poona group). Our foot-ball team won one match and lost the other heroically. The game our forwards played was very much appreciated by the football critics.

The annual sports were conducted by the Secretaries in cooperation with the students' and the ladies' representatives. This time the Gymkhana added one more item in sports namely mixed doubles in table tennis which was a great success.

The prizes were distributed by the chief guest of the Annual Social – Prof. G. D. Parikh.

The Sheth Haji Shakur trophy was awarded to the successful candidate in short distance running event.

Mr Savant's shield was awarded to Ladies' General Champion.

As the activities of the Gymkhana, consequent on the rise in the number of students, have increased enormously, need for a good, comprehensive and democratic constitution for the Gymkhana was keenly felt.

The Gymkhana Managing Committee in their deliberations decided that a good, comprehensive and democratic constitution for the Gymkhana was now necessary and accordingly the G. M. C. appointed a special Sub-Committee with Prof. D. D. Narwane as chairman to draft the constitution after considering the various drafts submitted to the sub-committee. The Sub-committee will finally prepare the draft which will be presented to the President and through him to the General Body for approval.

Before concluding this report, I have to thank the students and members of the staff for their keen interest and their valuable help they gave us from time to time.

Prof. D. D. Naravane,
Chairman.

N. K. Narkhede,
General Secretary.

Report of the Debating Union.

The inaugural address of the Debating Union was delivered by Mr. B R. Kulkarni, a scholar of History and an enthusiastic worker in the Rajawade Historical Research Institution, Dhulia. In his address, Mr. Kulkarni stressed the importance of History in the life of people. Our next lecture was delivered by Tarkateertha Laxman Shastri Joshi, his subject being Inflation. Shastriji emphasised that schemes of militarisation were a great source of inflation. We were lucky to get Sathi Jai Prakash Narayan as our next speaker. Sathi Jai Prakash advised the students not to be victims of communal fanaticism, or narrow provincialism. Socialism, he said, was the only way out; but it must be achieved only by peaceful and nonviolent means. In these days of vulgar pragmatism, this stress on the purity of means was most welcome. This was followed by a speech by the well-known journalist, Prabhakar Padhye. He gave a warning against the corrupting influence of political parties and capital which were invading the sphere of journalism. This was succeeded by a lively discussion about many aspects of modern Marathi drama. Mr. M. G. Rangnekar of the Natyaniketan led the discussion. The closing address of the Union was delivered by Hon'ble Shri N. V. Gadgil, Minister for Works, Mines, Power, Government of India. In his speech, Kakasaheb advised the students to preserve the freedom secured for us by the older generation and build a new, glorious India that has been our dream so far.

Prof. G. H. Tarlekar,
Incharge, Debating Union.

P. D. Pathak,
Secretary.
Debating Union

CRICKET.

We opened the department in great enthusiasm with a friendly match with the Jalgaon Cricket Club. In the first term three-fourths of the season was practically marre by heavy and constant rains. So we were much nervous and hopeless. But in the second term Nature favoured us, and with the overflowing enthusiasm and vigour of the players, we had a nice season.

We had arranged a three-day tour to Nasik and had two fixtures there. Prof. Bhonsale accompanied the team and gave us the pleasure of his company and valuable guidance.

A feature of this year's activities was the Festival Match – Arts-Vs-Science arranged at the time of our Annual Social. Our Principal with many members of the staff participated in the match and made it quite a success. The students also responded well and were present on the grounds in large numbers. Messers Satpute and Kulkarni were in full bowling form. Prof. Nadkarni and Mr. Wadekar played nice innings for the science side. A powerful and the only six of the year by Mr. Palshikar was the bright feature of the day. Powerful strokes by Mr. Rasse also deserve mention.

Our heartfelt thanks are due to the Head Master, G. S. Agri. High School, for giving their ground for our daily practice during the first term. We also thank the Principal, New English Shool, for giving us their roller. We cannot conclude without giving our sincere thanks to the Gymkhana Managing Committee for giving us good deal of co-operation throughout the year. We expect the same kind co-operation in future.

Prof. M. D. Nadkarni
In-charge Cricket Dept.

C. S. Satpute,
Cricket Secretary
G. M. C.

Our Annual Social.

Our Annual Social was held on the 20th and the 21st of December, 1948. The Gathering Managing Committee consisted of eight representatives from the various classes, the General Secretary and one Ladies' representative. The committee consisted of :—

Principal V. K, Choudhari (President),
Prof. C. R. Potnis (Chairman),
Prof. D W. Joshi,
Prof, G. Y. Shanbhag,
Prof. G. H Tarlekar,
Prof. M. D. Nadkarni,
Prof, M. M. Kelkar,
Mr. G. N. Pandit,
Mr. K. P. Warke,
Mr. B. S. Patil (General Secretary),
Mr. K. N. Patil, Mr. V. V. Nehete } Refreshment.
Mr. P. R. Landge, Mr. V. N. Sarode } Entertainment.
Mr. V. K. Patil, Mr. L. D. Shivrame, Mr. K. M. Patil } Sports.
Mr. G. N. Marwadi (Reception).
Miss Pushpa Oak (Ladies' representaaive).

On the 20th December, 1948 at 7. 30 a. m. Principal V. K. Chouhari hoisted the nationai flag. Students and the staff chanted the national anthem and gave a salute to the flag. The Programme bagan with sports at 8 a. m. which lasted for two hours full of riotous laughter.

Then at 11. 30 a. m. we had a cine-show in the 'Rajkamal Theatre' where that beautiful film 'Lady Hamilton' was exhibited.

Our Chief Guest, Prof. G. D. Parikh addressed the students at 5 p. m. In his eloquent speech, he reviewed the present world-situation and emphasised the role of Individual in society as a moral being.

On the next day a foot-ball match was played between the Arts and Science sides in which some of our Professors took an active part and showed remarkable skill. Then every student had his cup of coffee- the cup that cheers and invigorates.

On the same day a 'Dancing and Musical concert' was staged from 1 p. m. upto 4 p m. in the same theatre. The main dancer Ghanashyamaji is a student of the world-famous Udaya Shankar and some of the dances were superb.

From 7 p. m. to 10 p. m. that day, there was the Variety Entertainments programme consisting of several dramatic pieces, songs, much other fun and finally the inevitable Fish-pond.

Our sincere thanks are due to all members of the staff and students and many persons in the town for their hearty co-operation and valuable help.

Prof. C. R. Potnis,
Chairman,
Gathering Managing Committee.

B. S. Patil,
General Secretary.
Gathering Managing Committee.

Memorise Great Occasions of Life
By having them Photographed.

The following types of work will be artistically and efficiently carried out:—

1. Indoor & out-door Photography.
2. Enlargements
3. Cinema slides.
4. Portrait painting

Enquire at :—

Shamendu Studio,
Opposite Chitra Talkies,
JALGAON, E. K.

Pro. :— C. D. CHAUDHARI,
G. D. Art (Bombay).

Purchase & Canvass
FOR
Shcools and College-Book Depot
JALGAON, E. K.

The Book Depot promises prompt service and honest dealing
Your kind visit is highly solicited.

Your true friend,
VISHVAS PATIL.

GYMKHANA MANAGING COMMITTEE--

M. J. COLLEGE, JALGAON 1948-49.

SITTING L. TO R :—
[1] Miss Choudhari S. L. [2 Mr. Choudhari D. H. [3] Prof. Gokhale R. N. [4] Prof. Narvane D. D. (Chairman). [5] Prin. Choudhari V. K. [6] Mr. Narkhede N. K. (General Secretary) [7] Prof. Nadkarni M. D. [8] Prof. Advant M. N. [9] Prof Tarlekar G. H.

STANDING L. TO R :—
1. Mr Patil V. K. 2 Mr. Nemade P. G. 3. Mr. Pathak P. D. 4. Mr Satpute C. S.

General Champion (1948–49)

Mr I. R. Chandgude

Our I. Sc. First Class (1948)

Miss Leela Kale

Gathering Managing Committee; 3rd Annual Social Gathering 1948-49.

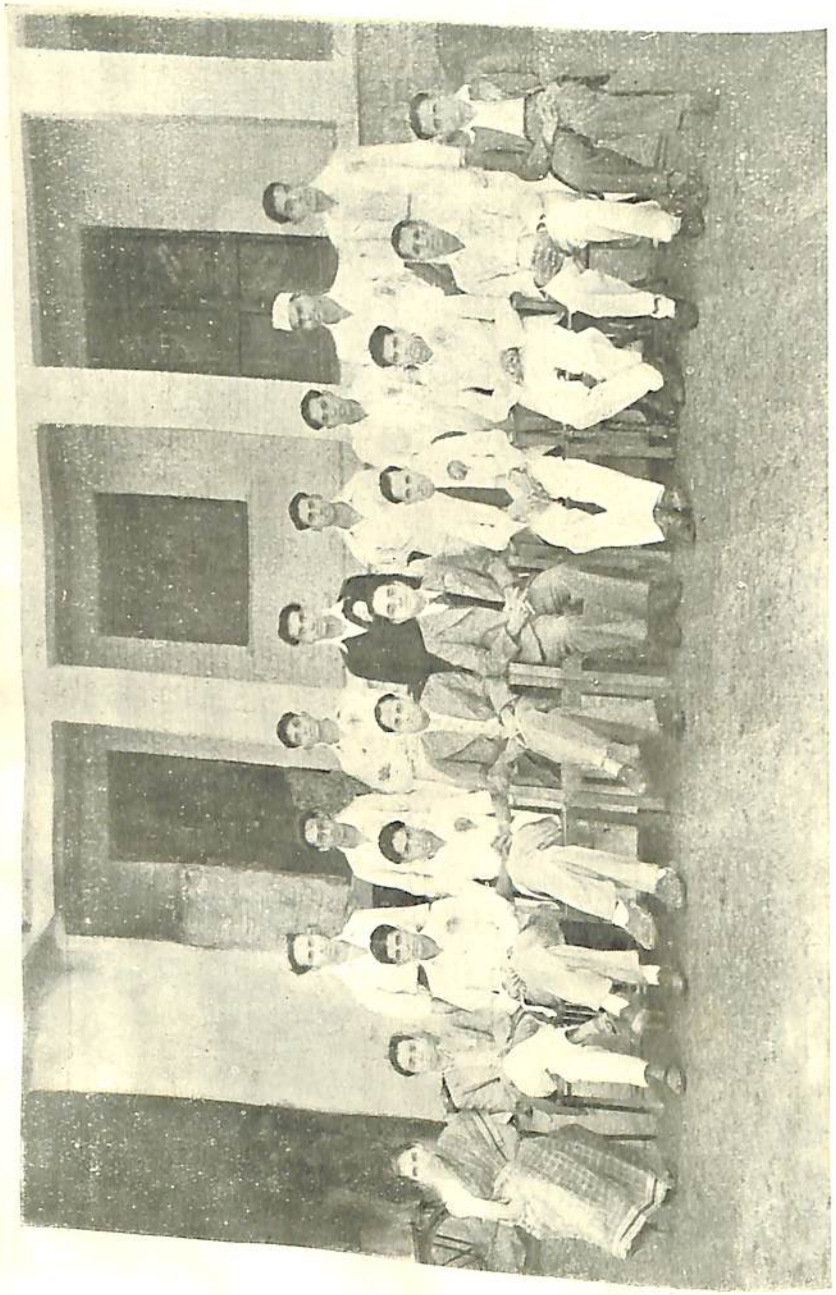

Sitting L to R :— (1) Miss Oak P. Y. (2) Mr Pandit G. N. (3) Prof. Joshi D. W. (4) Mr. Patil B. S. (Genaral Secretary) (5) Principal Choudhari V. K. (President) (6) Prof. Parekh G. D. (Guest) (7) Prof. Potnis C. R. (Chairman), (8) Prof. Nadkarni M. D. (9) Prof. Tarlekar G. H. (10) Prof. Kelkar M. M.

Standing.— (1) Mr. Patil V. K. (2) Mr. Shivarame L. D., (3) Mr. Nehete V. V. (4) Mr. Sarode V. N. (5) Mr. Patil K. N. (6) Mr. Marwadi G. N. (7) Mr. Patil K. M. (8) Mr. Landge P. R.

PEACE OF MIND IN THE ATOMIC AGE.

(By - PRABHAKAR GHAN, Sr. B. A.)

The invention of the Atom Bomb has ushered the human civilization into a critical era. We have been thrown into such a position whence we cannot turn back; we cannot undo what has happened. We can not kill the scientists who have invented the miraculous power of an atom of matter. And even if we kill them, we cannot stop those who are going in for fresh research. You can control the body but not the brain.

"What then?" is the further question. We have been made to know the serious consequences of the atomic energy. Not all the consequences are bad but then, not all of them are good too. This generation will never forget that fatal moment when Hiroshima was bombed -- bombed not with ordinary shells but with the newly invented atom bombs. Many might have even seen before their mental eye, at that time, a picture in which they might have seen thousands and thousands of human beings running astray into the streets of Hiroshima and looking upto the sky with a terrific and frightful look into their eyes at the bolt of fire that was coming down from the blue to burn these poor human creatures to ashes!

Such has become our life then! What is the purpose of human life if the whole of humanity is to be burnt to ashes in this way? In fact, since the invention of atom-bomb the world is groaning under the yoke of fear. Fear has become the complex of whole humanity. Psychological reactions of the atomic invention are clear. We have, as far as psychological aspect is concerned, lost our mental peace. The reasons are obvious We will have to allow — what can we do otherwise? – the use of atomic energy unrestricted in which case every nation will be constantly in the alertness and the anxiety as to how the evils coming out of the use of atomic energy can be guarded against. This, obviously, is not a healthy state. Firstly, there are no clear indications known about the would-be state of nature which will be constantly attacked by the atomic explosions for purposes, good or bad. In this respect vagueness prevails even in the heads of scientists. Secondly, there is the dreadful fear of atom bombs. However rich a man and strong a nation, it is not possible for them all to protect himself or all its subjects from atom bombs. The psychological state of a human being who is constantly is the grip of fear of being the victim of atom bombs can be imagined.

It is pointed out that the atomic energy can be utilised for increasing the production enormously and thus the age-old problem of scarcity may be solved. This indeed appears to be a bright prospect. But consider the history of mankind, consider man's attitude towards destructive weapons alongwith his intuitive pugnacity, and you will not hesitate

to conclude that the atomic energy will be made to flow more through destructive channels than constructive ones. Atomic energy, that is to say, will be more misused than utilised. This we can not neglect and no human being could afford to neglect. And it is exactly for the same reason that we will have to keep ourselves constantly on the alert. Even Gandhiji's India cannot afford to neglect the atomic science. This at once makes the position clear.

This is how a pessimist sees the future of world viewing through his dark and gloomy glass of pessimism, "The world is striding fast on the way to destruction", he would tell us, "And you will not have to wait for long to see the strongest nations in the world, Russia and the U. S. A., plunged into a dreadful war. Atom bombs will be used and the world will come to nothing but ashes".

Is that then the future of humanity? Will these enormous achievements of human civilization come to nothiyg? Indeed as the pessimist has said it, has the human life lost its significance?

Well, answers to these questions are not easy. We cannot refer to a guide which will provide us with ready answers of these questions: Things about human life are not so easy as that. These are the questions which contain only but a few words – some few indeed! but which tell us a great deal about the storm in human mind. That storm has originated in the struggle of to two opposite winds. Mankind is dwindling between two tendencies, to be or not to be?

But the position is not so hopeless as our gloomy pessimist would have us believe. We can refer to a text which can give us enough material to answer these aforesaid questions to our complete satisfaction. That text is nothing other than our knowledge about human nature and this text would tell us a great deal if simply we take care to refer to it.

Firstly, we can ask our pessimist a question; 'My dear fellow, if such is the gloomy fate of the world why don't you end your life just now when the world has not gone too far on the way to destruction? "Let him answer this question straight-a-way and surely he cannot answer it straightway. He would say this thing and that, and in the end, to be sure, would conclude, "But .... but Sir, I wish to live."

Wish to live! This, then, is the real thing. The existence of this wish to live in human breast at once shades off the gravity of the arguments put forth by the pessimist. All of us, even the pessimist, want to live, wish to live, whatever the future of mankind. And this is the key which provides us with the answers of all the questions raised by the pessimist.

This wish to live which is present in the hearts of all human beings would make man think a great deal before he would go to misuse the atomic energy. He knows, as he ought to know, that all of us are living in the houses made of glass and hence we cannot afford to throw stones at each other. If he has the power to break others' houses and destroy their lives, others, in turn, have

the power to break his glass house to pieces and his life. Every nation will think a great deal before using atom bombs, for who can tell that other nations do not know the atomic secret? Since every nation wishes to live, it will strive to live and it cannot live safely if it does not allow other nations to live safely. Attacks will be returned in the same measure; there will be tit for tat. And what nation will risk its life when it already knows the nature of attack?

The fact is that the trouble is not within nations; the real trouble is within our own selves. We just don't want to be ourselves. We want to forget the gloomy reality but we forget that to plunge ourselves into the oblivion is not the right solution of our problem. Life is not always gruesome and defeating. Even Hardy who has seen nothing but pessimism in this world would have us believe that even among the moodiest the tendency to be cheerful is stronger than the tendency to be cast down; and a soul's specific gravity constantly reasserts itself as less than that of the sea of troubles into which it is thrown.

We must generate into our hearts the wish to live – to live vigorously, honestly, generously and purposefully. Atom bombs can burn our bodies, they might make us chilled with fear about our life, they cannot but, take away our wish to live.

A little consideration in the right way will show us that the invention of the atom bomb has not in the least affected the purpose of our life – the significance, so to say. The purpose of life is to live one's own life and to allow others to live their own. The significance of life is to keep alive the humanity within us and to help others to keep alive the humanity within themselves. One need not necessarily be a philosopher to know these simple facts. Everyone who lives knows them. No one can live, live in the society and live with the society if he does not know these facts.

If we shall, then, look within ourselves, we shall discover that we have not lost courage, that we are not without the wish to live and that we still hope to carve out our way through this humdrum situation. In fact, every new invention has caused to bring over the horizon of our minds the dark clouds of pessimism But then it rains and the sky is clear. Human minds possess enough elasticity to adjust themselves to changing conditions. Moreover, if some of us have the intellect to invent such dreadful weapons, there are some among us who have the power to save us from such dreadful measures.

But then it falls upon us to find out our true friends, those who can save us from such grave situation. We must find out such fellows and such institutions; and we must follow them and work for them. United Nations' Organization is such an institution and it can be much more helpful if we lend it our sincere support and goodwill. It might have failed to achieve so much as we expected it to achieve. But still the hope is there. At least it has succeed in chaining the monster of arbitrary nationalism just verging on the boundaries of barbarism.

You cannot now just raise the slogan, 'for the sake of our motherland!' and rape mercilessly the masses of other nations. Man is realising that others have, on the equal status with him and in the same degree in which he has, the right to live. Tolerance, Unity and Co operation in the international field are growing. Of course some exceptions no doubt there are, but before long the monster of nationalism will be on the way to its burial.

The first duty of every man in the Atomic Age is to work for the success of the U. N. O. Let it be the symbol of international brotherhood. And for this, every one of us will have to believe in others, expect others to believe in him and will have to show others by his honest behaviour that there is every ground why they must believe in him. In this atmosphere of goodwill and belief, life will thrive into a full-blown plant and humanity will be able to taste the sweet fruits of its labour that it has been doing for ages.

Thus, if we want to achieve the peace of mind which is so essential a condition for the growth of civilization, we must support U. N. O. which alone can give us the peace. Not that we must only support it, we must honestly and cheerfully work for it. And if we do that we will not have to wait for a long time in this atmosphere of suspense and terror. In the end peace will be ours; to be sure, we can win the peace in that way.

★ RELIEF :

Thou shalt not covet thy neighbour's wife
His ox thou shalt not slaughter;
But thank the Lord, it isn't a sin
To covet thy neighbour's daughter.

★

★ FACTS OF LIFE :

A woman visitor to the London Zoo asked a keeper whether the hippopotamus was a male or a female 'Madam,' replied the keeper sternly, "that is a question that should be of interest only to another hippopotamus."

TRAGEDY.

(Padmakar R. Landge, Jr. B. A.)

★

I have always been wondering why of all the thirty-six plays that Shakespeare wrote, only his Tragedies have been hailed by his critics as his master-pieces. It is also a mystery why the play-going public should have been mad after the monumental play 'Ekach Pyala'.

I wholeheartedly endorse the views of these critics and yet feel unable to discover wherein lies the attraction which these tragic plays exercise on the audience. These works portray the miseries and misfortunes that assail human life. Life is a strange mixture of happiness and misery. It would appear that every one of us is in quest of happiness which seems to elude those who seek it. The cup of life is full to the brim with woes and agonies.

Under these circumstances the instinctive reaction of man who is thwarted in his search of happiness should be to seek it at least in the realm of imagination. As someone has put it, literature should be an escape from life. What life refuses to yield, man recreates in the domain of Art. It would appear reasonable that the large majority of people should favour comedies, since as Hardy woul have us believe, "Life itself is in a large measure, a tragedy".

But people do not seem to give the palm to the comic works of art. They do enjoy them occasionally; sometimes they do look upon them as the sauce of life; but they are not prepared to call them life itself. The comic works do not seem to rise up to the standards which critics have prescribed for works of art. We might, on occasions, read them or hear to laugh away our cares and to return to our daily round of duties, a little refreshed and perhaps a little heartened. But we are not prepared to acknowledge them as embodiments of the substance of life.

This is the popular verdict which also finds support at the hands of the connoisseurs of art. What is the reason for this unusual and, one may even say, absurd choice? If life itself is drab enough for most of us, why should we be eager to witness its extension in the realm of art? Why should hundreds of people flock to see 'Othello', 'Hamlet' and 'Macbeth'?

To me the answer seems to lie this way. Since, life is an admixture of weal and woe, nothing works up our feelings or rouses the milk of human kindness ennobling the baser feelings and passions as the delineation of a great personality coming to a disastrous end.

Look at all the Tragic Heroes. They are all persons of noble birth, richly endowed with talents- Nature, it seems, had intended them to fulfil some high

missions. But since man is by nature imperfect, each of these tragic heroes has in his mental and moral setup a flaw which, when exploited by the sharps of the world, drags him irretrievably to a tragic end. Herein lies the key to the problem of our predilection for tragic plays

The portrayal of the tragic hero is true to life in the sense that he, too, is prone to error. Thus, though the tragic hero is otherwise too good to be earthly, he touches us at this point that he shares with us our weaknesses. Look further into the workings of this great man's mind when once his weakness is worked upon. His mind is a veritable battlefield on which a fierce struggle between good and evil begins to rage.

This terrible battle goes on uninterruptedly for days, months and sometimes years, till at last, the battlefield is strewn with the corpses of all the good that is within him and the forces of evil having thus got an upper hand, drag this noble personality towards the edge of ruin and at last hurt him mercilessly into the dark abyss below.

This conflict, this fierce struggle of the forces of good pitted against those of evil and the acute agony which it brings in its train, calls forth our pity, sympathy and admiration for that great soul. In the life of this tragic hero we see the quintessence of life. In the midst of the sufferings of this great man our mind is purged of all its base passions, its bestiality, and is purified and ennobled.

We love to see tragedies, not because we still have the beast within us which loves to see other people suffer, but because, the misfortunes of the noblest and the finest of our species have a salutary lesson for us. They bring home to us the irresistible conclusion that none of us can be immune from our share of the ills of life; and that we must in our own way brave them. This feeling reconciles us to our lot in life; besides, in a large measure, purging our mind of what is ignoble.

This, to my mind, is the reason why people through all the ages have acclaimed some of the tragedies as immortal works of art, and this also is the genesis of the pleasure they take in them.

★ A DEEP SECRET :—

Clara– "Rose told me that you told her that secret I told you not to tell her

Belle– "She is a mean thing! I told her not to tell you"

Clara– "Well, I told her I wouldn't tell you she told me, so don't tell her I did".

Can you solve these ?

(Here are some problems placed before you to test your intelligence and reasoning. See how quickly you can solve these. Then turn to the end of the English section to make sure you agree with us).

(1) STOP THIEF!

A man went out one morning leaving a hundred rupee note on his table. To his horror, when he got home it had gone.

The police were called in and interviewed the servants. The housemaid said she had seen the note on the table and left it where it was.

The cook said, she too, had seen it and had put it under a book to keep it from blowing away.

The under-house maid had also seen it, and had put it inside a book, between page 19 and 20.

One of them was obviously lying. Who?

(2) The exact time at which the crime was committed was still in doubt. One material witness said he had seen the clock but was afraid his evidence would not be worth much. "Why?" said the detective.

"Well, I was sitting in the chair in the barber's shop." Said the witness, "In the mirror in front of me was the reflection of a clock, one of these modern clocks without figures. I know it sounds ridiculous but it appeared to be twenty-five to five – which in view of the other evidence is absurd."

But it was not so absurd. The detective knew that when the witness saw the clock it must have been – what time?

(3) When the day after tomorrow is yesterday, today will be as far from Sunday as today was from Sunday when the day before yesterday was tomorrow. What day was it?

(4) Three cannibals & three missionaries have to cross a river. They have a boat, but it will only hold two people. Cannibals, obviously, must not be allowed to outnumber missionaries. How do they all get across?

(5) I was walking along a street the other day and I saw some soldiers marching ahead of me. There were two soldiers marching in front of one soldier and two soldiers marching behind one soldier, and there was one soldier in the middle. How many soldiers were they altogether and in what formating were they proceeding?

WHICH WAY TO PEACE ?

(Bhave M. S., Sr. B. A.)

'Never again shall brute force sit on the throne of justice nor barbaric strength wield the sceptre of right', proclaimed the allied leaders in the First World-War.

It was an irony of fate, indeed, that inspite of these high sounding predictions, Europe was again a war house within only a short period of two decades. Hitler attacked Poland, the magazine caught the spark and all the world was set ablaze. We were again on the path of war, the path which we ourselves condemned as 'the pilgrimage to death and the suicide of our race.' All the knowledge and power at our command to create wealth, preserve life and promote welfare was deliberately utilized to make the war ever-increasingly brutal, because it was the war to end all wars. We were fully aware of what we were doing, we saw all the destruction with open eyes and smiled upon it-for all was meant to lead to peace! to stop all such horrible sights for ever!!

Hitler had his mighty fall. Mussolini accomplished what he deserved. All was quiet on the open front. We came out victorious because we were just! because we stood for democracy! for the emancipation of the victims of the despots! because we were sacrificing for the sake of humanity and because we valued our principles and morals! At Sanfrancisco we met again, with fears in heart and joy on face. The bells rang loudly that peace will come. For were we not for peace! Was it not the solace of our hearts! Surely it was and to secure and enforce it we established the U. N. O. The winter has gone; can spring be far behind? Will not the U. N. O. with all its councils and the F. A. Os and I. T. Os., I. L. Os and other Os. with conferences in London and Paris, New York and Geneva, Brussels and Havana; with a glorious collection of the outstanding, eminent and intelligent personalities, bestow upon us what we are searching? We must answer in an affirmative, since we piously hope it will do it. But - and here arises the main problem.

(Continued from page 7)

(6) A missionary was captured by aborgines and condemned to death. To decide manner of execution, it was the tribal custom that a victim must make an affirmative statement. If the high priesr considered the statement true, the victim was shot with a poisoned arrow. If the statement was considered false, the victim died by fire. But the missionary, thinking fast, made a short statement. 'I will die by fire.' The statement was so perplexing that it was impossible to carry out the execution. Why?

The past experience tells us that war cannot end war. No power in the world, howsoever great it may be like that of the U. S. A., U. K., or U. S. S. R. can prevent war. Even today at every moment the idea of the third world-war peeps into our mind; and with justification also. Inspite of these international organisations and the desire of all the nations to co-operate, the organisations are turning out to be myths. The bloodshed in the world has not yet stopped. Europe is seperated into two blocks - that of the U. S. A. and the U. S. S. R. China is on the verge of Revolution. The Problem of Indonesia is turning acute. The Berlin Question is unsolved. The U. N. O. is the dictatorship of the Big Three. 'Everytime our foreign ministers or the heads of our delegations or the Government meet and decide not to decide, agree to differ, hurry to postpone and commit themselves to no commitments. The official heralds proclaim jubilantly to the Universe' 'This is a hopeful beginning'. 'This a first step in the right direction'. Our international life is composed of an unending sequence of beginnings that don't begin of first steps and lead no where. Is this peace? Is this the way to peace?

The way we are going is not wrong. The world Organisations and the world Government is the necessity of the day. The mistake is to be found in our own hearts.

In the process of civilisation there emerged a number of separate sovereign states isolated on account of geographical remoteness, lack of communications, racial distinctiveness and cultural differences. These states were ruled by kings who, linked themselves with the Almighty. It was ordained that they should rule the Earth.

Between Renaissance and the Eighteenth centu ry as a result of the revival of learning and new methods of rational and scientific thinking there was a revolution which manifested itself in the claim for the doctrine of the 'sovereignty of the people.' The climax was reached in 1919 when more nations than ever before became completely sovereign and indepe-ndent; which today lie trampled in the dust.

It so happened because of the fact that the world was tending to become 'industrialized.' Industrialism tends to embrace the whole globe and aspires to achieve its purpose irrespective of any barrier. The barriers which marked out different territories are rapidly breaking down. Science has made nations depend on each other for their means of living. Trade and transport have drawn the nations as if in a Big Box. Physical barriers cannot now come in the way of Unity. Yet though so near .... we are far away. It is a paradox no doubt; but it is real.

The feeling of Nationalism is in the highest esteem. We think of every thing at every time for our own interest. Ours is the centre round which all the other nations revolve. All of us are the worshippers of National Molochs. Not only the U. K. and U. S. A. which are dominated by the capitalists but U. S. S. R. also. In the days of Lenin to think in terms of Russian interest alone was to be guilty of

bourgeois sentiment. But after the death of Lenin, International Communism was gradually subordinated. 'The love of Mother Russia could not be destroyed by official decrees or intellectual indoctrination We are all alike and should blame ourselves together. We pretend to supporr what we heartily desire to protest. All is turning out a mockery.

What is required, therefore, is the change in our hearts. We must begin to think on a higher level. Capitalism in the Western countries accentuated the extreme individualism. Nothing is more sacred than the 'self! This is the cause of such inequality and its disastrous consequences. While the Communist Experiment liberating the people from the whims of the Tsarist absolutism completely destroyed individuality. It is nothing but subordination of the individual to the totalitarian State.

A few years ago C. E M. Joad wrote-In Europe there is only Communist Culture, Nazi Truth and Fascist Thought. And to this Romain Rolland added :- Europe as a whole is a mad-house, Europe, broaden yourself or perish .... Adieu Europe, you are going into cemetary Your place is there Lie down and l t out outhers lead the world.

We do not believe in the extreme view that East is East and West is West and the two shall never meet. Yet we hold that the Orient has developed a culture that is distinctive from the West. It is the Orient that has given the world its greatest philosophers : Lord Krishna, Prophet Mahammad, Buddha and Jesus Christ It is the Orient, especially India, which has developed a peculiar outlook on life, which is the only thing that can cure the world disease.

In the Paris session of the U. N. O. Pandit Nehru warned. 'Out of hatred and violence you will not build peace. It is a contradiction in terms. You will not solve your problems by thinking of the problems of the world as mainly European. Today Asia counts in world affairs and tomorrow it will count for much more. It is difficult no doubt to get hatred, prejudice and fear out of our minds. Nevertheless unless we do so we shall not succeed.

It is therefore essential, while demanding freedom for Nation let us not surrender the conscience of humanity. It is not surrender of sovereignty but creation of something profound and glorious. We must develop a world culture and world conscience. Patriotism is not enough. The way to Peace it to think in terms of the Universe. And in this sphere India has the previleged position because as our great philosopher Radhakrishnan has observed: Universalism has been innate in Hindu character. It has assumed high, pure and noble form and so has won us the sympathy and admiration of the world. It never took the shape of ambition of the world domination. It has expressed itself as world sympathy, understanding. openmindedness and so has contributed to the enrichment of the world. India alone, with her distinctive spiritual outlook can provide the world with the soul it is seeking.

Amelioration of — Rice-crop by Weed Eradication.

(By Prof. C. R. Karnik, M. Sc.)

In the agricultural pursuits from the earliest period of his existence, man has contended with certain undesirable species of plants. Such species, unwanted, useless, often prolific and persistent, interfere with agricultural operations, increase labour, add to costs, and reduce yields. These obnoxious plants are known as weeds.

Of the approximately quarter million species of plants, inhabiting the earth, relatively few have weedy habits. Varying greatly in size, form, and behaviour. these myriads of plants grow in almost every nook and corner of the earth's surface. Many are useful to man for food, clothing, provision of shelter, and as drugs to alleviate his ills. Some serve as forage for his flocks and many as builders of soil. They soften the contours of the earth with their verdure and beautify the landscape with their flowers.

Pernicious Weeds.

But not all plants are unmitigated blessings. Certain species with pernicious characteristics grow where they are not wanted. These weedy species may survive frost, high temperatures, and drought; they may grow under widely varying soil and climatic conditions; they may produce enormous number of seeds that will remain for years in the soil, and by a variety of means they multiply and spread rapidly. Because of these characteristics weeds add to man's labours and resist his efforts at control and eradication.

Structural and Physiolcgical adaptations.

The main rice-producing regions in the Bombay Province are the Thana District and the Colaba District.

Because of the peculiar conditions under which rice is grown, the weeds in rice fields differ from those infesting other field crops, the most troublesome ones growing like rice in standing water.

In the culture of low land rice, the fields are submerged under 6 ins. of water during the greater part of the growing season. The weeds of rice fields are therefore those adapted to growing in an aquatic habitat, which is characterized by excessive water, low oxygen for the roots and low nitrate. The weeds of rice fields are, in general, of the amphibious type i. e. with roots in the mud underlying the free water, but with shoots emerging into the air above the water. Submerged and floating aquatic plants are largely excluded because of shading from the rice and the taller amphibious weeds. One of the adaptations of amphibious plants to the conditions of the environment is a tissue (arenchyma), with large intercellu-

lar spaces, through which oxygen may diffuse from the portion of the shoot above water into the roots.

In addition to structural adaptations facilitating gaseous exchange between roots and the atmosphere, physiological adaptations to low oxygen-supply are also present in amphibious plants. The work of Laing (1940) seems to indicate that at times respiration in the roots and rhizomes of amphibious plants is anaerobic, and at other times both aerobic and anaerobic simultaneously.

Because of the partially anaerobic conditions prevailing therein, nitrate formation in paddy soils is slow, although ammonia is abundant. The rice plant, in fact, is better able to utilize ammonium salts than nitrates under some conditions at least. Presumably, the weeds associated with rice are able to use ammonium salts as a source of nitrogen.

The Problem.

After the rice has been seeded, there is no practical means of combating the weeds and since the rice requires a long growing season, most of the weeds mature and drop their seeds before harvest time. Consequently weeds in rice fields multiply rapidly. The weed problem is, in fact, one of the chief factors in rice production.

Important Weeds of Rice.

The weeds that are most troublesome in the rice-fields are varieties of water-grass.

Isachne australis, R. Br.,
Cyperus iria Linn;
Cyperus flavidus Retz.,
Echinochloa colona, Linn;
Cyperus exaltatus Retz.,
Diplachne fusca Beauv;
Aclurопus repens Parl.,
Fombriotylis ferruginea, Vahl.
Lippia nodiflora Michx.,
Echinochloa stagnina Beauv.
Eragrostis amabilis Wight and Arn.
& Setaria glauca Beauv.

Introduction and Spread of Weeds in Rice.

The weed seeds seem to be introduced in three ways; with the rice seed, with irrigation and flood water and by wind and other agencies from plants growing on bunds. Such unused land or bunds should be kept free from weeds.

New weeds are usually first introduced into a district with the rice seed. The use of clean seed is therefore important in preventing infestations.

Since most weed seeds float or are readily transported by flowing water, the seeds of weeds and grasses once allowed to mature on the bunds soon find their way to the irrigated land.

Control of Rice Weeds by Tillage and Cropping Methods.

Whereas wet land weeds will accumulate under prolonged rice culture, the growing of rice in rotation may be used to control deep-rooted perennials and other weeds that have tended to increase as a result of growing dryland crops.

In America (Arkansas), rice following soyabeans, so planted as to permit of clean cultivation, gave splendid results as regards both weed eradication and yield of rice.

Laude (1918), through a series of experiments conducted at Beaumont, found that weeds can be controlled by planting rice in rows far apart so as to permit its early cultivation. The object is to remove the competition offered by weeds from time of early stages of the rice plants right up to the time when they are 2-3 weeks old. Thus the rice plants are given an opportunity to develop into strong, vigorous plants, capable of overcoming at least to some extent the development of weeds.

Conclusion:—

In India especially today when famine is stalking the country, it becomes all the more important to maintain weed-free cultivation. We want maximum agricultural production today not merely for profit but to survive. The call for better seeds, manures, improved methods of cultivation by mass methods of tractor ploughing, and so on is to step up production, but an equally important step to be taken is to eradicate weedgrowth, and it hoped that the agricultural authorities will take it up in right earnest.

★ TOO SMALL :—

" How is it your wife doesn't find fault with such a tiny flat ? ".

" She has probably come to the conclusion that there isn't even room for complaint ".

★

★ LESS SWEET :—

" I sent my little boy for two pounds of sweets & you only sent a pound and a half ".

" My scales are all right, madam. Have you weighed your little boy ? "

TWO IN A TRAIN.

(By Prof. M. C. SHAHA, M. A. L L. B.)

An ideal train is that which carries only two passengers, who are dissimilar in respect of sex, who talk their time youthfully and intelligently away-may not be intelligibly and who ultimately arrive in a place where they will not be disturbed by any society or state, ideal or ambition, but will love purely and live peacefully until Death prefers to commit no further act of sweet delay.

If only the Railway Authorities of our re-born India planned the running of at least one separate train for Ladies, with a Gents' Bogie attached; if a gent like myself who objected not to the existence of a few girls' hostels, womens' hospitals and ladies' hotels, chanced or was forced to catch such a train- excuse me my being a little logical, a little philosophical but are not some cases of our being forced cases of our chance, and is not a chance in the highest sense a force? If in the absence of my inability, not will, to enter the solitary and hence obviously overcrowded gents' bogie, I permitted myself to be pushed into one of the several Ladies' compartments; if after having sleepily stood for fifty and odd minut-s in the doorway- I had heard wise men say that such a situation, although unsafe, tended to be fatally romantic- I was seen as a surprise from a nondistant point by four pretty mischievous eyes; if - have patience, please - they allow themselves to be discovered to be such modernised specimens of Eve's Daughter as are incapable of being correctly described by my stock phrases "a fat cat" or "a streamlined tin"; if, yes, if they do not appear to care as much as penny whether they expose themselves while imposing upon others or vice-versa, whether they are underdressed or overdressed, whether you call them products of costly education or of cheap culture, whether their homely posture in the course of their journey occupies a couple or more of illegitimate feet space, and whether they keep mum or continue to chat in de-Luxe English-by the way, a fair woman speaking fluent English, how fine, flattering; - if one of these two, the other assenting, with all their qualifications and modifications invited me out of sheer pity to share the seat with her; if then, confused to some extent, I could say "Sorry, I mean thank you" and she would say "That's all right" and thereupon I made bold to say "Very good of you" and she said - if you do not disbelieve me- "Thank you" and I said "Mention not"; well, if ....

The train of my thoughts was now running faster than the train itself which, it is more proper to suggest, had caught me, since this slow day train was the one which I would have most certainly avoided, had there been a better alternative. I had - the entire episode is still vivid to me - boarded this cart-like train only after its start. As a traveller, I had long been marked by certain glaring drawbacks. In the first place, I was always afraid of railway accidents, not that something might happen to the train but that something might happen in the train. Secondly, I lacked somehow the necessary courage to create interesting incidents or awkward accidents. I had not learnt to make a difference between accidents and incidents, a fairly good student of Hardy that I was. What is worse, as a better student of Shaw, is it Shaw? Yes, it is G. B S. -- my faith in his theory of hunting heroines was initially irresistible and in due course of time had become irremovable. I had been finding myself gradually converted into a woman-hater- a misogynist, do you call it? It is not that I was unaware of the fourfold possibility, according as the context varied, of love begetting love or hate, and of hate begetting hate or even love. Thirdly, whenever and wherever possible, I was a reader of books, not a lover of looks. My friends used to laugh at me, in season and out of season, but I was I. My greatest disqualification as a traveller, in short, was my deficiency (Had it been efficiency?) in the much desired and yet the most difficult art of talking - doubtless with a fair member of the fair sex.

Hitherto nothing serious in today's travel had occurred except that I had been able to cover as many as three chapters of my "Inequality of the Sexes- the Impossible or the Inevitable?" by the time the train had left behind four small stations in one hour and a quarter In about the same time, I was told without inquiry, the next stoppage would be at the big junction - a name I will never forget. My compartment was womanless, I had already assured myself, and uptill now not the slightest change in the atmosphere had been effected by the entry of any woman of any description.

16-37 were for me cursed hours indeed, when all the noise and bustle, hurry and motion, shouts and quarrels indicated the arrival of the train at that junction - ah, a junction which joins people no less than routes. My fear of some encroachment upon my window-seat had kept me stuck to it for a few minutes, but my over-powering thirst for a cup of tea or a glass of water made me at last leave the seat and run wildly to a stall yards away on the long, long platform. Unceremoniously, of course, had I to drink and pay. There was nothing, I knew, in my luggage likely to entice even the poorest thief into a crime, but the compartment, the seat in the compartment, the kerchief on the seat, the book on the kerchief - these I could ill afford to miss These things one may well steal and be not yet called a thief!

An accident! I was back at the window from the outside. I could see that I had come, but I had come only to find my seat gone. I began to blame the tea and the thirst, the train and the time. I was foolish, I should suffer. I was shuddering and staggering, murmuring and wavering. Was I waking? I doubted. Was I dreaming? No, no. I was on the point of shunning the sight, but the bell and the whistle soon brought me to myself and left me no choice. I was again inside, but not on the seat. I was rendered motionless in the moving train. What did I find there? You need not guess. It was a girl - horrible! I had not the heart to stare. So

young, so charming, so decent, so indifferent! What to say? What not to do? Ah, my miss-fortune! I was puzzled and aghast, standing resigned to the lot.

If – again that "if"? – What comes from an unexpected quarter is help, it was help. For the first time in my life I realised that God helps also those who cannot help themselves. I was thinking a lot of things. What else was I to do? – Who was she? What wind had driven her here? Why this train? Why my seat? How long would she sit and how long should I stand? What about the kerchief? Where was the book? Was it right for her, why did she not think? All of a sudden, a sweet sound struck my ears: "Mister, you... "She was speaking and to me, it was no illusion. Before I could utter a syllable, she had resumed: "Mister, this book, yours"?

"My..." was the first word that somehow came out from my mouth, I still remember. The book was in her hand, and I was looking underneath and around for the kerchief. Strange, she had made no mention of it. Perhaps she had forgotten; perhaps she did not feel it. Who ever cared for another's trifle? A third "mister" from her was help enough to me. Yet standing, I spoke out something, I forget what and how. She moved a little, and I sat This I do remember – I was upon half of my kerchief, when I said: "Miss – whatever your name – you have put me in a fix. Supposing I have to get down at the next station, but you do not get up, and my ker ...." "Oh sorry, I quite forgot your kerchief! Would you mind my sitting ...."

We two in a train went thus deeper in our conversation, unmindful of the presence of the other passengers. My fear and confusion were melting away, as minutes passed by. I cannot say, I had risen completely to the occasion, but I could see that she had been so favourably impressed with my views and words. Somewhat affected they were bound to be. There is no help against Nature. Her mention that she was a refugee had aroused my curiosity. I was all attention as she went on with her story. How remarkable then that speech of hers: "Why grudge me this space, this kerchief? You think, you have paid and you have a right. I had my money and my rights. How happy was my home! The train has been my home for some days and nights. If we two in a train, for example's sake, could ......" Here she paused, and I did not understand. "And"? You will ask. Well, my episode is without and end.

★ DOES IT COST ANYTHING?

'Well, well", Said Dr. Brown, as he met a former patient on the street, "I am glad to see you again Mr. Jones. How are you this morning?"

"First, doctor", Said Jones cautiously, "does it cost anything to tell you?"

Our College Building under Construction

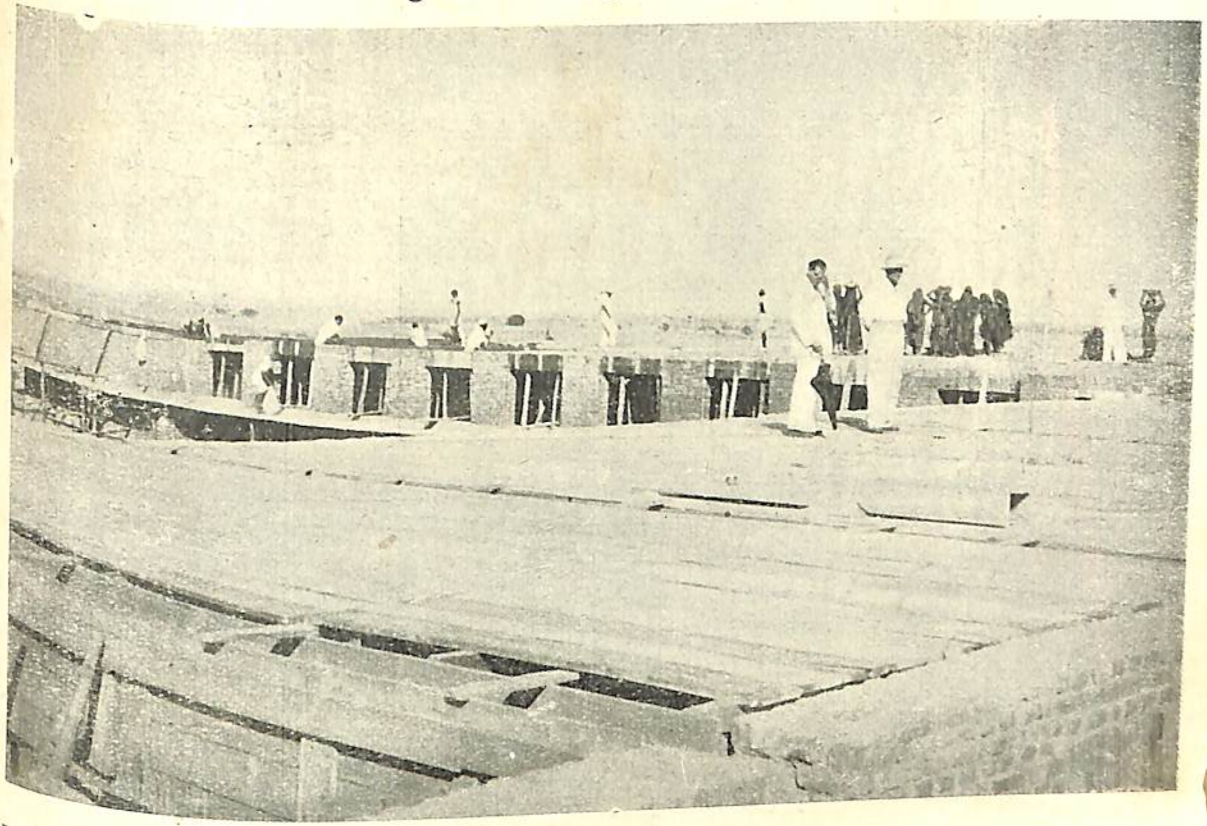

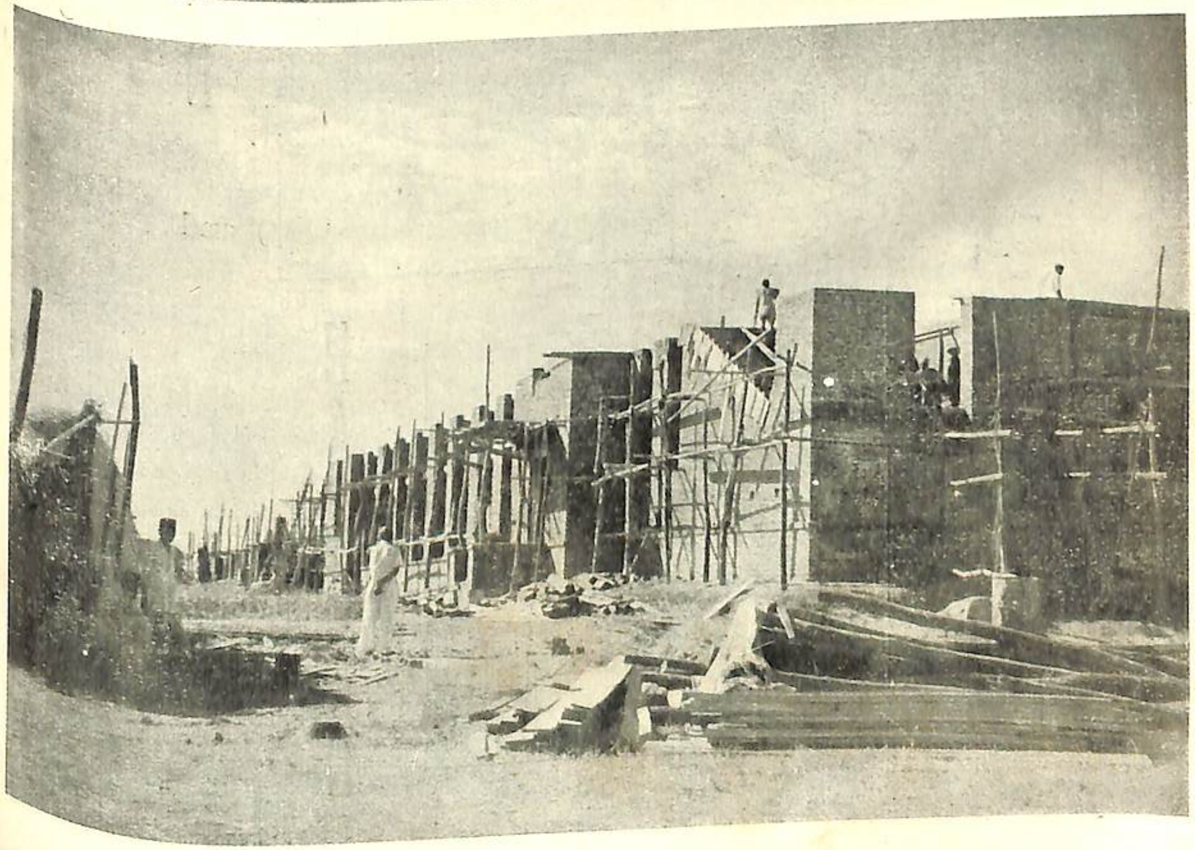

" Here we go a - riding "

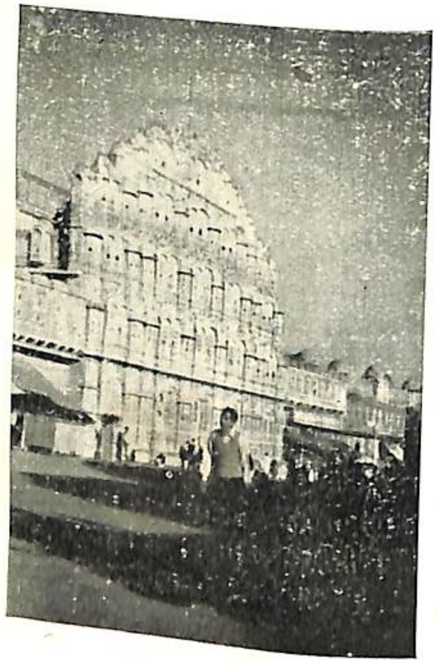

Photo--
Mr. Kedar

—But I go on for ever.

MAN and NATURE

Photo—
Mr. Wani P. M.

Influence of ---
LITERATURE UPON THE MIND.

(By — Sadanand D. Raje, Sr. B. A.)

Ernest Raymond can hardly be contradicted when he said, " The cry was the protoplasm from which the great literature was evolved ". A cry indeed; be it a cry of pity, or a cry of amusement, or a cry of admiration; be it a sigh, a laugh, or a cheer. It is the expressed re-action of the sensative soul to the spectacle of life before him.

Roughly and generally we can compare literature to a shield having its two sides of antagonistic colours, say - white and black. Life in whatever terms is in its essence zest, and zest is always beautiful.

In English Literature, there is a host of dramatists, authors, poets that have put before us a robust and bright aspect of life. They present before us the " essence of Life " i. e. zest. In a word there is the " Literature of Zest in Life. " This in a very simple language we call " Optimistic Literature. " And this is the bright side of the shield.

A poem, a play or a novel approaches a greater beauty and earns the suffrages of a larger body of men in so far as it expresses with a restrained poignancy, " the tears in things. " Is it not a fact that a play or a novel that is all wit may give us, but has little power to ' haunt ' us ! A host of writers from beginning to Shakespeare and even before him have presented to us the " Literature of the tears in things. " This, in a simple language, we call " Pessimistic Literature. " And this is the black - dark side of the shield.

It is evident, then, that there are two parts of literature. " The Literature of Zest in life " and " The Literature of the Tears in things. " We have a band of dramatists, poets, authors and essayists that come to meet us playing on a flute the robust song of " Mirth and Merry. " While from the opposite pole a host of dramatists, authors, poets and essayists come to meet us " singing and moaning. "

The optimistic view of life is presented to us by the established reputations in all the Literatures. But I will confine myself to English Literature proper. And in it there are many thousands who pump occasionally " Zest " and " Hope " in many a dejected and desperate Heart. They stand as the Guide Poles to many who think that Zest in life has gone, they are the " Load-stars " to those who think that " Life is a bygone pleasure " and they serve as a compass to those whom " Life is a baffled vision ". But thousands have no place. I will choose a prominent few.

William Blake is the star of the first magnitute in the galaxy of the poets, who shone on the sky of the Romantic Age. He was a mystic poet, but not of the ordinary type. His mysticism was not of the 'Proverbial nature'. About proverbial mysticism in poetry Arthur Compton – Rickett says, "Mysticism in poetry is blended usually with a wistful melancholy. The desire of the moth for a star, of the night for morrow, animates the poet's soul and in his hungering after eternity, he feels more and more dissatisfied with the show of life". But Willam Blake is an obvious exception. His mystic poetry instead of staining our hearts with sorrow and drenching them with agony elevates our lust to live. When one is engulfed in pensive mood and feels that life is a dream and man a shadow – as Joad put it in bringing out the essence of the Eastern Philosophy, I am confident that if then one reads William Blake's poetry, he will immediately change his outlook on life and sing with William Blake the songs of 'Human happiness'. Such is the immense power of his poetry.

William Blake is a joyful mystic; for him the morning stars sing together, and the splendour of life outweighs its shadows. There are no mournful regrets in his verse, no singing for a day that is dead. Evil rouses his anger – not his tears. Sorrow he accepts cheerfully as a necessary twin of joy. See the following lines :—

'Joy and woe are woven fine,
A clothing for the soul divine;
Under every grief and pine,
Runs a joy with silken twine
It is right it should be so;
Man was made for joy and woe;
And, when this we rightly know,
Safely through the World we go.'

All will agree with me when I say that William Blake who considers sorrow as the necessary twin of joy, is not only painting the life that he saw, but in pointing the human life and its joys and sorrows in delicate colours he desired that the succeeding generations should on no account be gloomy in life. He is right when he says that sorrow is the necessary twin to joy. Had there been joy without sorrow, man would have pined for sorrow. And the "eternal joy" would have been to him "eternal sorrow"

On what grounds will you contradict me, when I say that poets like William Blake and Robert Browning shall always make us ready to feel that "life is worth living" – and man must take joy and sorrow with equal zest?

It is not surprising in the least to find that the – optimism of Robert Browning, whose life was a complete success may be due to the fact that his love story was absolutely – satisfying even when there were a thousand and one obstacles. And the careful student of Robert Browning sees Robert whistling and smiling in his sleeves merrily in every line that he wrote.

The most vital and compelling side of Robert Browning's genius is – Browning the dramatic singer of love and life – life and love are identical terms. No power on earth can separate these twins. love is honey."

And Robert Browning' outlook on Love is the outlook of a man who puts it in front of any other thing in life, as a force for sanctifying and strengthening the soul.

Will not the following lines charm us and "haunt" lovers who are wrapped in "melancholy mood"?

"Escape me!
Never —
Beloved!
While I am I, and You are you
So long as the world contains us both
Me the loving You the loth
While the one eludes must the
other pursue"

But where else more explicitly than in "Rabbi Ben Ezra" we have the most vivid statement of Browing' philosophy of life. In it we get the advice which will never fail to ring in our ears when we are dragged away by melancholy. Certainly his philophy of life that is explicit in his poems will give us the strength to behold Human Life and the world cheerfully. According to him whatever enriches the experience, favours operation, gives stregth to the heart and mind; is good and to be used by us whether conventionally sanctioned or not. That which deadens is bad – and must be put aside. It is said – "Confusing as life may be, bewildering and mingling of good and evil, lovely and ugly, of despair and hopefulness, it must be faught through; we must not pick and choose, nor elect merely the sunny side of the road; but take everything".

Do we not get robust view of life from following lines :—

Man – Creeps even on from
fancies to the fact,
"And in this striving .....
Finds progress .....
Man's distinctive mark alone".

A critic has observed in relation to Robert Browning, "A courageous soul, vigorous and vital comrade for those suffering from spiritual anaemia"

It is impossible in this brief retrospect to deal adequately with the Literature of Zest in Life. There are many others like William Blake of the Romantic Age and Robert Browning of the Victorian Era who have painted in delicate colours "life that is worth living". Though the attitude of life depends upon the constitution of the liver still men like William Blake and Robert Browning are also largely responsible for giving us the 'vision'. The Literature of Zest in Life' if it is read when one is in happy mood will double his happiness and will lessen his sorrow when read in a pensive mood.

And now "the Literature of the tears in things". This type of literature also demands an elaborate treatment.

The author of "Through Literature to Life" referring to the tears in things in his famous essay "Lacrimae Rerum" says, "The only universal language is the language of tragedy, comedy has no such universality, for the laughter of the West is not the laughter of the East, nor is the wit of palace the wit of tenement house; but the pain of all children of Adam is the same."

William Shakespeare is admired in in Russia and France for his "Hamlet"

and "Macbeth" rather than for "The Tempest" or "The Merchant of Venice."

All tragedies are not of the same type. Some tragic stories evolve out of 'chance' others out of 'Irony of Fate,' etc. But there are tragedies that express solely and purely Pessimistic outlook on life. And I refer only to those tragedies. A man from the East admires Thomas Hardy's 'Mayor of Casterbridge' or his 'Woodlanders' because the 'thought of Pessism' takes hold of the oriental mind.

It is not impossible to put at the top of all Hardy's novels 'Lo! I have borne my burden!

And I have not received my dues.'

And in this grudging lies Hardy's outlook on life.

Man is always caught in the net of "Pessimism" and in that mood is not seldom inclined to think that Life is a baffled vision' or man is no better than a shadow. And surely Thomas Hardy's literature will strengthen his view. A man reading Hardy would hold stubbornly the pessimistic view of Life. And then there is little to wonder.

In Thomas Hardy's novels his hero is not Jude, or Yeobrigat, or Cointerborne, or Tess, but M n, the sport of immortals. His hero is the only vehicle for him through which he sings the fate of the Mortals. How terribly alarming is the pessimistic note with which he closed his "The Mayor of Caster bridge." It closes with an immortal line that is eloquent of Hardy's Pessimistic outlook on life.

"Happiness is the occasional episode in the general drama of Pain."

But his pessimistic outlook on life is more obvious in his poems than in his novels.

Of course, the pessimistic outlook on life depicted by Thomas Hardy and George Elio: makes us feel for the time being that life is really full of sorrows and sufferings. And man is likely to feel that if this be life, why should he have the lust to live? But it is for Robert Browning to explain why men should be so much possessed of the lust to live.

Thus, if you are in pensive or vacant mood go to Robert Browning or William Blake who will refresh you, strengthen you to take the life's sorrow and pleasure with the same zest. If you want to cut down the over grown optimism, go to mighty Thomas Hardy, and in a moment you will tremble in your shoes to see the ghastliness of the world.

What I want to emphasise here is that Literature's influence upon man's mind is tremendous, as much as air's influence upon man's constitution. Air influences the body, Literature influences the mind.

My view will probably be objected to, if I say that the world is not filled by sorrows and sufferings alone. In this world there is an excess of joy over sorrow. And the optimistic literature has helped to strengthen my view. And optimistic literature not only adds to this excess a brim-charging measure but also refines and spiritualizes the whole content.

ANSWERS TO THE PROBLEMS.

(1) In a printed book, pages 19 and 20 are always on the opposite side of the same page. Obviously the under-house maid could not have put the note between two sides of one sheet of paper.

(2) The time seen in the mirror must have been 7.25. The two hands would form an inverted angle in the mirror and of course the big and the little hands would be reversed.

(3) Sunday.

(4) (a) A missionary and a cannibal cross; (b) The missionary returns, (c) Two cannibals cross (d) One cannibal returns, (e) Two missionaries cross, (f, One missionary and one cannibal return (g) Two mis io-naries crcss, (h) One cannibal returns, (i) Two cannibals cross together, (j) One cannibal returns to fetch the remaining cannibal.

(5) Three soldiers in a single file.

(6) If the high priest decided that this statement was true, execution would have to take place by shooting But that would make the statement false and so the victim - would have to be burned But if he were burned, the - statement would become true, thus prohibiting an execution reserved for liars.

(Continued from page .0)

How Jo'n Masefield's "Biography" brings out vividly the truth of Life for me—

"Best trust the happy moments,
What they gave
Makes man less fearful of
the certain grave,
And gives his work
compassion and new eyes,
The days that make us
happy make us wise".

★ AN ACCURATE ANSWER :—

Doctor- " What was the most you ever weighed ?
Patient- " 154 pounds ".
Doctor- " And what was the least you ever weighed ?
Patient- " $8\frac{1}{2}$ pounds ".

★

★ THE HONOURABLE BANANA :—

A Japanese learning English is credited with the following thesis on the Banana.

"The banana are great fruit. He are constructed in the same architectural style as sausage, different being skin of sausage are habitually consumed, while it is not advisable to eat wrappings of banana.

The banana are held aloft while consuming, sausage are usually left in reclining position Sausage depend for creation on human beings or stuffing machines, while banana are pristine product of honourable Mother Nature.

In case of sausage both conclusions are attached to other sausage, banana on the other hands, are attached one end to stem and opposite termination entirely lose. Finally, banana are strictly of vegetable kingdom, while affiliation of sausage often undecided.

★

★ MEDICAL ADVICE :—

A doctor fell in a well
And broke his collar bone;
The doctor should attend the sick
And leave the well alone.

Leaders of Today and Tomorrow (?)

Photo:-- Mr. Kedar

★

Photo:— Mr. Dahale

Acharya Kripalani Hoisting up our National Flag. Photo- Mr. Kedar

★

'Wait ! I have just finished.'
Photo- Mr. D. H. Choudhry.

A Thing of Beauty — Is joy for ever !

Photo:— Mr. Kedar.

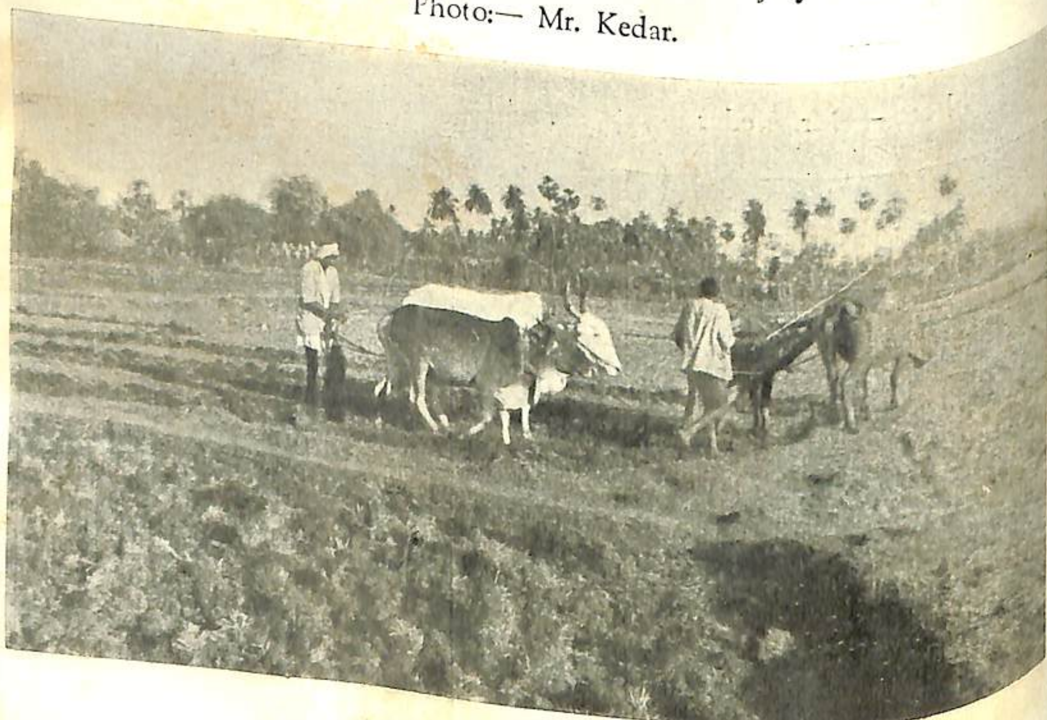

Sons of the Soil.

Photo— Prof. C. R. Karnik.

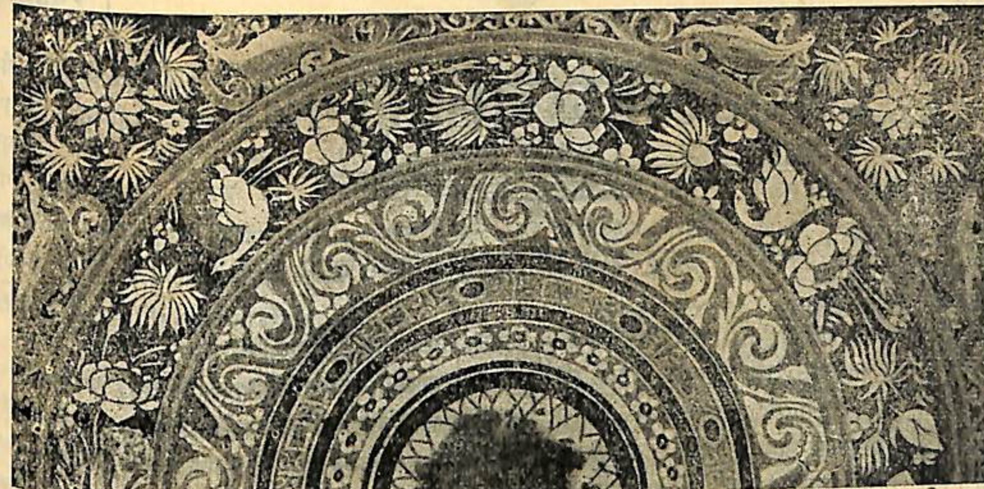

★ अजिंठा ★

मु. जे. आर्ट्स् व सायन्स कॉलेज, जळगांव, पू. खा.

नियतकालिक

— मराठी विभाग —

वर्ष ३ रें] १९४९ [अंक ३ रा

हें सारस्वताचें गोड । तुम्हीच लाविलें जी झाड ।
तरी आतां अवधानामृतें वाड । शिंपोनि कीजे ॥
मग हें रसभावफुलीं फुलेल । नानार्थ फळभारें फळा येईल ।
तुमचेनि धर्में होईल । सुरवाड जना ॥

—ज्ञानेश्वर

मराठींतील जानपदगीतें

लेखकः— **भानु चौधरी**, [चतुर्थ वर्ष, कलाविभाग]

प्राचीन कालापासून जरी आपण काव्यप्रान्ताकडे पाहिलें तरी आपणांस असें आढळून येईल कीं कवींची प्रतिभा राजदरबारांतून, कल्पनारम्य आणि विलासी अशा वातावरणांतून वावरत होती. सामान्यांच्या जीवनाशीं तिचा संबंध आला नाही. राजप्रासादाकडून झोपडीकडे चुकून वळलीच तर ती झोपडी ऋषींच्या पवित्र आणि उदात्तगंभीर वातावरण असलेल्या आश्रमांतील असावयाची; सामान्यांची नव्हे. 'मेघदूता' बरोबर आकाशांतून भ्रमण करीत असताना किंवा रामसीतेबरोबर पुष्पक विमानांतून प्रवास करताना अखिल सृष्टीचें सम्यक् दर्शन घडल्यावर सुद्धा तिला सामान्य जनांच्या झोपड्यांचा मागमूस लागला नाही. एकाद्या धुंद नर्तिकेप्रमाणें कवींची प्रतिभा आपल्याच नादांत आणि कलाविलासांत दंग होती. एकादा 'गूहक' किंवा एकादा 'धीवर' यायचा तो फक्त तिच्या पायांतील पैंजण बांधण्यापुरताच. रामायणामधील उपेक्षित उर्मिलेप्रमाणे सामान्य जनांचें जीवन कवींकडून उपेक्षिलें गेलें. त्यांच्या कवितेंत कलाविलास होता. विशाल जीवनाचा आविष्कार नव्हता.

मराठी भाषेंतील काव्यप्रान्ताची सुद्धां तीच गोष्ट. आईचे सारेच गुण घेणाऱ्या मुलीप्रमाणें मराठी काव्याची स्थिति होती. परन्तु सासरच्या परिस्थित्यनुसार नववधूला आपल्या वागणुकींत थोडा फार बदल करावाच लागतो. काळाच्या ओघाबरोबर मराठी काव्यप्रान्तांत निरनिराळे प्रवाह सुरू झाले. त्याचवेळीं कांही कवींची प्रतिभा ग्रामीण जीवनाकडे, सामान्यांच्या जीवनाकडे वळली, आणि तेथील सौंदर्य पाहून हळुहळु रंगायला लागली. नवविवाहित बालिका प्रथम प्रथम नवऱ्याभोंवतीं पिंगा घालीत मधुर स्वप्नें मनांत रचित असते; तिला तेव्हां अखिल विश्वाचा विसर पडतो. परन्तु कालान्तरानें संसाराची जबाबदारी अंगावर पडल्यावर संसाराच्या विविध अंगाचा आस्थेनें विचार करावयाला लागतो. तद्वतच कलेभोंवतीं पिंगा घालणारी कविप्रतिभा हळूहळू मानवी जीवनाच्या विविध अंगाकडे वळूं लागली आणि येथूनच मराठी जानपदगीतांना सुरवात झाली.

हिंदुस्थानांतील बहुजनसमाज खेड्यांतून वसलेला असल्यामुळें खेड्यांतील जीवन हा राष्ट्रजीवनाचा मोठाच भाग असून अत्यंत महत्वाचा भाग आहे हें कवींना उमगलें आणि त्यांनीं आपली दृष्टि त्याकडे वळविली. ग्रामीण जीवनाकडे ते आस्थेनें व जिव्हाळ्यानें पाहूं लागले. त्यांना ग्रामीण जीवनांतूनही सौंदर्य दिसूं लागलें. शहरवासीयांना ग्रामीण जीवनाविषयीं एक प्रकारचा तिरस्कार वाटत असतो. आपण कांहीं तरी निराळे असून खेड्यांतील लोकांपेक्षां श्रेष्ठ आहोंत अशी त्यांची कल्पना झालेली असते. ह्याच्या उलट खेड्यांतील लोकांना आपण शहरवासी जनांपेक्षां कमी दर्जाचे आहोंत असें वाटत असतें. अशा प्रकारें ह्या दोन जीवनामध्यें गैरसमजुतीची अहंगंड आणि न्यूनगंड ह्यांनीं बांधलेली भिंत उभी असते. आणि जोंपर्यंत समाजजीवन चे हे दोन भाग ह्या भिंतीमुळे विलग झालेले आहेत तोपर्यन्त समाजाची एकजिनसी सुधारणा कशी होणार ? अशा परिस्थितींत जानपदगीतांनीं बरेंच कार्य केलें असें म्हणावयास पाहिजे. जानपदगीतांमधून कवींनीं खेड्यांतील जीवनाचें विविध दर्शन घडविल्यामुळें, खेड्यांतील लोकांच्या सुखदुःखाचें आणि भावनांचें विविध दृष्टीनें आणि जिव्हाळ्यानें चित्रण केल्यामुळें शहरवासीयांना ह्या उपेक्षित जीवनाबद्दल एकप्रकारची जिज्ञासा, जिव्हाळा नि प्रेम वाटूं लागून ह्या दोन जीवनामधील

उभी असलेली भिंत नाहीशी व्हावयास मदत झाली. आपल्या प्रमाणेच खेडुतांना भावना आणि सुखदुःखें असतात, ते जेवढे गबाळ तेवढेच प्रेमळ आणि जेवढे मत्सरी तेवढेच आदरी असतात ह्याची जाणीव जानपदगीतांनीं शहरवासीयांना करून दिली, आणि त्यामुळें ग्रामीण जीवनाबद्दल त्यांच्या मनांत सहानुभूति निर्माण झाली ह्यांत शंका नाही.

जानपदगीतांनीं हें जें कार्य केलें त्याला महत्वाचें कारण म्हणजे त्यांमधून झालेलें ग्रामीण जीवनाचें वास्तवचित्रण हें होय. नागर जीवन आणि ग्रामीण जीवन ह्यामधील गैरसमजाचा पडदा नाहीसा करावयाचा असेल तर ग्रामीण जीवनाच्या विविध अंगाचें चित्रण जेवढें कलापूर्ण तेवढेंच वास्तव असावयला पाहिजे. आणि ह्याच ठिकाणीं कवींवर मोठी जबाबदारी येऊन पडली. जानपदगीतें लोकप्रिय झालेलीं पाहातांच जो तो त्यांचें अनुकरण करूं लागला. 'मागणी तसा पुरवठा' या न्यायानें तयार झालेला माल अर्थातच अपेक्षाभंग करतो. तशीच कांहीशी स्थिति जानपदगीतांची झाली. खेड्यांतील जीवनाचा नि वातावरणाचा प्रत्यक्ष अनुभव नसताना आणि असला तरी सूक्ष्म निरीक्षण व जिव्हाळा नसल्यामुळें लिहिल्या गेलेल्या जानपदगीतांमधून जें ग्रामीण जीवनाचें चित्रण झालें तें कित्येक वेळां कलापूर्ण, भावमधुर नि नादमधुर असलें तरी वास्तव नसल्यामुळे विकृत आणि विसंगत झालें. त्यामुळें तीं गीतें वाचून नागर लोकांच्या खेड्यांतील जीवनाविषयीं कांहीशा अवास्तव नि विकृत कल्पना बनल्या आणि शेवटीं खेड्यांतील लोकांना नागर लोकांच्या सहानुभूतीविषयीं शंका यावयाला लागली. शिवाय सूक्ष्म समीक्षणाच्या अभावीं खुद्द कवींच्या ग्रामीण जीवनासंबंधीं आणि ग्रामीण गीतासंबंधीं भलत्याच कल्पना झालेल्या आढळून येतात. मराठी जानपदगीतांकडे आपण सूक्ष्म नजर टाकली तर बरेच कवी ग्रामीणजीवनाविषयीं एकांगीं मतें बाळगून असलेले दिसतात. कांहींना ग्रामीण जीवन म्हणजे केवळ आनंदमय 'स्वर्गतुच्छ त्यापुढे' असें वाटतें तर कांहींना केवळ दुःखमय 'नरक फिका त्यापुढे' असें वाटतें. ग्रामीण शद्बांची योजना केली की ग्रामीण गीत झालें असा कांहीनीं सोयीचा समज करून घेतलेला दिसतो. कांहींनीं जानपद गीताच्या प्रान्तांत वैशिष्ट्यपूर्ण भर टाकण्याच्या इराद्यानें नि अट्टाहासानें नागरजीवनांतील अल्लड बालिकांना नाटीचें लुगडें नेसवून, हातांत गोफण देऊन नि थोड्याशा गबाळ करून, विकृत भाषा गळीं (तो गोड असतोच) मारून ग्रामीण जीवनांत खपविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु अशा 'कारभारणी' त्यांच्या नागर येळकोटानें सहजच ओळखूं येतात. अतएव ग्रामीण जीवनाच्या वास्तवपूर्ण चित्रणास कवीस प्रत्यक्ष अनुभव आवश्यक आहे. त्यानें त्या जीवनाशीं समरस होणें जरूर आहे. केवळ कल्पनारम्यतेला बळी पडण्यापेक्षां थोडा संयम दाखविल्याशिवाय जानपदगीतांचें स्वरूप वास्तव होणें शक्य नाही, नि त्याशिवाय ग्रामीण जीवन व नागर जीवन ह्यामधील अन्तर कमी होणार नाही.

जानपदगीतांची सुरवातच पाहावयाची झाली तर त्या दृष्टीनें कविवर्य तांबे ह्यांचें 'गुराख्याचें गाणें' हें गीत पहिलें जानपदगीत समजलें जातें. अर्थात जानपदगीताच्या कसोटीस तें कितपत उतरतें ह्याबद्दल शंका आहे. तदनंतर गिरीश ह्यांची 'भलरी' ही कविता जानपदगीत म्हणून रसिकांपुढें आली. त्यानंतर यशवंत, ठोकळ, सोपानदेव, नारखेडे, ना. घ. देशपांडे सुरेश, आनंद, ग. ह. पाटील आदि कवींनीं जानपदगीतांमध्यें चांगल्या प्रकारची भर टाकली. कांही काळ जानपदगीतांना चांगलाच बहर आला होता. परंतु अलीकडे मात्र त्या बाबतींत निराशाच पदरीं येते असें म्हणावयास पाहिजे. आतापर्यंत निदान दीडदोनशें जानपदगीतें लिहिलीं गेलीं असतील. ग. ल. ठोकळांनीं 'सुगी' नांवाचा जानपदगीतांचा प्रातिनिधिक संग्रह काढला. तसेंच 'मीठभाकर' ह्या त्यांच्या संग्रहामध्यें त्यांचीं बाकीचीं जानपदगीतें त्यांनीं अंतर्भूत केलीं. ग. ह. पाटील यांनीं आपलीं जानपदगीतें 'रानजाई' ह्या काव्यसंग्रहांत, सोपानदेवांनीं 'काव्यकेतकी' मध्यें, नारखेड्यांनीं 'शिवार' मध्यें अंतर्भूत केलेलीं आहेत. चंद्रशेखर ह्यांनीं 'उघडं गुपित' हें दीर्घ काव्य लिहून जानपदगीतांमध्यें मोलाची भर टाकली आणि गिरीशांनीं

तर ' आंबराई ' सारखें उत्कृष्ट स्वतंत्र खंडकाव्यच ग्रामीण जीवनावर लिहून ग्रामीण जीवनांतील विविध नाजूक प्रश्न हाताळलें आहेत.

वरील सर्व जानपदगीतांकडे आपण नजर फेकल्यास त्यांच्या बाह्यस्वरुपासंबंधीं सकृद्दर्शनींच आपणास एक गोष्ट प्रतीत होते. ती म्हणजे कांही गीतें वर्णनपर आहेत आणि कांही नाट्यगीतें आहेत. आणि त्यांतल्यात्यांत वर्णनपर गीतांपेक्षां नाट्यगीतें संख्येनें अधिक आहेत. हल्लीच्या भावगीतांच्या युगांत तत्सदृश नाट्यगीतांकडे रसिकांचा नि त्यामुळे कवींचा ओढा अधिक असणें स्वाभाविकच आहे. जानपद काव्याच्या बाह्यस्वरुपाकडून अन्तःस्वरुपाकडे वळल्यास त्यामध्ये कांही विशिष्ट प्रवाह आपणास आढळून येतात. त्या प्रवाहांच्या द्वारां कवींनी ग्रामीण जीवनाचें विविध चित्रण केलेलें आढळतें. नाट्यगीतें वर्णनपर गीतापेक्षां संख्येनें अधिक असलीं तरी विषयाच्या विविधतेच्या दृष्टीनें दोन्हीं प्रकारचीं गीतें सारख्याच दर्जाचीं ठरतील. नाट्यगीतांमधून ग्रामीण लोकांच्या विविध भावनांच्या छटा आविष्कृत झालेल्या दिसतात आणि वर्णनपर गीतांमधून ग्रामीण जीवनाचें विविध स्वरूप प्रतिबिंबित झालेलें दिसतें. त्या दृष्टीनें आपण विविध गीतांचा परामर्श घेऊं या.

ग्रामीण जीवनांतील प्रणय—

नाट्यगीतांमधील बराच मोठा भाग प्रणयानें व्यापलेला आहे. प्रणयभावनेचा मक्ता फक्त नागरजीवनासच मिळालेला आहे असा समज करून घेणारा, ' खेडुतांच्या जीवनांत कसला असणार प्रणय ? ' अशी सोयीची नि तुच्छतेचा वास असलेली कल्पना उराशी बाळगणारा आणि ग्रामीण जीवन म्हणजे ' केवळ दुःखें ' अशा दुसऱ्या टोकावरील भावनांना बळी पडून ग्रामीण जीवनाकडे तिरस्कारानें पाठ फिरवणारा एकादा नागरजीवनाचा भाट आमच्या नारखेड्यांच्या ' शिवारांत ' शिरला तर आंब्याच्या झाडाखालीं चाललेल्या—

' नसे का भूक आज लागली ?
रोजची वेळ गडे उलटली '
' जोंवरीं आली नव्हतिस गडे
भुकेनें पिळवटलें आंतडें—
तान–भूक हरपली– बघतां राणीकडे '

असल्या मुग्धमधुर संवादाकडे कान देण्याऐवजी दृष्टीच फेकील, आणि ' बघा न आमुच्याकडे ' असें वारंवार बजावीत असतांना देखील त्या ग्रामीण नायिकेकडे चांगला डोळे भरून पाहिल्याशिवाय राहणार नाहीं. मात्र ' खुल्या दिलाची सरळ मनाची ' अशी ही ' कारभारीण ' रस्त्यांतून चालली असता जर हा तिच्याकडे टक लावून पाहील तर मात्र ' थोबाड तयाचें फोडिल अबला झणीं '. मग मात्र ' चांदणी ' पहाता पहाता ' काजवेच ' दिसायचे !

ग्रामीण जीवनांतसुद्धां प्रणयाचा अनुभव घेतला जातोच. शिवाय प्रसंगाच्या विविधतेमुळें प्रणयभावनेच्या विविध छटा आपणांस तेथें दिसतात. नागर जीवनांतील सांचेबंद प्रणयापेक्षां निराळीच माधुरी ग्रामीण प्रणयांत दिसते. नारखेडे ह्यांचें ' बघा न आमुच्याकडे ' हें नाट्यगीत त्या दृष्टीनें अतिशय गोड आहे. नववधूच्या ठिकाणी असणारी प्रणयाची मुग्धमधुर भावना केवळ नागर जीवनांतच नाहीं तर साध्या शेतकऱ्याच्या भोळ्या मुलींतसुध्दां असतें हें ह्या गीतावरून सहज प्रत्ययास येतें. तें गीत वाचतांना तांब्यांच्या ' डोळे हे जुल्मि गडे ' ह्या गीताची अवश्य आठवण होते. कशिदा काढतांना ' बोचे सुई फिरफिरुनी ' असा इसूस करून तिरप्या नजरेनें कांगावा करणारी तांब्याची नायिका नि ' तुम्हांस पाहून भाजी चिरताना बोट विळीवर सांपडतें ', किंवा ' धार गाईची तुम्हांस बघता पडते भलतीकडे ', असें गाल फुगवून सांगणारी नारखेड्यांची नायिका ह्यांची तुलना केल्यास दुसरी नायिका पहिली इतकीच भावनोत्कट परन्तु पहिलीपेक्षा अधिक नेत्रवेधक वाटेल, ह्याचें कारण प्रसंगाची नाट्यपूर्णता नि विविधता नाहीं का ! त्याचप्रमाणें ' कळणार कधीं ' ह्या नारखेड्यांच्याच दुसऱ्या नाट्यगीतामधील कोरड्यास तिखट झालें म्हणून तें गोड करण्यासाठीं नायकानें ओठाच्या पळींतून प्रणयाची दिलेली ' फोडणी ' वाचकास नि रसिकासच अधिक

खमंग वाटते. ' जीवितपूर्ति ' मधील एकमेकास सहाय्य करण्याची कल्पना प्रणयास अधिक वास्तव स्वरूप देते. ठोकळांच्या बरोबर जर आपण 'आंब्याच्या झाडाखालीं' गेलों आणि पाहूं नये तरी पाहिलं नि ऐकूं नये तरी ऐकलं तर किती गोड दृश्य नि मधुर संवाद चाललेला आपणांस दिसेल !

" हें तोंड जाहलं लाल ऊन घेउन
हा ऊर खालवर होय धाप लागुन
आल असतिल फोड तरारुन नाजुक पायावरी
कशाला जातिस आता घरीं "

न्याहारीचं गाठुडं धन्यापाशीं ठेऊन लगेच घरीं जावयाला निघालेल्या घरधनिणीस धनी म्हणतो आहे नि त्याच्या जवळ बसवून घेऊन दोन घास त्याच्याबरोबर घेण्याचा आग्रह करीत आहे. श्रमानंतर हा गोड फराळ म्हणजे खरी विश्रान्ति नाहीं काय ? ह्या प्रणयांत खरें जीवन खऱ्या अर्थानें आहे असें नाही का वाटत ?

तेथून सोपानदेवाबरोबर त्यांच्या आंबराईत गेलं तर ?

' गांवरानिंच्या आम्राइत
पिकला आंबा तूं चाखित
पहात होतिस ना जम्मत
फिरुनि माघरी, आंब्याचा सगळा, रस ओघळला
तुझिया वक्षावरीं

अशा प्रकारची नायिका आपणास दिसेल. गबाळपणा सहन करूनही आपण पाहिल्याशिवाय राहूं का ? थोडी गबाळ वाटेल पण आंब्याप्रमाणेंच गोड ! नाहीं ? नंतर नायक म्हणतो, ' मुळिही येऊ नको गे पण
पुढल्या दारीं, मी मागुन येइन, हळूच सांगिन
गुपित तुला सुंदरी.'

' छुपा ' प्रणय नागरजीवनाप्रमाणें खेडुतांतसुद्धा अधुनमधुन सांपडतोच ! ठोकळांच्या ' तुझ्याविगर ' मधील नायक नि ना. घ. देशपांडे ह्यांचा ' मोटकरी '— दोघं एकाच जातीचे म्हणजे विरहदग्ध दिसतात. बिचाऱ्यांच्या कारभारणी माहेरीं गेलेल्या आहेत, त्यामुळें त्यांचें कामांत लक्ष लागत नाही, मोट हाकता हाकता एकदम तिची आठवण होते. ' तुझ्याविगर ' मधील नायक तर शेवटीं म्हणतो—

' जीव पस्तावला । कारभारणी, तुला ।
अग माहेरिं धाडुनशानी ' ।

त्याच्या विकलतेमधून त्याचें प्रेमच दृग्गोचर होतें.

मानसपूजा नागरजीवनांतील बालिकांनाच कांही परिचित नसते. ठोकळांच्या ' एकटी ' मधील नायिका पहा !

पडते जेव्हां खाटेवरती
आठवणींना येते भरती
दिसू लागते डोळ्यापुढती
यष्टि तुझी गोरटी । सख्या मी राहुं कशी एकटी ?
' नांव तुझें घेताच मनोहर । डोळयातुन ये पाणी दरदर '

विरह खेड्यांत म्हणून कधीं शीतळ झाला आहे काय ?– ना. घ. देशपांडे ह्यांची ' शीळ ' कविता प्रणयगीतच आहे. वि. स. खांडेकरांना ह्या शीळेनें चांगलीच भुरळ घातली–नव्हे–चांगलें चकविलें. त्यांनीं ह्या कवितेची फार स्तुति केली आहे.

' राया तुला **काळ येळ** नाही '
' **येड्यावानी** फिरे रानोवना '

असं म्हणणारी ही ग्रामीण पोरगी

' वाहे झरा झुळुझुळु वाणी
अन् वाऱ्याची गोड गोड गाणीं ' असं नि–

'वर आकाश शोभे निळें । शरदाच्या ढगाची त्याला झील.' असलं कांहीं तरी तरलमधुर बोलून वाचकांना ' चाट ' करते ! नाट्यगीतांत त्यामधील व्यक्तीशीं पूर्णपणें समरस झालें पाहिजे. विचार, भावना, एवढेंच नव्हे तर भाषासुद्धां–ह्यामध्यें थोडी विसंगति दिसली म्हणजे वाचकाच्या एकतानतेचा भंग होतो. ग्रामीण नायिका नागरजीवनाशीं सुपरिचित दाखविली म्हणजे तिचें सोंग उघडकीस येतें. तसेंच ह्याच कवीची ' रामपहारीं ' ही कविता—नाट्यगीत—पहा. गांवकोस, संग, असे ग्रामीण शब्द चलाखीनं वापरणारी ही खुळी पोर ' वळणावर ' जाऊन ' पाझरते जलधारा ' ' मी अधीर झालें घरी निघालें जाया ' ' ही शिणेल वाया माझी कोमल काया ' असं म्हणून

चंद्राला तिरप्या नजरेनं बजावते तेव्हांच ही नागर जीवनांतली अभिसारिका वेष पालटून ग्रामीण जीवनांत आली असेंच वाटतें. खांडेकर म्हणतात, ‘ शीळ ही कविता गेलीं बरींच वर्षें रसिकांच्या कानांत घुमत आहे; तिच्यांत मनाला भारून टाकणारं काव्यसंगीत आहे, ’ काव्यसंगीत आहे नि ती रसिकांच्या कानांत घुमत आहे ह्याबद्दल वादच नाही. रसिकांच्या कानीं घुमते ती जी. एन्. जोश्यांच्या कर्णमधुर आवाज आणि चाल ह्यामुळे; ग्रामीण गीत म्हणून नाही. नि शिवाय त्यांत काव्यसंगीत आहे ह्याचा अर्थ ती उत्कृष्ट जानपदगीत आहे असा होईल काय ?

तीच कथा काणेकरांच्या ‘ कोळ्याचें गाणें ’ ह्या नाट्यगीताची. त्यांत प्रणय आहे, कल्पनारम्यता आहे, माधुर्य आहे. त्या बाबतींत त्या गीताचें श्रेष्ठत्व कुणीही कबूल करील. पण कोळ्याच्या जीवनांतील कांहीं वैशिष्ट्य त्यांत आहे काय ? प्रसंग नि प्रणय ह्यांत परंपरेपेक्षां कांही निराळें वैचित्र्य नि वैशिष्ट्य नाही. म्हणून त्या गीतांत कला आहे, जीवन नाही असंच म्हणावं लागेल. उत्कृष्ट नाट्यगीत असलें तरी जानपद गीत म्हणून त्यांत वैशिष्ट्य नाही.

कांही नाट्यगीतांमधून प्रतीक्षा रणाऱ्या नायिकांचीं वास्तव, करुणरम्य नि भावमधुर चित्रें आढळतात. त्यांत ठोकळांचें ‘ घरधनी ’ यशवन्तांचें ‘ अजुनि कसे येईना परधान्या राजा ’ पां. श्र. गोरे ह्यांचें ‘ खोळंबा ’ हीं विशेष उल्लेखनीय आहेत. ‘ घर-धनी ’ मध्यें धनी बाजारास गेलेला असतो, सारे हाटकरी घरीं परत आले तरी तो न आल्यामुळें ‘ तिच्या ’ जिवाची तगमग चाललेली आहे. ‘ खोळंबा ’ नि ‘ अजुनि कसे येईना ’ ह्यामध्यें शेतांतून घरीं लवकर परत न आलेल्या धन्याची प्रतीक्षा करणाऱ्या नायिकांची विकलित मनःस्थिती रंगवलेली आहे.

असलीं दृश्यें खेड्यांत हमखास बघावयाला मिळतात नि त्याच्या पाठिमागची प्रणयभावना ऑफिस-मधून लवकर परत न आल्यामुळे ‘कुणास्तव कुणीतरी’ जी ‘ उगिच येरझारा ’ करते तिच्या प्रणयभावनेपेक्षा कोणत्याहि प्रकारें हिणकस नसते. ह्याच बरोबर दोन विरहिणींचीं चित्रें नाट्यगीतांमधून दिसतात. वर उल्लेखिलेली ‘ एकटी ’ नि दुसरें ठोकळांचेंच “ जात्यावरलं गाणं ”. ह्यामधील नायिका जात्यावर गाणं म्हणत आहे. प्रसंग नि भावना ह्या दृष्टीनें हें गीत अतिशय रम्य नि उत्कट असें आहे.

‘ दूर देशीं गेला बाई माझा घरधनी
दूर देशी गेला मला एकली टाकून
तिथं त्याला जीव लावायला आहे कोण ? ’

किती हृदयस्पर्शी ओळी आहेत ?

‘ तुझ्या आवडीचा हुरडा भाजून ठिवला
कसं करूं राया समदा वाळून तो गेला ’

ह्या ओळी तर सर्वांत भावनोत्कट आहेत. झुंजुमुंजु झालं असतांना हें गाणं जात्यावर कुणी गात असताना ऐकावं म्हणजे त्यांतील गोडी अधिकच वाटते.

नाट्यगीतांप्रमाणेंच कांहीं वर्णनपर गीतांमधून प्रणयभावनेचा आविष्कार झालेला दिसून येतो. नारखेडे ह्यांची ‘ आधार ’ सोपानदेव ह्यांची ‘ मळ्यांत जातांना ’ मायदेव ह्यांची ‘ इरलेवाली ’ ह्या कविता विशेष उल्लेखनीय आहेत. ‘ मळयांत जाताना ’ मधील मंजुळा न्याहारी घेऊन शेतावर चालली आहे. उशीर झाल्यामुळे मनांत हुरहूर वाढत आहे. मनांत ‘ माधवा ’चें चिंतन चाललें आहे. तिच्या मनाची तगमग पाहून यशवन्तांच्या ‘ न्याहारीचा वखुत ’ ह्या भावमधुर नाट्यगीताची सहज आठवण होते. ‘ आधार ’ ह्या कवितेंत प्रणयाचें नावीन्य आहे. कामाची संवय नसलेल्या नववधूचें काम, तिच्या जवळ कामाला बसून, कुणास कळणार नाही अशा रीतीनें तिचा नवरा पुरें करतो आणि तिची बाजू सांवरून धरतो. त्यापेक्षां ‘ इरलेवाली ’च्या मनांतील मुग्धप्रणय अतिशय रम्य आहे. भाताच्या शेतांत काम करीत असतांना आगगाडी चाललेली पाहून

‘हातिं रोप परि गाडी पाहुनि
बघते अपुलें आलें का कुणि
दिसता लज्जालहरी शरिरीं निमिषीं थरथरते.’

किती भावमधुर दृश्य आहे !

ग्रामीण जीवनांतील आनंद—

ग्रामीण जीवनांतील प्रणयाबरोबरच ग्रामीण-जीवनांतील आनंद बऱ्याच नाट्यगीतांतून आणि वर्णनपर गीतांतून व्यक्त झालेला आढळतो. ग्रामीण जीवनांतील आनंद हा जेवढा निसर्गावर अवलंबून असतो तेवढाच-किंवहुना त्याच्यापेक्षां जास्त– त्यांच्या समाधानी वृत्तीवर अवलंबून असतो. ह्या समाधानी वृत्तीचें प्रतिबिंब अनेक गीतांतून आपणांस आढळून येतें. हंगाम चांगला आला म्हणजे शेतकरी अतिशय आनंदांत असतो आणि त्या भरांत तो मोठ्या उत्साहानें, कधीं गाणं म्हणीत तर कधीं ‘ ललकारी ’ मारीत, आपल्या कामाला लागतो. त्याचें प्रतिबिंब ‘ भलरी ’ ह्या गिरीशांच्या उत्कृष्ट नाट्यगीतांत दिसून येतें.

‘ शिवारिं जित्राप नागावानी
सळ्सळ आवाज डुलती फनी
डइवर धरल मोत्याच मनी
कवळुन आनु वर्साचा सौदा ’

अशा रीतीनें भरगच्च आलेलं पीक त्याला उत्साह देते. आणि मग आपल्या लाडक्या ‘ सरूला नाहीतर हौशी’ला सासरहून माहेरीं आणण्याचा विचार घरधनीण करते. नि धनी ? तो तर आपल्या लाडक्या कारभारणीस ‘मोठ्या किनारी’चं इरकली लुगडं आणण्याचा इरादा तेथें खळयावरच बोलून दाखवतो. ह्याचें चित्र ना. घ. देशपांडे आणि सुरेश ह्यांच्या ‘ सुगी ’ ह्या गीतांमधून दिसतें. अशा प्रकारच्या भरगच्च आनंदांत असताना दिवसभर ‘ खळयावर ’ काम करून मग रात्रीं ‘ लेझिम ’ च्या खेळाला अतिशय रंग चढतो. श्री. बा. रानडे ह्यांनीं केलेल्या लेझिमच्या डावाचें उत्प्रेक्षामय वर्णन फारच बहारीचें वाटतें. कसली तरी जीवनाची किमया त्या वातावरणामधून प्रत्ययास येते. बघा ना—

दिवटी फुरफुर करूं लागली । पटक्यांचीं वर टोकें डुलली
भरभर डफ तो बोले घुमुनी । लेझिम चाले मंडल धरुनी
छन् खड् ढुम् ढुम् छन् छन् । पड् घुम् लेझिम चाले जोरांत

एक प्रकारच्या ‘ जीवना’च्या धुंदींत खेळ चालतो. ‘ कला ’ साथीला असो, नसो.

‘ रात्रीं साधी लेझिम चाले । गवई न लगे सतारवाले ’

एवढंच नव्हे तर दुसऱ्याच्या घरीं ‘ इर्जिका ’ नं जाऊन त्यास सहाय्य करण्याससुद्धां त्याचा उत्साह तवढाच असतो. ‘ पेरणी ’ च्या वेळीं नव्या आशेनं आणि हंगामाच्या वेळीं आशापूर्तीनं त्यांचा उत्साह सारखाच असतो. राजा बढे ह्यांचें ‘ सुखी जीव ’ आणि ना. घ. देशपांडे ह्यांचें ‘ समाधान ’ हें गीत पाहिलें तर त्यामध्यें शेतकरी आपल्या चिमुकल्या संसारांत पति–पत्नीच्या एकमेकांच्या आधारावर नि जिवावर मिळेल तेवढ्यांत नि कमवलें तेवढ्यांत समाधानी वृत्तीनं कसा राहातो ह्याचें सुंदर चित्रण सांपडेल. ‘समाधान’ मधील--

सारखं धावणं जरी संसारीं भरारा
लाभला तुझ्या पिर्तीचा एकला निवारा

ह्या ओळींत त्याच्या समाधानाची गुरुकिल्लीच आहे म्हणाना ! ‘ काय उणे मज ’ हें के. नारखेडे ह्यांचें नाट्यगीत त्या दृष्टीनें उल्लेखनीय होय. ठोकळांचा ‘ गरिबीचा संसार ’ पाहिला तर ही समाधानी वृत्ति अधिक दिसून येते.

‘ हें माझें झाप कुडाचें
वर छप्पर सरमाडाचें
कवडसे पडति दिवसाचे
पर ह्यांतच येती झोप सुखाची ’

मात्र ह्या गीतांत विसंगति फारच आहे. औट बिघ्याची शेती, चार बैल व एक गाय वागवणारा शेतकरी सरमाडाच्या छप्परांत राहील काय ? नि ‘ तिनं दगडाचं चुलखंड ’ मांडण्याइतका दरिद्री असेल काय ? शेवटीं नायक म्हणतो—

‘ झोपण्यास खाट न मजला
ही वाकळ हंतरायला
कांही न पांघरायला
पर घट्ट मिठीच्या उबाऱ्यामधीं हींव कसं शिरणार ? ’

चंद्राला तिरप्या नजरेनं बजावते तेव्हांच ही नागर जीवनांतली अभिसारिका वेष पालटून ग्रामीण जीवनांत आली असेंच वाटतें. खांडेकर म्हणतात, 'शीळ ही कविता गेलीं बरींच वर्षें रसिकांच्या कानांत घुमत आहे; तिच्यांत मनाला भारून टाकणारं काव्यसंगीत आहे,' काव्यसंगीत आहे नि ती रसिकांच्या कानांत घुमत आहे ह्याबद्दल वादच नाही. रसिकांच्या कानीं घुमते ती जी. एन्. जोश्यांच्या कर्णमधुर आवाज आणि चाल ह्यामुळे; ग्रामीण गीत म्हणून नाही. नि शिवाय त्यांत काव्यसंगीत आहे ह्याचा अर्थ ती उत्कृष्ट जानपदगीत आहे असा होईल काय ?

तीच कथा काणेकरांच्या 'कोळ्याचें गाणें' ह्या नाट्यगीताची. त्यांत प्रणय आहे, कल्पनारम्यता आहे, माधुर्य आहे. त्या बाबतींत त्या गीताचें श्रेष्ठत्व कुणीही कबूल करील. पण कोळ्याच्या जीवनांतील कांहीं वैशिष्ट्य त्यांत आहे काय ? प्रसंग नि प्रणय ह्यांत परंपरेपेक्षां कांही निराळें वैचित्र्य नि वैशिष्ट्य नाही. म्हणून त्या गीतांत कला आहे, जीवन नाही असंच म्हणावं लागेल. उत्कृष्ट नाट्यगीत असलें तरी जानपद गीत म्हणून त्यांत वैशिष्ट्य नाही.

कांही नाट्यगीतांमधून प्रतीक्षा करणाऱ्या नायिकांचीं वास्तव, करुणरम्य नि भावमधुर चित्रें आढळतात. त्यांत ठोकळांचें 'घरधनी' यशवन्तांचें 'अजुनि कसे येईना परधान्या राजा' पां. श्र. गोरे ह्यांचें 'खोळंबा' हीं विशेष उल्लेखनीय आहेत. 'घरधनी' मध्यें धनी बाजारास गेलेला असतो, सारे हाटकरी घरीं परत आले तरी तो न आल्यामुळें 'निच्या' जिवाची तगमग चाललेली आहे. 'खोळंबा' नि 'अजुनि कसे येईना' ह्यामध्यें शेतांतून घरीं लवकर परत न आलेल्या धन्याची प्रतीक्षा करणाऱ्या नायिकांची विकलित मनःस्थिती रंगवलेली आहे.

असलीं दृश्यें खेड्यांत हमखास बघावयाला मिळतात नि त्याच्या पाठिमागची प्रणयभावना ऑफिसमधून लवकर परत न आल्यामुळे 'कुणास्तव कुणीतरी' जी 'उगिच येरझारा' करते तिच्या प्रणयभावनेपेक्षा कोणत्याहि प्रकारें हिणकस नसते. ह्याच बरोबर दोन विरहिणींचीं चित्रें नाट्यगीतांमधून दिसतात. वर उल्लेखिलेली 'एकटी' नि दुसरें ठोकळांचेंच "जात्यावरलं गाणं". ह्यामधील नायिका जात्यावर गाणं म्हणत आहे. प्रसंग नि भावना ह्या दृष्टीनें हें गीत अतिशय रम्य नि उत्कट असें आहे.

'दूर देशीं गेला बाई माझा घरधनी
दूर देशी गेला मला एकली टाकून
तिथं त्याला जीव लावायला आहे कोण ?'

किती हृदयस्पर्शी ओळी आहेत ?

'तुझ्या आवडीचा हुरडा भाजून ठिवला
कसं करूं राया समदा वाळून तो गेला'

ह्या ओळी तर सर्वांत भावनोत्कट आहेत. झुंजुमुंजु झालं असतांना हें गाणं जात्यावर कुणी गात असताना ऐकावं म्हणजे त्यांतील गोडी आधिकच वाटते.

नाट्यगीतांप्रमाणेंच कांही वर्णनपर गीतांमधून प्रणयभावनेचा आविष्कार झालेला दिसून येतो. नारखेडे ह्यांची 'आधार' सोपानदेव ह्यांची 'मळ्यांत जातांना' मायदेव ह्यांची 'इरलेवाली' ह्या कविता विशेष उल्लेखनीय आहेत. 'मळ्यांत जाताना' मधील मंजुळा न्याहारी घेऊन शेतावर चालली आहे. उशीर झाल्यामुळे मनांत हुरहूर वाढत आहे. मनांत 'माधवा'चें चिन्तन चाललें आहे. तिच्या मनाची तगमग पाहून यशवन्तांच्या 'न्याहारीचा वखुत' ह्या भावमधुर नाट्यगीताची सहज आठवण होते. 'आधार' ह्या कवितेंत प्रणयाचें नावीन्य आहे. कामाची संवय नसलेल्या नववधूचें काम, तिच्या जवळ कामाला बसून, कुणास कळणार नाही अशा रीतीनें तिचा नवरा पुरें करतो आणि तिची बाजू सांवरून धरतो. त्यापेक्षां 'इरलेवाली'च्या मनांतील मुग्धप्रणय अतिशय रम्य आहे. भाताच्या शेतांत काम करीत असतांना आगगाडी चाललेली पाहून

'हातिं रोप परि गाडी पाहुनि
बघते अपुलें आलें का कुणि
दिसता लज्जालहरी शरिरीं निमिषीं थरथरते.'

किती भावमधुर दृश्य आहे !

ग्रामीण जीवनांतील आनंद—

ग्रामीण जीवनांतील प्रणयाबरोबरच ग्रामीण-जीवनांतील आनंद बऱ्याच नाट्यगीतांतून आणि वर्णनपर गीतांतून व्यक्त झालेला आढळतो. ग्रामीण जीवनांतील आनंद हा जेवढा निसर्गावर अवलंबून असतो तेवढाच-किंबहुना त्याच्यापेक्षां जास्त– त्यांच्या समाधानी वृत्तीवर अवलंबून असतो. ह्या समाधानी वृत्तीचें प्रतिबिंब अनेक गीतांतून आपणांस आढळून येतें. हंगाम चांगला आला म्हणजे शेतकरी अतिशय आनंदांत असतो आणि त्या भरांत तो मोठ्या उत्साहानें, कधीं गाणं म्हणीत तर कधीं 'ललकारी' मारीत, आपल्या कामाला लागतो. त्याचें प्रतिबिंब 'भलरी' ह्या गिरीशांच्या उत्कृष्ट नाट्यगीतांत दिसून येतें.

'शिवारिं जित्राप नागावानी
सळ्सळ आवाज डुलती फनी
डइवर धरल मोत्याच मनी
कवळुन आनु वर्साचा सौदा'

अशा रीतीनें भरगच्च आलेलं पीक त्याला उत्साह देते. आणि मग आपल्या लाडक्या 'सरूला नाहीतर हौशी'ला सासरहून माहेरीं आणण्याचा विचार घरधनीण करते. नि धनी ? तो तर आपल्या लाडक्या कारभारणीस 'मोठ्या किनारी'चं इरकली लुगडं आणण्याचा इरादा तेथें खळ्यावरच बोलून दाखवतो. ह्याचें चित्र ना. घ. देशपांडे आणि सुरेश ह्यांच्या 'सुगी' ह्या गीतांमधून दिसतें. अशा प्रकारच्या भरगच्च आनंदांत असताना दिवसभर 'खळ्यावर' काम करून मग रात्रीं 'लेझिम'च्या खेळाला अतिशय रंग चढतो. श्री. बा. रानडे ह्यांनीं केलेल्या लेझिमच्या डावाचें उत्प्रेक्षामय वर्णन फारच बहारीचें वाटतें. कसली तरी जीवनाची किमया त्या वातावरणामधून प्रत्ययास येते. बघा ना—

दिवटी फुरफुर करूं लागली । पटक्यांचीं वर टोकें डुलली
भरभर डफ तो बोले घुमुनी । लेझिम चाले मंडल धरुनी
छन् खड् ढुम् ढुम् छन् छन् । पड् घुम् लेझिम चाले जोरांत

एक प्रकारच्या 'जीवना'च्या धुंदींत खेळ चालतो. 'कला' साथीला असो, नसो.

'रात्रीं साधी लेझिम चाले । गवई न लगे सातारवाले'

एवढंच नव्हे तर दुसऱ्याच्या घरीं 'इर्जिका' नं जाऊन त्यास सहाय्य करण्यासुद्धां त्याचा उत्साह तवढाच असतो. 'पेरणी' च्या वेळीं नव्या आशेनं आणि हंगामाच्या वेळीं आशापूर्तीनं त्यांचा उत्साह सारखाच असतो. राजा बढे ह्यांचें 'सुखी जीव' आणि ना. घ. देशपांडे ह्यांचें 'समाधान' हें गीत पाहिलें तर त्यामध्यें शेतकरी आपल्या चिमुकल्या संसारांत पति-पत्नीच्या एकमेकांच्या आधारावर नि जिवावर मिळेल तेवढ्यांत नि कमवलें तेवढ्यांत समाधानी वृत्तीनं कसा राहातो ह्याचें सुंदर चित्रण सांपडेल. 'समाधान' मधील—

सारखं धावणं जरी संसारीं भरारा
लाभला तुझ्या पिर्तीचा एकला निवारा

ह्या ओळींत त्याच्या समाधानाची गुरुकिल्लीच आहे म्हणाना ! 'काय उणे मज' हें के. नारखेडे ह्यांचें नाट्यगीत त्या दृष्टीनें उल्लेखनीय होय. ठोकळांचा 'गरिबीचा संसार' पाहिला तर ही समाधानी वृत्ति अधिक दिसून येते.

'हें माझें झाप कुडाचें
वर छप्पर सरमाडाचें
कवडसे पडति दिवसाचे
पर ह्यांतच येती झोप सुखाची'.

मात्र ह्या गीतांत विसंगति फारच आहे. औट बिध्याची शेती, चार बैल व एक गाय वागवणारा शेतकरी सरमाडाच्या छप्परांत राहील काय ? नि 'तिनं दगडाचं चुलखंड' मांडण्याइतका दरिद्री असेल काय ? शेवटी नायक म्हणतो—

'झोपण्यास खाट न मजला
ही वाकळ हंतरायला
कांही न पांघरायला
पर घट्ट मिठीच्या उबाऱ्यामधीं हींव कसं शिरणार ?'

घट्ट मिठीचा उबारा मिळण्यासाठीं पांघरायला कांहीं नाही अशी थाप मारावी लागलेली दिसते ! ठोकळांचा शेतकरी फारच दैन्यांत समाधान मानणारा, किंबहुना बळेंच दैन्य ओढवून घेणारा, निदान तसें दैन्य दाखविणारा दिसतो. त्यांचें ' सासरीं ' हें गीत वाचल्यास ह्याचा प्रत्यय आपणास येईल.

पडलीस लेक धनिकाची मज गरिबाच्या घरीं
बंगला तुझ्या माहेरीं
आंतला थाट सरदारी
या इथें शेणमातीचें घर साधें सासरीं
फिरण्यास तिथें मोटारी
झुलतात माणसें दारीं
लागेल करावी येथें तुज सेवाचाकरी

ही धनिकाची लेक कशापायीं ह्याच्या घरीं येते कुणास ठाऊक ? एवढा श्रीमंत सरदारी थाटाचा मनुष्य आपली मुलगी अशी गोफण घेऊन पाखरं उड-वायला नि भाकरी थापायला कशाला देईल अशा ठिकाणीं ? शेवटीं कवि— किंवा नायक म्हणूं या—

' घर हेंच मानुनी राही
विभवांत खरें सुख नाही
गरिबींतच येई कळुनी प्रेमाची माधुरी '

हें तत्वज्ञान तिच्या गळीं उतरवतो. ठोकळां-सारख्या ग्रामीणजीवनाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतलेल्या कवींकडून अशीं विसंगत दृश्यें रेखाटलीं जावींत ह्यांत जानपदगीतांचें दुर्दैवच नाही कां ? ग्रामीणजीवनांतील आनंद वर्णन करताना कांही कवि अगदी एका टोकाला गेलेले दिसतात. त्याचें उदाहरण म्हणजे पां. श्रा. गोरे ह्यांचीं ' जंगलचीं पांखरें ' ही कविता. शेतकरी, गुराखो म्हणजे त्यांना स्वच्छंदीं पांखरें वाटतात. ह्या पांखरांच्या दिवसभरच्या लीला पाहिल्या तर ते गुराखी आहेत की शेतकऱ्याच्या पिकाचा फन्ना उडवणारी टोळधाड आहे ह्याबद्दल मनांत संशय येतो. खाण्यापेक्षां दुसरा कार्यक्रम नाही. शिवाय हीं लंगोटी पोरें सहजच श्रीमंतांच्या ' महाल माड्यांवर ' लाथ मारतात. जानपदगीतांमधील प्रथम स्थान असलेलें तांब्यांचें 'गुराख्याचें गाणें' पाहिलें तर तो गुराखी आहे का तत्वज्ञ आहे ह्याबद्दल शंका उत्पन्न होते. त्याच्या गाण्यामधून तत्त्वज्ञानाचे घुटके तो इतरेजनास पाजतो. आपल्या समोर माणसापेक्षा ' गाईम्हशी ' आहेत ह्याची दाद त्याला नसते !

" समाधान हा परिस अहा मज रानांतच लाभतो
दुःखाच्या लोहास लाविता सुखसोनें बनवितो
चढल्या पडावयाची भीति "

नागरजीवनांतील असले विचार गुराख्याच्या तोंडीं घालून त्याचा अपमान केला म्हणाना !

ग्रामीण जीवनाचें कांटेकोर समीक्षण न केल्यामुळें अशा प्रकारचीं विकृत चित्रणें कांहीं ठिकाणीं आढळतात. त्यामुळेंच त्यांचा गुराखी महालमाड्यांवर खुशाल लाथ मारतो नि शेतकरी ताजें अन्न खाण्याची ऐपत असून सुद्धा ' कोरड्या नि शिळ्या भाकरींतील अमृत ' चाखून श्रीमंतांना वेडावतो. शेतकऱ्याची वृत्ती समाधानी असली तरी त्याला सुखें नको का असतात !

ग्रामीण जीवनांतील कटुसत्यें—

ज्यांना ग्रामीण जीवन म्हणजे आनंद समाधान ह्यांनी भरलेलें वाटतें किंबहुना ज्यांचीं अशीं एकांगी आणि आत्यंतिक मतें बनलेलीं असतात त्यांनीं जर नारखेड्यांच्या ' शिवारां ' मधील ' शिवबा ' आणि ' राणू ' ह्याच्याकडे नजर फेकली तर त्यांची स्वप्नसमाधि भंगल्यावाचून राहाणार नाही. राणू म्हणजे गांवांतील श्रीमंत आणि त्याची री ओढणारे लोक ह्यांच्या कचाट्यांत सांपडल्या-मुळे असहाय्य झालेला शेतकरी आहे. ' शिवबा ', ह्या दीर्घ कवितेंतील प्रसंग फारच करुण हृदयस्पर्शी आणि सत्तेविषयीं चीड आणणारा आहे. पेरणीच्या दिवसांत एकुलता एक मुलगा आजारी. पेरणी तर केली पाहिजे. बायको कसाबसा धीर देऊन त्याला शेतावर पाठवते. पेरणी कशी तरी आटोपून घरीं येतो तोंच पाटील त्याला ' सरकारी अधिकारी ' पोचवून देण्याच्या कामगिरीवर पाठवतो. पोरगा आजारी असल्याचें सांगून सुद्धां पाटलाला कींव येत नाही.

' बाई वाटेकडेच असतील डोळे लावून
मुलगा त्यांचा असे यायचा शहरांतून आज
सुचेल त्यांच्या कसें जिवाला आज कामकाज '

असें सांगून जाण्याची आवश्यकता पाटील पटवून देतात. शिवबांच्या भावनांचें कारुण्य उठावदार करण्यास ह्या सदृश पण विसदृश चित्रणानें मदत केली आहे. उलट पाटील शिवबास सांगतात. ' दोन चार घंट्यांत पोर का मरुनी जाणार ?' दैवदुर्विपाक असा की शिवबा येण्याच्या आंतच त्याचा मुलगा त्याला सोडून गेलेला असतो. परिस्थिती, दैव, अन्याय ह्या सर्वांशीं निःशब्दपणे आणि विकलतेनें झगडणाऱ्या शिवबाचें चित्र अतिशय करुण उतरलें आहे.

' दसऱ्याचें सोनें ' ह्या कवितेंत अभिनव दृष्टि-कोन आहे. दसऱ्यावर दरवर्षी अनेक कविता लिहिल्या जातात. पण उच्च तत्त्वज्ञान सांगतांना, उपदेशक अंगांत संचरल्यावर सोनें लुटण्याच्या भरांत गांवाजवळ शेत असलेल्या शेतकऱ्यांचे डोळे कसें पांढरे होतात त्याकडे कोण लक्ष देणार ? त्यांच्याच ' गुराखी ' ह्या कवितेंत गुराख्याच्या खऱ्या जीवनाचा आविष्कार झालेला आहे. त्यांचें जीवन केवढें दगदगीचें असतें ? दिवसभर गुरामागे हिंडून थकलेल्या गुराख्यास संध्याकाळीं एकादें ओढाळ जनावर वेळेवर घरीं आलें नाही तर धन्याच्या शिव्यांनीच पोट भरावें लागतें. त्याला महाल कशाला तुच्छ वाटेल ? आनंद ह्यांचा ' कोंकणचा शेतकरी ' पाहिल्यास ' कोंकणचा शेती ! नुसता नांवांत ! पिकतें तें सारें खोताचें भात ' असा अनुभव येऊन त्याच्याबद्दल सहानुभूति व खोताबद्दल चीड वाटल्याशिवाय राहात नाही. तसेंच आनंद यांची ' गुराखीण ', सुरेश ह्यांचा ' मोळीवाला ' ठोकळांची ' भिकारीण ', सबनीस यांची ' पाटीवाली ' हीं ग्रामीण जीवनांतील कटुसत्यें होत. सबनीस ह्यांची ' पाटीवाली ' फारच करुणपूर्ण वाटते—

दिवसभर भाजी विकून चार पैसे मिळाल्यावर त्यांतून मुलाला दूध घेऊन पाजण्याचें ती ठरवते. संध्या-काळीं धन्याकडून चार गोड शब्दांची आशा धरणारी पाटीवाली पैसे तर गमावतेच पण धपाटेसुद्धां खाते. दुधाच्या अभावीं बाळाला ग्लानी येते. बाप दारूच्या नशेंत असतो.

' बाळा आली ग्लानी । मूर्च्छित जननी
'पिता गाई रात्रभर वेडीवेडीं गाणीं '

ह्या ग्रामीण जीवनांतील ' एकच प्याल्यांत ' सुधाकर सिंधूच्या करुण संसारापेक्षां कारुण्य कमी आहे असें कोण म्हणेल ?

ठोकळांची ' भिकारीण ' पहा—

" मी आजवरी वाचविलें बाळाला ।
चिंचेचा खाऊनि पाला ।
पण अता फुटेना पान्हा ।
दो दिवसांचा शिळा वाळका तुकडा ।
चालेल अम्हाला वाढा "

किती कारुण्य ! असलीं दृश्यें हमखास दिसतात.

ग्रामीण जीवनांतील विविध भावना—

वरील प्रमुख भावनेबरोबरच ग्रामीण जीवनां-तील विविध भावनांचा आविष्कार कांहीं गीतांमधून झालेला आहे. खेड्यांतील शेतकरी किती आदरातिथ्यशील असतो ह्याचें उत्कृष्ट दर्शन ठोकळ ह्यांच्या ' गरिबीचा पाहुणचार ' आणि सुरेश ह्यांच्या ' फेरफटका ' ह्या नाट्यगीतांतून झालेलें आहे. नागरजीवनामध्यें अभावानें आढळणारी ही भावना खेडुतामध्यें प्राधान्यानें असते. अपरिचित वाटसराला घरीं बोलावून, त्याला जेवण, तें देखील आग्रहानें, देऊन त्याला आस्थेनें आपली शेती बाडी दाखवणारा खेडुत कुठें नि सुपरिचित माणसे टाकणारा नागरजीवनांतील गृहस्थ कुठें ! कदाचित् हा परिस्थितीचाही परिणाम असेल.

खेडेगांवांतील लोकांच्या कांहीं परंपरागत चालत आलेल्या रूढ समजुती असतात. त्यांचें प्रतिबिंब कांहीं नाट्यगीतांतून पहावयास मिळतें. उदा० सून घरांत आल्यावर तिच्या पायगुणानें घरची सांपत्तिक स्थिती पालटून जाते, एक तर सुधारते, नाही तर बिघडते, अशी रूढ समजूत असल्यामुळे एकाद्यावेळीं योगायोगानें वाईट हंगाम आला तर बिचाऱ्या त्या पोरीला बोल खावे

लागतात, नाही तर त्याच्या उलट अवास्तव स्तुति पदरीं पडते. ठोकळांचें 'लक्ष्मी' हें गीत बघा! चांगल्या पायगुणाच्या कारभारणीच्या आगमनानें घरचं 'दाळिंदर' कसं पळून जातं ह्याचें थोडें अतिशयोक्त असलें तरी उत्कृष्ट चित्रण त्या गीतांत आहे.

"शेतांत हळदीचा हात खपूं लागला
लागलीच त्यांना आली सोन्याची पिवळी कळा
मातींत तुझ्या अंगचीं टिपं ठिबकलीं
बघ कणसं हीं मोत्यांच्या ओझ्यानं भारावलीं"

अशी जादू 'तिच्या' आगमनानें झाली. त्याच्या अगदीं उलट प्रकार फकीर यांच्या 'पायगुणी' या गीतांत आहे. ह्या गीतामधील नायिका बिचारी पांढऱ्या पायाची ठरते.

कांही ठिकाणीं अजूनही अशी समजूत आहे की शेतांत विळे परजून ठेवले म्हणजे रात्रीं पूर्वजांचीं भुतें येऊन कापणी करून जातात. ह्या रूढ समजुतीचें प्रतिबिंब ग. ह. पाटील ह्यांच्या 'शाळूच्या शेतांतील शेतकरी' ह्या कवितेंत दिसतें.

नागर जीवनाबद्दल उबग आणि खेड्यांतील जीवनाबद्दलची ओढ कांही ठिकाणीं चांगल्या रीतीनें दिसून येते. पाठक ह्यांची 'खेड्यांतील घराकडे', काव्य-विहारी ह्यांची 'संध्याकाळीं', जयवन्त ह्यांची 'खेड्यांतील सकाळ', ग. ह. पाटील ह्यांची 'दूर कुठेतरी' आणि 'माझ्या खेडेगांवीं' ह्या कविता विशेष उल्लेखनीय होत. 'दूर कुठें तरी' ह्या कवितेमधील—

"टवटवून गेल्या हरित शिवारांतुनी
ती कीटकसृष्टि किर्रर घुमविते ध्वनी
तो ऐकावा वाटे घडिघडी कान देऊनी
गूढार्थ त्यांतला घ्यावा समजावुनी
सोडून शहरची रहदारी येथली
जावेसे वाटे म्हणून मज ह्या स्थलीं"

ह्या ओळीमधून शहराबद्दलची नावड नि खेड्याबद्दलची ओढ ह्याचें मार्मिक कारण सांगितलें आहे 'गूढार्थ त्यांतला घ्यावा समजावुनी' ह्या ओळीनें Books in running brooks and Sermons in Stones पहाण्याची वृत्ति लक्षांत आल्याशिवाय राहात नाही. 'संध्याकाळीं' ह्या कवितेंत संध्याकाळचें रम्य दृश्य नि प्रसन्न जीव पाहून कवीला शहरांतील कृत्रिम नि डामडौली जीवनाबद्दल तिरस्कार उत्पन्न होतो.

जानपद गीतामध्यें आणखी एक प्रकारच्या कवितांचा समावेश केलला आढळतो. त्यामधून गतवैभवाची आठवण आणि त्याबद्दलचा खेद व्यक्त झालेला आहे. ग. ह. पाटील ह्यांच्या 'पाटील,' 'मंदिल,' 'गढी,' 'हिंगणी' 'गस्तवाल्यानें पाहिलेली स्वारी,' ठोकळ ह्यांच्या 'मराठा' 'पन्हाळगड', अज्ञातवासी ह्यांची 'आजचा मराठा' ह्या कवितांचा समावेश ह्या प्रकारांत करता येईल. एकटी 'पन्हाळगड' कविता सोडली तर बाकीच्या कवितांमधून निराशेचा सूर आहे. पूर्वीचें वैभव आणि आजची स्थिती ह्यांची तुलना केल्यास फरक पडला असला तरी निराशा वाटण्याचें वास्तविक कांही कारण नाही. कारण जुनें गेलें परन्तु नवें कांही आलें असेलच ना ?

ग्रामीण जीवनांतील विविध चित्रें.—

कांही जानपद गीतांमधून सुंदर सुंदर व्यक्तिचित्रें आढळतात त्यांचा परामर्ष घेणें अत्यावश्यक आहे. नारखेडे ह्यांच्या 'कारभारीण' 'घरोघरीं' 'लक्ष्मी' 'बांधावर' ह्या कवितांमधील नायिका, ग. ह. पाटलांची 'शेवंती' काव्यविहारी ह्यांची 'मंजुळा', ठोकळांची 'पाटलाची लेक', आणि 'शेतकरी' सोपानदेव यांची 'मंजुळामाधवाची जोडी' गोपीनाथांचा 'रायबा' ह्या सर्वांची चित्रें अतिशय रम्य नि वास्तव होत. शिवाय 'गोफणवाली' तर अनेक ठिकाणीं आहे. 'शिवार' मधील 'बांधावर उभी असलेली घरधनीण पहा—

हिरवें स.धें लुगडें अंगीं तंग कंचुकी असे
कपाळीं सूर्यबिंब नव दिसे
आटकर बांधा टपोर डोळे रंग सांवळा जरी
तेज नव उसळे देहावरी

तसेंच 'घरधनीण' मधील नायिका—

साधेंभोळें राकट कणखर हृदयातरिं कोमल
पांखरूं माझें रानांतिल
लचकत मुरडत पदर सांवरित चालायाची तऱ्हा
ठाउकी नसे रानपांखरा'

अशाच साऱ्या नायिका आहेत असें म्हणावयाला हरकत नाहीं. नायकापेक्षां नायिकांचीं वर्णनें कवींनीं जास्त प्रमाणांत आणि मन लावून केल्यामुळें त्यांत कमीपणा दिसत नाहीं. शेतकऱ्याचें चित्र सुद्धां ठरीव असलें तरी वास्तव आहे. मंजुळा शेवंती ह्या मराठमोळा पोरी दिसायला सारख्याच असल्या तरी प्रसंगाच्या विविधतेनें त्यांच्यांत आकर्षक रम्यता निर्माण झाली आहे. भिकाऱ्याच्या पोराचें चित्र वेधक आहे खास.

'पेणसिलीचा तुकडा किंवा फुटकी कवडी कांच
दृष्टिस पडता उचलुनि घेतो नाद तयाला हाच'

परगांवी शिकावयाला गेलेल्या आपल्या मुलाला भेटावयास जातांना त्याच्या आईनें दिलेले गोड-धोड घेऊन जाणारा गोपीनाथांचा रायबा पुत्रवत्सल बापाचें प्रातिनिधिक चित्रच होय.

कांहीं जानपदगीतांमधून सुंदर निसर्गवर्णनें आहेत. त्या दृष्टीनें 'तिथें' (पाटील) 'काय उणे मज' 'नाचूं लागे तसें' (नारखेडे) 'माझें गांव' (ठोकळ) हीं गीतें वाचनीय होत. 'तिथें' मधील दृश्य बघा—

'कांटेरी वेड्या रुक्ष तिथें बाभळीं
ज्यावरी घरकुलें न्हाव्यांची लटकलीं
करडासह तेथें बागडती शेरड्या
कलकलाट करती झाडावर भोरड्या'

विशुद्धरम्य निसर्गापेक्षां ग्रामीणनिसर्गच तेथें दिसतो.

कांहीं कवींनीं गोपाळ, लुटारु, डोंबारी ह्यांच्या जीवनांवर काव्य लिहून ग्रामीणगीतांत विविधता आणली आहे. परंतु त्यांत विषयवैचित्र्याशिवाय निराळें वैशिष्ट्य नाही.

अशा रीतीनें जानपदगीतांचें नि त्या द्वारें ग्रामीण-जीवनाचें विविध दर्शन घेतल्यावर त्यांचें विहंगावलोकन केल्यास कांहीं गोष्टी आपल्या नजरेंत भरण्यासारख्या आहेत. जानपदगीतांचा मोठा भाग प्रणयानें व्यापला आहे. बहुतांश प्रणयगीतें नायिकाप्रधान आहेत, आणि बहुतांश नायिका अल्लड नि तरुण आहेत. स्त्री ही पुरुषाची अर्धांगी असल्यामुळे काव्याचा अर्धा भाग तिनें हक्कानेंच व्यापला. परन्तु पुरुष स्त्रीदाक्षिण्यानें युक्त असल्यामुळे आणखी थोडा भाग त्यांनीं स्त्रियांस दिला असावा. त्यामुळे प्रश्न असा पडतो कीं खरोखरच ग्रामीण जीवनांत प्रणयास एवढें स्थान आहे काय ? नारखेड्यांच्या 'काटा' ह्या कवितेंतील ओळी त्या दृष्टीनें महत्वाच्या आहेत.

'कर्तव्याच्या ओझ्याखालीं हृदय भाव दडती
रिकामपणचे प्रीतिभाव नच हृदयीं सळसळती'

पण दुर्दैव असें कीं त्यांच्या स्वतःच्या 'शिवारां' त प्रणय–गीतेंच अधिक! इतके असूनही नायक नायिकाकडे पाहिल्यास ते खरे शेतकरी वाटत नाहीत. त्यांच्यावर अजून खऱ्या जीवनाची जबाबदारी पडलेली दिसत नाही. नायिका तर अजून पोरसवदाच दिसतात. तंग कंचुकीचा मोह कवींना आवरता आला नाही झालं ! त्यामुळे प्रणय अल्लड भावनांतून निर्माण झालेला आहे. 'शिवबा' 'राणू' हे सोडल्यास बहुसंख्य नायकांस पोरंबाळं नाहीत. त्यांचा भाऊबंदाशीं संबंध नाहीं, उत्सव नाहींत, सोयरे नाहीत. त्यांचें जग संकुचित आहे. म्हणूनच की काय 'कांबळांत' ते सामावले ! प्रौढ प्रणयाचा आविष्कार तर कोठेंच नाही. प्रणयांत विविधता आहे ती प्रसंगामुळें, भावनामुळें नाहीं. केवळ सुख नि केवळ दुःख ह्यामधील विस्तीर्ण प्रान्त अस्पृष्ट राहिला असें वाटतें. मात्र त्या त्या प्रान्तांतील गीतें जिव्हाळ्यानें लिहिलीं आहेत यांत शंका नाही.

आजचें जानपद काव्य—

जानपद गीतासंबंधीं एवढा विचार केल्यानंतर आजची जानपदगीतांची स्थिती पाहिल्यास अतिशय निराशा पदरीं येते. ज्यांनीं जानपदगीतांच्या प्रान्तांत

हिरिरीनें पाऊल टाकून त्यास लोकप्रिय व समृद्ध करण्याचा प्रयत्न केला ते ठोकळ, नारखेडे, ग. ह. पाटील, सोपानदेव आदि कवीसुद्धा ह्या प्रांतांतून निवृत्त झालेले दिसतात. सद्यःपरिस्थितींतील निरनिराळ्या विचार प्रवाहांचा परिणाम तर नसेल हा ? शान्ति नि मानवता ह्याच्या स्वप्नापुढें ग्रामीण जीवनांतील सौंदर्य निष्प्रभ होत चाललेसें वाटतें. तरुण कवीपैकीं ग. दि. माडगूळकर आणि व्यंकटेश माडगूळकर हे अधून मधून जानपदगीतें लिहितात, परन्तु एकंदरींत जानपदगीतांकडे दुर्लक्षच जास्त होत आहे. कांहीं नवोदित कवींचीं ग्रामीण गीतें ग्रामीण जीवनाच्या दृष्टीनें लिहिलीं जाण्यापेक्षां संगीताच्या नि कल्पनारम्यतेच्या दृष्टीनेंच लिहिलीं गेलेलीं दिसतात. नुकतीच विविधवृत्तांतून प्रसिद्ध झालेली ग. दि. माडगूळकरांची 'आंब्याखालीं' ही कविता वाचली तर त्यांत कांही काळाच्या मानानें नाविन्य आहे असें वाटत नाही.

" कोरड्यास तर नग अमाला
आंबरसाचा भरला पेला
सजणे तुझिया ओठावरला
ही मिरास माझी मजपुढतीं— "

ह्यांत ठराविक कल्पनेपेक्षां ग्रामीण जीवनाचें कांहीं वैशिष्ट्य असेल असें वाटत नाही.

मानवता, बंड, मूर्तिभंजन यामधील 'स्फुलींग' 'स्थंडिल' 'भैरवी' आदीच्या दणदणाटांत ग्रामीण जीवनांतील मोटेवरचें नाहींतर गुराख्याचें गाणें किंवा माळच्यावरची ललकारी कोणाला ऐकूं येणार ? ग्रामीण जीवन पुनश्च रामायणांतील उर्मिलेप्रमाणें उपेक्षितच राहाणार की काय अशी भीतिमात्र वाटल्याशिवाय राहात नाही.

फॉवरलुबा व इतर कंपनीची
उत्कृष्ट रिष्टवाचेस व टॉईमपिसेस
आमचेकडे माफक किंमतींनें मिळतात.
यशवंत वॉच कंपनी
ओरिएंटल ऑफिससमोर जळगांव पू. खा.

'यशस्वी माघार'

लेः– ल. दे. शिवराम, कलाविभाग-द्वितीयवर्ष

पत्र लिहिणं ही एक कला आहे असं कुणी तरी म्हटलं आहे. पण मला वाटतं पत्र लिहिणं ही कला नसून एक करामत आहे. कारण पत्र अगदी साध्या व सरळ भाषेंत लिहावयाची असतात. त्यामुळे त्यांत कलेपेक्षां मजकुरालाच जास्त प्राधान्य असतं. परन्तु कांही कांही वेळेला आपल्याला अशी विचित्र पत्रं येतात कीं आपण संभ्रमांत सांपडतों आणि त्यामुळे आपल्याला पत्र लिहिणं अशक्य होतं. पत्र लिहिण्यासारखी सोपी गोष्ट नाही, असं आतापर्यन्त मला वाटत होतं. परन्तु माझ्यावर मोहनला पत्र लिहिण्याचा जो प्रसंग आला त्यामुळे हा माझा भ्रम दूर झाला होता. कारण मोहनला नुसतं पत्र लिहूनच उपयोग नव्हता. तसं असतं तर वर 'जयहिंद' बाजूला तारीख व नंतर 'प्रिय मित्र मोहन, सप्रेम नमस्ते' वगैरे रेखीव मजकूर लिहून दुकानदाराच्या जमाखर्चासारखं भरकन् पत्र खरडतां आलं असतं. परन्तु आतां त्याच्या आलेल्या पत्राला नुसतां रेखीव मजकूर लिहून उत्तर देणं अशक्य होतं. म्हणूनच मी संभ्रमांत सापडलों होतों. आताचं त्याचं पत्र म्हणजे शांत सागरांत अणुगोल टाकण्यासारखं होतं. परन्तु शांत सागरांत अणुगोल टाकल्यामुळेच ज्याप्रमाणें लोकांना त्याचं कुतुहल वाटतं तसंच माझ्या बाबतींत झालं होतं. त्याचं कारण म्हणजे मोहनचं लग्न ! लग्नांत एवढं आश्चर्य करण्यासारखं काय आहे असं तुम्ही सहज विचाराल. आणि माझंही तसंच मत आहे. माणसाच्या जीवनांत लग्नासारखी सोपी गोष्ट नाही. परन्तु मोहनच्याच बाबतींत लग्न म्हणजे खरोखरच एक आश्चर्य होतं. हवामान शास्त्रज्ञांनीं आवर्षणानें दुष्काळ पडेल म्हणून वर्तमान सांगावं व त्या वर्षीं अतिवर्षण व्हावं तसंच मोहनच्या लग्नाचं झालं होतं. त्याचं कारण जन्मभर लग्न न करण्याची प्रतिज्ञा करणाऱ्या मोहनचं तीच प्रतिज्ञा करणाऱ्या मुलीबरोबर ठरलेलं लग्न ! तेव्हां स्वतःची भीष्मप्रतिज्ञा मोडून लग्न करणाऱ्या मोहनच्या पत्राला काय उत्तर लिहावं हा माझ्यापुढें मोठा प्रश्न होता. आणि त्यामुळेच त्याचें पत्र येऊन दोन दिवस झाले तरी माझ्या हातून त्याला पत्र लिहिणं झालं नव्हतं.

तेव्हां अमेरिकेचा शोध लावण्यास निघालेल्या कोलंबसाप्रमाणें मी त्याच्या लग्नाचं मूळ कारण शोधण्याकरितां त्याचीं मला आलेलीं पत्रं वाचू लागलों.

पत्रं म्हणजे पत्रलेखकाचं आत्मचरित्र ! हृदयाचा कोपरान् कोपरा पत्रांत उघडा झालेला असतो. त्यामुळे आपले विचार पत्रांत स्पष्टपणें कळून येतात. मोहनचीं पत्रं म्हणजे त्याच्या लग्नाचा जणूं इतिहास होता. इतिहास संशोधकानें जुन्या कागदपत्रांचीं बारीक छाननी करावी त्याप्रमाणें मी त्याचीं पत्रं वाचू लागलों. एका पत्रांत त्यानं लिहिलं होतं—

" मागील पत्रांत मी तुला आमच्या अभिनव कल्पनेबद्दल लिहिलं होतं. आमच्या पुण्याचे लोक मोठे चळवळे. संबंध हिंदुस्थानांत नसतील इतकीं मंडळें व संस्था आमच्या पुण्याला आहेत. एकाद्या मंडळाची पाटी नाही असा एकही बोळ तुला सांपडणार नाही. गांव तिथं महारवाडा असायचाच त्याप्रमाणें पुण्याला गल्ली तेथें मंडळ असायचंच. म्हणूनच मला वाटतं कीं पुण्याला शिक्षणाचं आगर म्हणतात. त्यांत आमच्या मंडळानें विशेष भर टाकली आहे. परंतु कॅांग्रेसच्या सत्ताबाज राजकारणांत गांधीजी उमटून दिसावेत, त्याप्रमाणें पुण्याच्या या गल्ली बोळ मंडळांमध्यें आमचं मंडळ उमटून दिसत आहे.

आमच्या मंडळाचा इतिहाससुद्धां लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. मंडळाच्या नांवामागेसुद्धां थोडा इतिहास आहे. आमच्या मंडळाचें नांव " विवाह प्रतिबंधक मंडळ " असं आहे. मंडळाचं नांव ठेवण्याचं काम पंचवीस जणांची एक कमिटी दहा दिवस करीत होती. कुणी " आजीव ब्रह्मचारी मंडळ " नांव ठेवा असं म्हणत होते, तर कुणी " विवाह प्रतिबंधक मंडळ " नांव ठेवा असं प्रतिपादित होते. यावर खूप खडाजंगी झाली. राष्ट्रगीताइतकेंच आमच्या मंडळाचें नांव आम्हांला बहुमोल वाटत होतें. ' ब्रह्मचारी ' पक्षाचे लोक म्हणत कीं, " माणूस ब्रह्मचारी राहिला तर तो विवाह करीत नाही. ब्रह्मचर्य पाळणारा मनुष्य विवाह हा शब्दसुद्धां विसरून जातो. लग्न न करण्याची प्रतिज्ञा करणारे रामदास स्वामी या करितांच विवाह मंडपांतून पळून गेले होते. तेव्हां मंडळाचें ध्येय साध्य करण्याकरितां विवाह या शब्दाचा स्पर्शसुद्धां होऊं द्यायचा नसेल तर " आजीव ब्रह्मचारी मंडळ हेंच नांव ठेवणं योग्य आहे. "

या बाजूच्या लोकांनीं नुसता हा ठरावच मांडला नाही तर त्या दिवसापासून ते ' विवाह ' अगर ' लग्न ' हे शब्दसुद्धां उच्चारीनासे झाले. लग्न अगर विवाह याला " नॉनब्रह्मचर्य " आणि विवाहित माणसाला " नॉनब्रह्मचारी " असे अँग्लो इंडियन शब्द प्रयोग करू लागले. याच्या उलट ' विवाह प्रतिबंधक ' बाजूचे लोक त्यांच्या नांवाचा हट्ट घेऊन बसले. ते म्हणत, ' माणूस विवाह झाल्यावरही ब्रह्मचारी राहूं शकतो. तेव्हां ब्रह्मचारी हा शब्द अगदीं कमजोर आहे. कारण महात्मा गांधी विवाहबद्ध असून त्यांना मुलें होतीं तरी शेवटीं ते ब्रह्मचर्यपालन करीत होते. म्हणजे ब्रह्मचर्यात प्रथम विवाह व नंतर जमल्यास ब्रह्मचर्य पालन असेंही घडूं शकतें. ते मंडळाच्या ध्येयाच्या अगदीं विरुद्ध आहे. म्हणून मंडळाचें नांव ' विवाह प्रतिबंधक मंडळ ' ठेवणंच युक्त आहे. कारण विवाह न झाला कीं ब्रह्मचर्य पालन आलेंच. संस्थेच्या नांवावरून संस्थेचं अंतरंग कळलं पाहिजे,' असं ते जोरजोरानें प्रतिपादित. तेव्हां विवाह न करण्यांत ब्रह्मचर्य येतं असं सिद्ध झाल्यामुळें ' वि. प्र. मं.' हेंच नांव टाळ्यांच्या प्रचंड कडकडाटांत पास झालें. यामुळें मंडळाचा एक मोठा प्रश्न सुटला असं आम्हांला वाटूं लागलं.

मंडळाच्या कल्पनेंत व कार्यांतहि नाविन्य आहे. पुणेरी तरुणांवर छचोरपणाचे आरोप करणाऱ्या लोकांना आमच्या या मंडळानें चांगलीच थप्पड बसली आहे. आमच्या मंडळाच्या सभासदत्वाची मुख्य अट आजन्म अविवाहित रहाण्याची आहे. विशेष म्हणजे आमच्या मंडळाची उपयुक्तता लक्षांत घेऊन कांही स्त्रियाही मंडळाच्या सभासद झाल्या आहेत. आपल्या बरोबर कॉलेजमध्यें शिकत असलेली कमला माने ही सुद्धां सभासद झाली आहे. तिला समाजसेवेची बरीच आवड दिसते. तिनें कै. लक्ष्मीच्या फोटोसमोर आजन्म अविवाहित राहून समाजसेवा करण्याची प्रतिज्ञा केली आहे. तेव्हां या मंडळामुळे तिचं जीवितध्येय पूर्ण होईल अशी तिला आशा आहे.

ती खूप जोरानें कार्य करते. एकंदरीत आमच्या मंडळाचं कार्य सुव्यवस्थित सुरू आहे.

वगैरे वगैरे मजकूर या पत्रांत होता. मंडळाच्या सुरवातीकडे पाहिलं की मोहन आपल्या ध्येयापासून मागे फिरेल अशी कल्पनासुद्धां करवत नाही त्यामुळे मी त्याचं पुढील पत्र वाचू लागलों—

" कावीळ झालेल्या माणसाला सगळ्या गोष्टी पिवळ्या दिसतात म्हणतात त्याप्रमाणें मला सर्वत्र आमचं मंडळ दिसतं असं तूं हें पत्र वाचून म्हणशील. हें कांही अंशीं खरं असलं तरी कावीळ हा एक आजार आहे तर माझं मंडळ हें माझं ध्येय आहे. ध्येयासाठी वेडी होणारी माणसं जोपर्यंत या जगांत आहेत तोपर्यंत ध्येयाला कुणीही आजार म्हणणार नाही. कारण आमच्या मंडळाचं ध्येय फार विशाल आहे.

आज त्याची आपल्या देशाला फार जरूरी आहे. निकृष्ट अन्नामुळें आपल्या देशांतील लोकांचें आरोग्य खालावलं आहे. त्यामुळें सगळीकडे मांसा-

पेक्षां हाडांचे सापळेच जास्त झाले आहेत. तसेंच देशाची लोकसंख्या भरमसाट वाढल्यामुळें बेकारींत भर पडली आहे. लोकसंख्या व आर्थिक व्यवस्था यांचा कुठेंच मेळ बसत नाही. प्रत्येक कुटुंबांतील मुलांची संख्या तर अर्धा डझन, पाऊण डझन अगर एक डझन या सारखी डझनांनींच मोजावी लागते. त्यामुळें आमच्या मंडळाची किती आवश्यकता आहे हें कळून येईल. नुसत्या संततिनियमनानें हा प्रश्न सुटेल असें आम्हाला वाटत नाही. कारण ' आई ' अगर ' बाप ' झाल्यावर माणसाला सहजच मुलांची आवड निर्माण होते. त्यामुळें लग्न न करतां राष्ट्रांतील एका तरुण पिढीनें संपूर्ण ब्रह्मचर्य पाळणं अत्यंत आवश्यक आहे. राष्ट्राचं आरोग्य वाढवणं प्रत्येक तरुणाचं कर्तव्य आहे.

कालच आमच्या मंडळाचं उद्घाटन झालं. त्या वेळीं सर्व समाजसुधारकांनीं, संततिनियमनाचा प्रचार करणाऱ्या तज्ज्ञांनीं, तसेंच संततिनियमनाच्या साधनांच्या विक्रेत्यांनीं आमच्या मंडळाची खूप स्तुती केली. ' तुमच्या मंडळानें राष्ट्राची व आजच्या तरुण पिढीची शारीरिक व आर्थिक संपत्ति वाढेल ' असें एका नामवंत समाजशास्त्रज्ञानें आम्हाला प्रशस्तिपत्र दिलं आहे. तसेंच अनेक वर्तमानपत्रांनीं अग्रलेख व स्फुट लेख लिहून आमच्या मंडळाचं अभिनंदन केलं आहे. आरोग्यमंत्र्यांनीं व अनेक डॉक्टरांनींही तोंड फाटेपर्यन्त आमचे गुण गाइले आहेत.

आम्हांला सर्वांचा जोरदार पाठिंबा मिळत असला तरी विरोधही तेवढाच दांडगा आहे. पण जीवन ही एक लढाईच आहे. त्यांत विरोधाशिवाय विकास कसा होणार ? सनातनी बुद्रुक व नव्या विचारांना नांव ठेवणारे प्रतिगामी लोकही तितक्याच जोरानें पुढें सरसावत आहेत. विवाह जुळविणाऱ्या संस्थांच्या चालकांची तर आमच्या मंडळामुळें झोपच उडाली आहे. बिचाऱ्यांच्या पोटावर पाय पडला ना ! पण समाजाचं हित तें आमचं हित.

आमच्या मंडळाचा व्याप आतां खूप वाढला आहे. बरेच तरुण व तरुणी आमच्या मंडळाच्या सभासद झाल्या आहेत. आमच्या मंडळांत संपूर्ण स्वातंत्र्य असल्यामुळें सर्वत्र प्रेमाचं व सलोख्याचं वातावरण असतं. पतिपत्नीप्रेमापेक्षां बंधुभगिनीप्रेमांतच खरा स्वर्ग असतो याची प्रचीति मंडळाच्या सर्व सभासदांना येत आहे. त्यामुळें आमच्या मंडळांतील सर्व सभासद सहभोजन, सहगमन अगर सहभ्रमण करीत आहेत. मंडळांतील स्त्रिया धीटपणें पुढें येत आहेत. मंडळांतील तरुणींना आतां कॉलेजच्या अगर इतर विद्यार्थ्यांची व टारगट लोकांची भीति मुळीच वाटत नसून त्या धडाडीनें सर्वत्र वावरतांना दिसतात. कॉलेजमध्यें लाजाळु व भित्री म्हणून प्रसिद्ध असलेली कमला माने आतां पूर्वीचं लाजाळुचं झाड राहिली नसून ती धैर्यानें सर्व कार्यांत भाग घेत असते. कालचीच गोष्ट, स्त्रियांच्या दुबळेपणावर आमचं बोलणं चाललं होतं.

" स्त्रिया या निसर्गतःच दुर्बळ असल्या तरी पुरुषाविरुद्ध त्या दुधारी शस्त्र वापरून पुरुषापेक्षां जास्त हक्क मिळवतात. " मी म्हणालों.

" तें कसं काय ? " कमलनें प्रश्न केला.

"कारण पुरुषांनीं, स्त्रिया ह्या निसर्गतः माणसापेक्षां दुबळ्या असल्यामुळें, स्त्रीदाक्षिण्य दाखवावं अशी त्यांची इच्छा असते तर ते शक्य नसल्यास आधुनिक काळांत समान हक्काच्या नांवावर फाजील हक्क मिळवून त्या आपला दुबळेपणा कायम ठेवतात. "

" परन्तु याला सर्वस्वी पुरुषच जबाबदार आहेत. " कमल म्हणाली.

" याचं कारण आम्हांला तुमच्याबद्दल वाटणारा सहानुभूतीपूर्ण आदर. " मी म्हणालों.

" यामुळेंच पुरुषांनीं स्त्रियांना दुबळं केलं आहे " कमल म्हणाली—

" माता म्हणून तुम्ही तिची पूजा करतां, पत्नी म्हणून गौरव करता व परस्त्री म्हणून स्त्रीदाक्षिण्य

दाखवतां. त्यामुळेच जगाच्या धकाधकीच्या मार्गापासून त्या दूर रहातात. जगाचे कटू अनुभव त्यांना न आल्यानें त्या मागासलेल्या रहातात. त्यामुळेच त्यांना तुम्हीं दुर्बळ म्हणून तिरस्कृत ठरवतां. यांत दोष कुणाचा ? " कमल त्वेषानें म्हणाली—

अशा प्रमाणें अनेक मुद्यावर आमचे नेहमीं वादविवाद होतात. ती वादविवादांत बोलूं लागली म्हणजे कॉलेजमधील लाजाळू कमल माने आठवून मी मनांतल्या मनांत हसतों. " वगैरे वगैरे मजकूर या पत्रांत होता. परंतु या पत्रानेंही माझं समाधान झालं नाहीं. या पत्रामुळें कमल माने ही मोहन बरोबर कार्य करीत असते एवढंच मी समजूं शकलों. परंतु बरोबर कार्य करणें म्हणजे कांही लग्नाची पूर्वतयारी नव्हे ! असं असतं तर प्रत्येक माणसाच्या जीवनांत कितीतरी स्त्रिया येतात. म्हणून कांहीं त्यांच्या जनानखान्यांत भर पडत नाहीं ! मग मोहन व कमलचं लग्न जुळलं कसं हें जाणून घेण्या-करितां मी दुसरं पत्र चाळूं लागलों. त्यांत पुढील मजकूर होता—

" फार दिवसांत पत्र न लिहिल्यामुळे तूं माझ्यावर बराच रागावलेला दिसतोस. पण आपल्या सारख्या सामान्य माणसाच्या जीवनांत दररोज असं काय घडतं कीं, त्याची खबर आपण आपल्या मित्रांना द्यावी ? लग्नपत्रिका पाठविल्यानंतर एकही पत्र न पाठवतां आपल्या मुलाच्या जन्माचीच खुषखबर लिहिणारे अनेक मित्र मीं पाहिले आहेत.

तुझ्या पत्रावरून तूं माझ्यावर रागावलेला दिसलास तरी पण आमच्या मंडळावर मात्र बराच खूष दिसतोस. तसं आमचं मंडळ म्हणजे सर्वांच्या आवडीचा विषय झालं आहे. रोज आम्हांला अभिनंदनाच्या व सहकार्याच्या तारा व पत्रं येत आहेत. एका बारा मुलांच्या बापानें स्वतःच्या दुःखी संसाराचं वर्णन करून आमच्या मंडळाला सुयश चिंतिलें आहे. एका संन्याशानें आधुनिक रामदासस्वामी म्हणून आमचा गौरव केला आहे. मंडळाच्या व्यापामुळें मला खूप कामं असतात. निरनिराळ्या लोकांच्या भेटी घेणं, त्यांचीं व्याख्यानं ठेवणं, मंडळाचे सभासद मिळवणं या सारखीं अनेक कामं असतात. गेल्या महिन्यांत आमच्या मंडळाचीं पांच व्याख्यानं झालीं. मंडळाच्या व्यापामुळे माझा मित्र-परिवार व ओळखी वाढत आहेत. कमल मानेची व माझी मैत्री फार वाढली आहे. तिचा उत्साह दांडगा आहे. मंडळाचं काम ती फार आस्थेनं करते. त्यामुळें तिचा व माझा संबंध नेहमींच येतो. परंतु आमच्या मंडळाच्या विरोधकांचा तो एक टीकेचा विषय झाला आहे. मंडळाची वाढती कीर्ति सहन होणाऱ्या लोकांनीं अशी गलिच्छ टीका करावी हें साहा-जिक आहे. परंतु कितीही जोराचं वादळ झालं म्हणून काय पर्वत कधीं ढासळून पडतो ? त्याप्रमाणेच आमचं उच्च ध्येय अढळ आहे. आमचे संबंध मात्र घनिष्ठ होत आहेत. सकाळचा अगर दुपारचा माझा चहा कमल-कडेच होतो.

कालच तिच्या वडिलांच्या निमंत्रणावरून मी तिच्याकडे जेवायला गेलों होतों. तिचे वडील फार गोड स्वभावाचे पण जुन्या विचारांचे आहेत. जेवणाच्या-वेळीं व नंतर आम्हीं खूप विषयांवर चर्चा केली. आमच्या चर्चेत स्त्रीच्या मंगळसूत्रापासून तें सरकारच्या नियंत्रण, निर्नियंत्रण, पुन्हां नियंत्रण वगैरेपर्यंतचे सामा-जिक, राजकीय, धार्मिक वगैरे विषय येऊन गेले. एकवेळ मंगळसुत्रांवर बोलत असतांना ते म्हणाले —

" मंगळसूत्र हीं जशी स्त्रियांची लग्न झाल्याची खूण आहे त्याचप्रमाणे पुरुषांनासुद्धां कांहीतरी खूण पाहिजे. कारण त्यामुळें कांही पुरुष एका स्त्रीशीं लग्न करूनहि अनेक अविवाहित स्त्रियांना फसवूं शकतात. "

तेव्हां मी म्हणालों. —

" विवाहित पुरुषांना मी एक सूचना करणार आहे. कीं, विवाहित स्त्रिया मंगळसूत्र वापरतात त्याप्रमाणें विवाहाचं चिन्ह म्हणून पुरुषांनीं आपल्या पत्नीचा फोटो गळ्यांत अडकवून हिंडावं ! "

यावर सगळ्यांनाच हसूं आलं. कमलनें एकवार हंसत आमच्याकडे पाहिलं व ती म्हणाली —

" परंतु यावर खरा उपाय लग्न न करणें हाच आहे. लग्न न केल्यामुळे कुणी कुणाला फसवणार नाहीं व कुणाचीही फसगत होणार नाहीं. कारण पुरुष मोठे लबाड असतात. स्त्रियांच्या गळ्यांत मंगळसूत्राप्रमाणेंच अनेक भानगडी अडकवून ते मोकळेच्या मोकळे असतात."

याप्रमाणें खूप वेळ आमचं बोलणं चाललं होतं. परंतु आमचा हा सलोखाच सध्या लोकांच्या चर्चेचा विषय झाला आहे. परंतु त्याला तोंड द्यायला आम्हीं खंबीर आहोंत. लोकांनीं कितीही गैरसमज पसरविले तरी रशिया अमेरिकेच्या मैत्रीप्रमाणेंच आमच्या मैत्रीचं ' प्रेमांत ' रूपांतर होणं अशक्य आहे.

हें पत्र संपविण्याच्या आधीं तुला मी एक आमंत्रण देणार आहे. येत्या मे महिन्यांत आम्हीं महाबळेश्वरला जाणार आहोंत. आमच्या मंडळाचेच लोक आमच्या बरोबर येणार आहेत. तरी तूं आमच्या बरोबर जरूर ये. ब्रह्मचाऱ्यांच्या या तांड्यांत तुला कदाचित् चुकल्यासारखें वाटेल; परंतु महाबळेश्वरचा रमणीय निसर्ग तुला खचित आवडेल व तुझा वेळ आनंदांत जाईल. तरी तूं जरूर ये. "

या पत्रांत लग्न न करण्याची प्रतिज्ञा करणाऱ्या मोहनच्या व कमलच्या प्रेमाचा सुगावा लागत नसला तरी दिवसेंदिवस ते अधिक जवळ येत होते हें निश्चित कळतं. पण मोहननें यांतच लोकांच्या पापी दृष्टीवरही टीका केली आहे. परंतु शांत दिसणाऱ्या सागराच्या पोटांतही अंतःप्रवाह असावेत त्याप्रमाणें माणसाच्या वरून शांत दिसणाऱ्या हृदयांत प्रेमाचे अंतःप्रवाह वहात असतात. मोहनही त्याला अपवाद नव्हता. पुढील पत्रांत त्याचा संपूर्ण इतिहास आपल्या समोर हजर रहातो. मोहनच्या लग्नाची मंगल सनई कशी वाजली त्याचा सुगावा मला या पत्रांत लागला. महाबळेश्वरच्या मुक्कामा-नंतरचं त्याचं हें पत्र आहे. त्यांत त्यानं लिहिलं आहे—

" तूं महाबळेश्वरला आला नाहीस हें एका अर्थानं फार बरं झालं. कारण मागील माझीं अनेक पत्रं व हें पत्र यांतील फरकच तुला त्याची ग्वाही देईल. त्यामुळेच तूं आला नाहीस याबद्दल मला आनंद होत आहे. प्रतिज्ञेची प्राणापलीकडे जोपासना करणाऱ्या तुझ्या सारख्या मित्राला माझी प्रतिज्ञा मी धुळीला मिळवलेली पाहून आश्चर्य वाटेल. पण एका वर्षापूर्वी दिलेला तुझा सल्ला मी आज पूर्णपणें आचरणांत आणत आहे याबद्दल तुला आनंदच होईल. ज्या गोष्टीपासून मी दूर पळत होतों व जे मी जीवितध्येय ठरविलं होतं त्यालाच मी महाबळेश्वरच्या निसर्गरमणीय ठिकाणीं समाधी दिली आहे. लग्न न करण्याचं माझं ध्येय महाबळेश्वरच्या थंड हवेंत अक्षरशः गारठलं आहे. तुला जास्त संभ्रमांत न ठेवता मी स्पष्टच सांगतो कीं, माझं व कमल मानेचं लग्न ठरलं आहे.

माझ्या जीवनांत हा फरक कसा झाला ही एक विचित्र कहाणी आहे. तो एक विरोधाभास आहे. माझ्या व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या व समानतेच्या अचाट कल्पनामुळें स्त्री व पुरुष हे स्वतंत्र रीत्या वाहाणारे दोन प्रवाह आहेत असं मला वाटत होतं. स्त्री आणि पुरुष यांचे संबंध लोहचुंबकाप्रमाणें असतात. पण ते लोहचुंबकाच्या सजातीय ध्रुवासारखे नसून विजातीय ध्रुवासारखे आहेत. त्यामुळें जवळ आल्यावर ते अलग राहूं शकत नाहीत कांही देशांतून मुलमुलींना वेगवेगळं शिक्षण देण्याची जी व्यवस्था करण्यांत येत आहे त्याचं हेंच कारण असावं. सहशिक्षणानें आम्ही मुलामुलींना एकत्र आणतों पण मनानें व विचारानें आम्ही त्यांना दूरच ठेवतों. तरी पण या कार्यात पडेपर्यंत शंकराप्रमाणें मदनाची मात्रा माझ्यावर चालू शकली नाहीं. पण पार्वतीच्या तपश्चर्येनें शंकरावर विजय मिळवावा त्याप्रमाणें कमलच्या सहवासानं माझें ध्येय महाबळेश्वरला जायच्या आधींच गोठूं लागलं होतं. कमलची व माझी मैत्री वाढूं लागली तसतसे आम्ही जवळ जवळ येत होतों. तिला प्रतिबंध करण्याऐवजी ती नेहमीं माझ्या जवळ रहावी असं मला वाटूं लागलं. पण त्याच वेळीं माझ्या मनांत प्रेम व ध्येय यांची रस्सीखेच सुरू होती. शेवटीं त्याचा निकाल महा-बळेश्वरालों लागला.

आम्ही सर्वजण महाबळेश्वरला गेलों होतों. तेथें रोज संध्याकाळीं फिरायला जात असूं. असेंच एक

दिवस आम्हीं फिरायला गेलों होतों. त्या दिवशीं कमल व मी खूप दूर फिरायला गेलों होतों. नंतर आम्हीं विश्रांतीसाठीं एका ठिकाणीं बसलों. सूर्य अस्ताला जाऊन आतां बराच वेळ झाला होता. सृष्टीनें अंधाराचा बुरखा घेतल्यामुळें सर्वत्र अंधुक झालं होतं बाकीचे लोक घरीं केव्हांच परतले होते. आम्हीं मात्र तेथेंच बसलों होतों. अंधार झाल्यामुळें कमलही मला घरीं चालण्यास आग्रह करूं लागली.

" अहो परत चलायचं कीं नाही ? " कमल म्हणाली.

" कमल खरंच येथून हलावसच वाटत नाही. हा शोभा, हा निसर्ग, हीं पाखरं, काळोखाचा बुरखा घेतलेले डोंगर, घराकडे कुजबुजत जाणारे पक्षी यांच्यांत किती आनंद आहे. " मी म्हणालों.

" प्रेमानें वेडे झालेल्यांनाच मी आजपर्यंत कवि समजत होतें. पण निसर्गानें वेडे होणारे ' ब्रह्मचारी कवि ' सुद्धा असतात हें आजच पहात आहे. " कमल हसत म्हणाली.

माझ्या ब्रह्मचर्यावर कमलनें टोला लगावला होता हें मी ओळखलं. पण माझा स्वाभिमान जागृत झाला. मी म्हणालों—

" संसारसुखाचा त्याग करून निसर्गाच्या सान्निध्यांत संन्याश्यांनींही मोठमोठीं काव्यं केलीं आहेत हें विसरूं नकोस. रानावनांत हिंडतांना अशिक्षित खेडवळ गुराखीही गाण्याच्या ललकाऱ्या मारूं लागतात. खरोखर मी कवि असतों तर... " पण माझे पुढचे शब्द बाहेर पडले नाहीत. मी भावनावश होऊन बोलत होतों. कमलही शांतपणें ऐकत होती. माझ्या प्रत्येक शब्दाबरोबर तिच्या गालाला खळी पडत होती. ती आज जास्त आनंदित दिसत होती. नंतर आम्हीं जायला निघालों. अंधारामुळें पायांना ठेचा लागत होत्या. अंधारांत पाऊल-वाट अगदी पुसट दिसत होती. हळू हळू आम्हीं परत येत होतों. कमल पुढें व मी मागें चालत होतों तोंच आम्हीं एका लहानश्या टेकडीवर आलों. परंतु टेकडीच्या उतरणीवर कमलचा पाय घसरला व तोल न सांभाळता आल्यामुळ तिचा झोक गेला. ती खालीं घसरणार तोंच मी तिला हातांत झेललं.

" आतांपासून पाय घसरला तर पुढें कसं होणार ! "

मी म्हणालों.

" जोपर्यंत तुमच्यासारखे मला हात द्यायला तयार आहेत तोंपर्यंत तरी भीती नाहीं. " कमलनें हंसत उत्तर दिलं. काळोखांतही कमलचे हंसरे ओठ हलतांना मला स्पष्ट दिसले.

दुसरे दिवशीं आमच्या बरोबरचे लोक परत आले. पण मी व कमल मात्र महाबळेश्वरला दोन दिवस होतों. अशा रीतीनें आमच्या प्रतिज्ञेला महाबळेश्वरला समाधी मिळाली. आमच्या लग्नामुळे मंडळाचा मात्र पूर्ण बोऱ्या वाजला. मंडळाचे सर्व सभासद मंडळाला सोडून गेले असून स्त्री सभासद पतीच्या व पुरुष सभासद पत्नीच्या शोधांत आहेत. आजपर्यंत आम्ही लग्नावर बहिष्कार घातला होता पण आतां आमचे दिवस लग्नसमारंभांत जात आहेत. सध्या येथें लग्नाची लाट पसरली आहे. म्हणजे आपण पुन्हां तूं आमच्या लग्नाला जरूर ये. महाबळेश्वराला जाऊं.

पत्रं वाचून पूर्ण झालं तरी लग्न न करण्याची प्रतिज्ञा करणाऱ्या नवरदेवाला काय उत्तर लिहावं हा प्रश्न मी सोडवूं शकलों नाही. परंतु लग्न न करणाऱ्या मित्राच्या लग्नाला कांही तरी शुभसंदेश द्यायला पाहिजेच म्हणून मी पुढील पत्र पाठवलं—

" मोहन—

तुझी लग्न न करण्याची प्रतिज्ञा मोडून तूं लग्न करायला तयार झालास याबद्दल तुझं तुलाच आश्चर्य वाटत आहे असं दिसतं. पण त्यांत आश्चर्य

करण्यांसारखं काय आहे ? स्वतः मोठमोठ्या प्रतिज्ञा करून स्वतःचत्या मोडणारा व त्या पासून माघार घेणारा प्राणी या जगांत माणसाशिवाय दुसरा कोणी असेल असं मला वाटत नाही. साध्या मुंगीचेच पहा ना ! एकदां तिनं चावा घेतला कीं, शरीराचे दोन तुकडे झाले तरी ती सोडत नाहीं. परंतु माणसाचं अगदी उलट आहे. भीष्माच्या प्रतिज्ञेला इतकं ऐतिहासिक (कीं, पौराणिक ?) महत्व कां हेंच मला कळत नाही ! परंतु नियमाला अपवाद हें असायचेच. जगांत कुरूपता नसती तर सौंदर्याला तरी काय किंमत राहिली असती ?

तसेंच जगांत स्वतःच्या प्रतिज्ञा मोडणारे आहेत म्हणूनच भीष्माच्या प्रतिज्ञेला महत्व प्राप्त झालं आहे असं मला वाटतं. तेव्हां तूं घेतलेल्या माघारी बद्दल मी तुझं अभिनंदन करतों. घोर तपश्चर्या करणारा विश्वामित्रदेखील मेनकेवर भाळला तर तुझी काय कथा ? विश्वामित्रानें फक्त माघार घेतली होती, पण तूं ' यशस्वी माघार ' घेतली आहेस; कारण तो मेनकेवर फक्त भाळला होता पण शेवटीं त्यानें तिचा त्याग केला. परंतु तूं कमलबरोबर लग्न करायला तयार झाला आहेस. तेव्हां तुझी माघार ही यशस्वी माघार आहे. त्याबद्दल मी तुझं पुन्हां एकदां अभिनंदन करतों. "

फोटोग्राफर :— स्टडि प्लीज, आतां अगदीं समोर कॅमेऱ्याकडे बघा बर.

(घुंगट घेतलेली स्त्री) :— मी तर केव्हांपासूनच कॅमेऱ्या कडे बघत आहे !

चित्रकार— विद्याधर भोरटके

= नेवे ब्रदर्स बुकसेलर्स =

जळगांव पू. खा.

आमचेकडे सर्व प्रकारचीं शालोपयोगीं, बालवर्ग तें मॅट्रीक व कॉलेजपर्यंतचीं पुस्तकें व सर्व प्रकारचे शालोपयोगी स्टेशनरी सामान योग्य भावानें मिळेल.

पत्ताः— नेवे ब्रदर्स बुकसेलर्स
जळगांव, पू. खा.

राधाकृष्ण मेडिकल स्टोअर्स

औषधांचे व्यापारी

– आमचेकडे –

सर्व प्रकारचीं आयुर्वेदिक, ॲलोपेथीक, बॉयलॉजिक व पेटंट औषधें तसेंच प्रोव्हिजन, टॉयलेट व स्टेशनरी सामान माफक दरानें मिळेल.

ठिकाणः— माहिजी बाजार, जळगांव पू. खा.

मलेरियाचा शत्रू

लेखकः— प्रा. मदन नाडकर्णी एम्. एस्सी.

मलेरियाइतका दुसऱ्या कोणत्याही आजारानें मानवी जीविताचा संहार केला नसेल! इग्लंडअमेरिकेसारख्या आरोग्यदृष्ट्या सुधारलेल्या देशांतूनसुद्धा अजूनही मलेरिया प्रतिवर्षी लाखो जीवांचे बळी घेत आहे. ही हानी संपत्तीच्या रूपानें मोजल्यास एकट्या ब्रिटिश साम्राज्याचें (– नव्हे, राष्ट्रकुटुंबाचें) या आजारानें दरसाल जवळ जवळ साठ सत्तर कोटी रुपयांचें नुकसान होतें. अमेरिकेंत मलेरियाप्रतिबंधक मोहीम फार जोरांत सुरू आहे; व जगांतील इतर कोणत्याही देशापेक्षां अमेरिकेंतून मलेरियाचें अधिक उच्चाटन करण्यांत आलें आहे असें सांगण्यांत येतें. परंतु तेथेंही मलेरियामुळे राष्ट्रीय संपत्तीची जितकी हानी होते त्या पैशांत सबंध अमेरिकन आरमाराचा खर्च भागू शकेल! आपला देश हा तर मलेरियादि रोगांचें माहेरघरच. मग प्रतिसाल आपल्याकडील किती जीव हा रोग बळी घेत असेल याची कल्पना केल्यास अंगावर शहारे आले तर नवल नाही.

अगदीं परवांपर्यंत मलेरियावर क्विनीन हें एकच प्रभावी औषध उपलब्ध होतें. किंबहुना आज देखील इतर उत्तम गुणकारीं औषधें उपलब्ध असूनही बरेच वेळां डॉक्टरांना या जगन्मान्य रामबाण औषधाचा आश्रय घ्यावा लागतो. त्यामुळे मलेरियानें पछाडलेल्या सहस्रावधि दुर्भाग्यांना अजूनही क्विनीन ही संजीवनी वाटली तर आश्चर्य नाही.

या औषधाचा अतिप्राचीन इतिहास जरी तितकासा उपलब्ध नसला तरी सिंकोना नांवाच्या एका झाडाच्या सालीपासून हें औषध काढतात हें आपल्यापैकीं बहुतेकांस माहीत असेलच. हीं झाडें मूळचीं दक्षिण अमेरिकेंतील पेरु देशांतील. प्राचीन काळीं ज्यावेळीं पिझॅरो या स्पॅनिश नावाड्यानें पेरु देशावर स्वारी करून तेथील मूळ रहिवाशांस (Incas) आपल्या लष्करी बळानें जिंकून तेथील अपार संपत्ती स्पेनमध्यें धुवून आणली त्यावेळीं त्याला या अमूल्य औषधीचें महत्व न समजल्यानें अगर त्याला त्याची माहिती तद्देशीय लोकांकडून मुद्दामच न दिली गेल्यामुळें त्यानें सोन्याचांदीच्या रूपानें नेलेल्या अमूप संपत्तीपेक्षां मौल्यवान अशी ही औषधी तो तेथेंच टाकून आला!

परंतु जें महापराक्रमी पिझॅरो करू शकला नाहीं तें एका यःकश्चित् स्पॅनिश पाद्र्यानें केलें व इतर मोठमोठ्या शोधांप्रमाणेच वैद्यकीय शाखांतील हा अपूर्व शोध केवळ एका अपघातामुळेच लागला. सतराव्या शतकाच्या सुरवातीस हा पाद्री दक्षिण अमेरिकेंतील दाट अरण्यांतून एकटाच भटकत असतां, उष्णतेनें त्याचें अंग धगधगून तहानेनें तो व्याकूळ झाला. अशा स्थितींत पाण्यावाचून तळमळत असताना त्याला एक लहानसें पाण्याचें डबकें दिसलें. कसातरी रेटतरेटत तो त्यापाशीं पोहोंचला व त्यानें त्या पाण्याचे चार दोन थेंब तोंडांत टाकले. पाणी अत्यंत घाणेरडें व कडूजार होतें! त्यांत विष तर नसेल ना, किंवा कोणीतरी तें मंत्रून तर टाकलें नसेल ना, अशा अनेक शंका त्याच्या मनांत डोकावल्या. पण त्याचें शरीर तापानें फणफणत होतें आणि जीव तहानेनें व्याकुळला होता. मृत्यू तर आ वासून पुढें उभा होता! इतर कसलाही विचार न करता तो घटाघटा तें तसलें घाणेरडें पाणी प्याला आणि ग्लानीमुळे तेथेंच आडवा झाला. परंतु थोड्याच वेळांत त्याचा ताप उतरू लागला व हुशारीही वाटू लागली! आश्चर्यचकित होऊन तो त्या तळयांतील पाण्याकडे पाहू लागला, तों त्याला त्यांत एक झाडाचा बुंधा तरंगत असलेला आढळला. तो बुंधा बाहेर काढून त्यानें त्याची साल

भीतभीतच चाटली. अत्यंत कडूजार होती ती ! आणि त्याचक्षणीं वैद्यकीय शास्त्रांतील एक अपूर्व शोध त्या पाद्र्यानें त्या एकाकी जंगलांत लावला! पिझरोनें दक्षिण अमेरिकेंतील रेडइंडियन लोकांचा नायनाट करुन अपार संपत्ती आपल्या देशाला नेऊन स्वदेश संपन्न केला. परंतु या पाद्र्यानें कुणालाही न दुखवितां या अमूल्य द्रव्याचा शोध लावून अखिल जगताला संपन्न केलें.

सतराव्या शतकाच्या सुरवातीला या औषधाची पेरु देशांत वास्तव्य करुन राहिलेल्या स्पॅनिश लोकांना माहिती होती. एका स्पॅनिश व्हाइसरॉयची बायको काउन्टेस ऑफ सिंकोना हिला या झाडाचे गुण आढळून तिनें तें १६४० च्या सुमारास स्पेनमध्ये नेल्याची माहिती आहे. त्याचप्रमाणें बऱ्याच जेसुइट पाद्र्यांनीं या झाडाची साल युरोपमध्यें त्याच सुमारास आणली. त्यामुळें त्या काळीं हें औषध "सरदारणीची पूड" [Countess' Powder], " पाद्र्यांची पूड " (Jesuit's Powder) पेरुमधील साल (Peruvian Bark) चायना चायना [China China] वगैरे अनेक नांवांनीं ओळखलें जात होतें व त्याचे औषधी गुण सर्वमान्य झाले होते.

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरवातीपर्यंत सिंकोना हें मलेरियावर रामबाण औषध म्हणून सर्वमान्य होऊन त्याला इतकी भरमसाट मागणी येऊ लागली, कीं एकेकाळीं अपार वाटणारे दक्षिण अमेरिकेंतील जंगल तरी ही मागणी भागवू शकेल कीं नाही अशी साधार भीति वाटू लागली. बिकट अरण्यांतून या झाडाच्या साली काढून त्या जमविण्याचें काम मुख्यतः तद्देशीय लोकांकडूनच होत असे. तथापि ते लोक तर त्याबाबत अत्यंत उदासीन होते. इतकेंच नव्हे तर या झाडांची योग्य मशागतही ते करीत नसत. कित्येक वेळां हाताला येईल इतक्याच उंचीपर्यंतची साल काढून ते झाड तसेंच सोडत असत व बराचसा साठा फुकट जात असे. त्यामुळे या सालीचा येथून होणारा पुरवठा फारच झपाट्यानें कमी होऊ लागला.

सहाजिकच याला तोंड देण्यासाठी लोक निरनिराळे उपाय शोधू लागले. त्यांतच हें द्रव्य रासायनिक क्रियेनें (Chemical synthesis) तयार करण्याची कल्पना विल्यम हेन्री पर्किन उर्फ बिल पर्किन या अठरा वर्षांच्या एका मुलाच्या डोक्यांत शिरली. त्यांत त्याला जरी त्यावेळी यश आलें नाहीं तरी त्याच्या त्या प्रयोगांतून डांबरापासून रासायनिक क्रियेनें निरनिराळे रंग, स्फोटक द्रव्यें व इतर औषधें यांचा शोध लागला हें दृष्टीआड करून चालणार नाहीं.

याच सुमारास या झाडांचीं रोपें अगर बियांच्या शोधार्थ बरेंच युरोपियन संशोधक दक्षिण अमेरिकेंत गेले. त्यांत त्यांना बऱ्याच अडचणी आल्या. तेथील सरकारकडून तर त्यांच्या मार्गांत अडथळे आणले गेलेच, परंतु तद्देशीय लोकांचा आडमुठेपणाही त्यांना भोवला. हे लोक स्वतः तर या झाडांची मशागत करीत नसतच, परंतु इतर परदेशीय लोक येऊन ते करू लागले तर त्यांना त्रास देत. त्यामुळे अरण्यांत गेलेल्या बऱ्याच संशोधकांपैकीं फारच थोडे परत येऊ शकले. जे थोडे सर्व अडचणीं व संकटांना तोंड देऊन आले, त्यांना मिळालेलीं रोपें कुचकामाचीं आहेत असें नंतर आढळून आलें. कारण तद्देशीय लोकांच्या सहकार्याशिवाय अस्सल औषधी कोणती तें कळणें शक्य नव्हतें. त्यामुळे या लोकांनीं आणलेलीं कित्येक रोपें मेलीं, तर कित्येक बीं-बियाणें कुचकामाचीं ठरलीं. शिवाय एका विशिष्ट हवामानांतच हीं झाडें वाढत असल्यामुळें युरोप अमेरिकेंत त्यांची लागवड होणें अशक्यच होतें.

या झाडांची लागवड योग्य हवामानाच्या (विषुववृत्ताजवळील) प्रदेशांत करण्याचें काम मुख्यतः पूर्वेंत वसाहती स्थापणाऱ्या राष्ट्रांनीं (Colonising powers) अंगावर घेतलें; व ही जबाबदारी डच लोकांनीं आपल्या नेहमीच्या चिकाटीनें पार पाडली. त्यांत त्यांना लेजर नांवाच्या एका इंग्लिश गृहस्थाचें सहाय्य झालें. त्यानें प्रथम हे रोप द. अमेरिकेंतून जावा बेटांत आणले. त्यानंतर हें रोप " Cinchona Ledgeriana " या नांवानेंच प्रसिद्ध आहे.

करुच या झाडांची लागवड जावा व सुमात्रा या बेटांत फारच मोठ्या प्रमाणावर करण्यांत आली. दुसऱ्या महायुद्धाच्या सुरवातीपर्यंत जगांतील क्विनाइनच्या पुरवठ्याच्या शेकडा नव्वद टक्के पुरवठा या बेटांतूनच—आजच्या इंडोनेशियांतूनच होत असे. त्यामुळे इतर ठिकाणच्या उत्पादनाला विशेष महत्व नव्हतें. कांही काळ सिलोनमध्यें देखील क्विनाइनची फार मोठ्या प्रमाणांत पैदास होत असें. हिंदुस्थानांत देखील या झाडांची थोडीफार पैदास होते. परंतु आपली गरजच एवढी मोठी आहे कीं आपला साठा संपवून आपणांला शेजाऱ्यांकडेच तोंड वेंगाडावें लागत असें. त्याचप्रमाणें मध्य आफ्रिकेंत व फिलिपाइन बेटांत देखील या झाडांची लागवड केली जात होती. परंतु जगांतील लाखो मलेरियापीडित लोकांचें आशास्थान जावामध्येंच होतें.

दुसरें महायुद्ध सुरू होऊन जपाननें हीं बेटें हस्तगत केल्यावर क्विनाइनच्या बाबतींत जग उघडें पडलें. क्विनाइनचा पुरवठा करणारे एकमेव केंद्र शत्रूच्या हातांत पडल्यामुळें तेथून होणारा पुरवठा बंद पडला. ब्रम्हदेशाच्या जंगलांतून लढणाऱ्या दोस्त सैनिकांना मलेरियापासून संरक्षण देण्यास दोस्त राष्ट्रांकडे कांहीच उपाय नव्हता. त्यामुळे १८५६ मध्यें बिल पर्किननें सुरु केलेल्या प्रयत्नांना जोराची चालना मिळून इग्लंड अमेरिकेंतील हजारो रसायनशास्त्रज्ञ क्विनिन अगर त्याच्या तोडीचें दुसरें एकादें मलेरियानिवारक औषध तयार करण्याच्या प्रयत्नांत लागले. या त्यांच्या अविश्रांत कार्याचें फळ म्हणजेच आजकाल आपणास बाजारांत दिसणारीं मेपॅक्रिन, प्लाझ्मोक्विन, क्विनोक्रिन, वगैरे औषधें व गॅमेक्झिन, डीडीटी वगैरे कीडनाशक द्रव्यें होत. वरील शोधामुळे मलेरियाविरुद्ध दुहेरी आघाडी उघडली गेली. मलेरियाचा प्रसार करणाऱ्या डासांचा नाश करणें व मलेरियापीडित रोग्याला बरें करणें सुलभ शक्य झालें. वरील औषधें कित्येक बाबतींत क्विनीनपेक्षाहि सरस ठरलीं आहेत. तरी देखील त्यांचा उपयोग मलेरियानें पछाडलेल्या माणसाला बरें करण्याकडेच होत असे; प्रत्यक्ष मलेरिया-प्रतिबंधक (Preventive) या दृष्टीनें तीं अपुरीं होतीं. परंतु हल्लीं अमेरिकन शास्त्रज्ञांनीं " पाल्यूड्रिन " नांवाचें औषध शोधून काढलें असून त्याचा मलेरिया-प्रतिबंधक म्हणून उत्कृष्ट उपयोग होतो असें आढळून आलें आहे. आपल्या देशांतील प्रतिवर्षी मलेरियाला बळी जात असलेले लक्षावधि लोक या शास्त्रज्ञांना शतशः धन्यवाद देतील यांत शंका नाही.

पेशन्ट:— काय हो डॉक्टर इतक्या महागाईतही तुमच्या औषधाच्या रेट ८ आणेच कायम कसा ?
डॉक्टर:— अहो म्युनिसिपालिटीची पाणीपट्टी जेव्हा वाढेल तेव्हांच माझ्या औषधाचे भाव वाढतील।

चित्रकार— विद्याधर भोरटके

खान्देश स्पोर्टस्

जळगांव पू. खा.

फुटबॉल, व्हॉलीबॉल, हॉकी, क्रिकेट बॅडमिंटन व देशी खेळांचे सामान — मिळेल.

बक्षीसांना लागणारे कप्स, शिल्डस, मेडल्स मिळतील

शाळा कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांस

अपूर्व संधी

सर्व प्रकारचीं फाउंटनपेन्स, स्टेशनरी, कटलरी, परफ्युमरी, टायलेटचे सामान व बक्षिस देण्यास योग्य अशा सुबक जिनसा — इत्यादि सर्व वस्तु योग्य दरानें मिळण्याचें एकमेव ठिकाण ! विशेषतः फाउंटनपेन्सचा भरपूर स्टॉक.

: : : : चौकशी करा : : : :

संसार वस्तु भांडार

माहिजी बाजार, जळगांव, पूर्व खानदेश.

" कलेक्टरचा चिटणीस "

★ लेखक:— ललितेश, कला, प्रथमवर्ष. ★

मिस् दमयंती म्हणजे कोडं होतं आमच्या ऑफिसांतलं अगदीं! दमयंती म्हणजे नांवाप्रमाणं अत्यंत सुस्वरूप होत्या अशांतला भाग नाही. पण सावळी बांधेसूद शरीरयष्टी, स्वाभिमानपूर्ण चालण्याची लकब, चर्येवर थोडी बेफिकिरी, थोडं गांभीर्य व थोडं हास्य याचं बेमालूम मिश्रण आणि काम आटोपण्याची हातोटी पाहिली कीं कोणीही त्यांना वचकत असे. आज उणीपुरी तीन वर्षं त्या आमच्या ऑफिसमध्यें काम करीत होत्या. पण कोणाशीं विशेष सलगी केल्याचं आम्हाला कधीं आढळलं नाही. बोलण्यांत एक प्रकारचा मोकळेपणा होता, पण त्यांच्या सडेतोडपणाला भिऊन कोणालाही त्यांच्याशीं मैत्री करण्यांत यश आलं नाही.

या तीन वर्षांत निरनिराळ्या टेबलावर त्यांनीं काम केलं, परंतु ग्रहणशक्ती तीव्र असल्यामुळं कुणाच्याही पुढंपुढं करण्याची किंवा विनंत्या करण्याची वेळ त्यांना आली नाही. सकाळीं अकरापासून संध्याकाळीं सहा वाजेपर्यंत आपण बरें कीं आपलें काम बरें, अशी वागण्याची पद्धत. अगदी प्रचलित चर्चा निघाली तर एकादेवेळीं एकादं वाक्य बोलतील. पण वैयक्तिक चर्चा निघाली कीं वहिऱ्याचं सोंग घेऊन डोकं खुपसून बसतील फाईलांत. प्रत्येक शनिवारीं आपल्या टेबलावरचं सर्व काम काढून टाकायचं असा त्यांचा नियम असे. त्यामुळं शनिवारीं अर्ध्या दिवसाची सुटी असून पुष्कळ वेळां त्यांना ऑफिसमधून परतायला सहा वाजून जायचे. अन् म्हणून कधीं कधीं एकाद्या आळशानं कांही तरी थापाथापी करून आपलंही काम गळ्यांत अडकवायचं त्यांच्या. पण त्यांनीं कधीं कोणाला नकार दिला नाही, कीं कंटाळा केला नाही कामाचा. निष्कारण वाटेल त्या सबबी काढून सवलती मागण्याचा स्वभावच नव्हता त्यांचा. त्यामुळं उन्हाळा, पावसाळा, हिंवाळा, सणवार, इलेक्शन वगैरे बाहेरील घडामोडीचा त्यांच्या ऑफिशियल जीवनावर चुकूनसुद्धा परिणाम झाला नाही.

त्या दिवशीं शनिवार होता. काम भरपूर वाढल्यामुळं प्रत्येकाच्या टेबलावर कागदांचा ढीग दिसत होता. मिस् दमयंतीही सर्व कागदपत्र काढून बसल्या होत्या.

इतक्यांत फोनची घंटा वाजली. आमचे हेडक्लार्क फोन घ्यायला उठले.

" हॅलो ! हॅलो ! कोण आहे ? " हेडक्लार्क

" हॅलो ! चिटणीस. कलेक्टर ऑफिसमधून बोलतोय. आपण कोण ? " फोनमधील आवाज.

" मी हेडक्लार्क, काय पाहिजे तुम्हाला ?"

" तुमच्या ऑफिसांत मिस् दमयंती आहेत ना ? त्यांना पाठवतां कां फोनवर दोन मिनिटं ? Excuse for troubles. काम जरा जरुरीचं आहे अगदी. "

" मिस् दमयंती आहेत. पण काम काय आहे?"

" Excuse हं ! काम जरा खाजगी आहे."

" All right, पाठवतों हं त्यांना. मला वाटलं कांहीं Official information हवी असेल. "

हेडक्लार्कनें शिपायाला सांगून मिस् दमयंतींना बोलावलं अन् कलेक्टरच्या चिटणीसानं फोनवर बोलावल्याचं सांगितलं. सांगतांना हेडक्लार्क अगदी रोखून पहात होते तिच्याकडे. मिस् दमयंतीचा चेहरा जरा

खुलल्यासारखा वाटला आम्हाला. आम्ही सर्व कारकून मंडळी फोनरूमपाशीं घोटाळू लागलों. आम्हाला मिस् दमयंतीचं बोलणं स्पष्ट ऐकू येत होतं. अगदी सलगीच्या स्वरांत त्या बोलत होत्या.

"हॅलो ! कोण ? अं ! काय ? आतांच येऊं ? पण काम खूप पडलंय. जा बाई ! असं काय ? पांचाच्यापुढं आलें तर नाहीं का चालायचं ? बरं बरं ! येतें हं, अगदी १५-२० मिनिटांत निघतेंच."

त्यांनीं फोन खालीं ठेवला. खूप आनंदी दिसत होता त्यांचा चेहरा. गर्दागर्दीनं कागद कसेतरी आवरून ठिकच्याठिकाणीं ठेऊन दीड वाजतांच सरळ ऑफिसची परवानगी विचारून ऑफिसमधून निघून गेल्या त्या. तीन वर्षांच्या त्यांच्या ऑफिसच्या जीवनांत क्रान्तिकारक दिवस होता आजचा. त्या गेल्यावर तासभर चर्चा चालली आमची त्यांच्याबद्दल.

"हा कोण हो कलेक्टरचा चिटणीस ?" एकानं पृच्छा केली 'अरे हो ! नुकताच बदलून आलाय म्हणतात ! परभू आहे जातीनं. विधूर आहे म्हणतात" दुसऱ्यानं माहिती पुरविली. "शेवटीं बिजवरच कां ?" तिसऱ्यानं मुक्ताफळं उधळलीं. "बिजवर असला तरी वयानं लहान अन् तरणाबांड आहे अगदी. खप हुशार आहे म्हणे. अवघ्या दहा वर्षांत चिटणिसाचा चान्स मिळाला. उगीच नाही पसंत केला" चवथ्यानं शंकानिरसन केलं.

एक ना दोन, हजारो तर्क सुरू झाले. प्रत्येकाला कांहीतरी चमत्कारिक अन् अलौकिक घटना घडली असंच वाटत होतं. सोमवार केव्हां उजाडतो अन् केव्हां एकदां आम्ही त्यांना Congrats देतों, असं होऊन गेलं होतं आम्हां सर्वांना.

सोमवार उजाडला. नित्याप्रमाणं सारी मंडळी वेळेवर ऑफिसध्यें जमायला सुरवात झाली. प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावर कुतुहल अगदीं उतू जात होतं. घड्याळानं अकराचे टोल दिले अन् मिस् दमयंती नेहमीसारख्या वेळेवर हजर झाल्या. अगदी खुशींत होती स्वारी. निदान आम्हाला तरी तसं वाटलं. आतां लौकरच चिटणिसीणबाई होणार त्याचा आनंद दिसतोय हा, असा तर्क बांधला आम्ही.

शेवटीं धडपळेच्यानं अगदी राहवलं नाहीं. त्यानं केली सुरवात.

"मी अभिनंदन करतों आपलं. Congrats!"

"अभिनंदन अन् तें कशाबद्दल ?" मिस् दमयंतीनं चमकून विचारलं.

"नाहीं, परवा शनिवारीं कलेक्टरच्या चिटणिसांचा फोन आला होता, लागलीच तुम्ही गेलांत. तेव्हां आम्हाला वाटलं ss........" चांचरत चांचरत त्यांच्या चेहऱ्याकडं बघत म्हणाला तो.

राग, किंवा लज्जा चर्येवर दिसण्याऐवजी गमतीदार हसूं मात्र दिसूं लागलं त्यांच्या चेहऱ्यावर. अगदी मनापासून हसल्या त्या.

"माफ करा मिस्टर धडफळे ! तुमचा चांगलाच गैरसमज झालेला दिसतोय. फोन कलेक्टरच्या चिटणिसाचा नसून चिटणीस आडनांवाच्या माझ्या वडील बहिणीच्या मुलाचा होता. War Service मधून सुटल्यावर नुकताच लागलाय तो कलेक्टरच्या ऑफिसांत. गेल्या चार वर्षांत प्रत्यक्ष गांठीभेटी झाल्या नव्हत्या आमच्या. परवांच भेटलों आम्ही इतक्या दिवसानंतर, अन् म्हणूनच इतक्या घाईनें गेलें मी. आईच्या पाठीमागं अगदी लहानपणापासून बहीण-भावंडाप्रमाणं वाढलों आम्ही. वडील बहिणीप्रमाणं आदर अन् आपुलकी वाटते त्याला माझ्याबद्दल."

धडफळेनं तर आ वासला. बिचारा कोलमडून खालींच पडायचा पण मीच सावरला त्याला. अगदी एकजात सारे चाट पडलों आम्ही.

अन् तेव्हांपासून माणसाची कल्पनातीत फसगत झाली म्हणजे "कलेक्टरचा चिटणीस झाला" हा वाक्संप्रदाय पडला आमच्या ऑफिसांत.

काव्य विभाग

क्षणभर ये झोपडींत-

[रागः— यमनकल्याण]

क्षणभर ये झोपडींत
वसवियली जी निवान्त— ॥ धृ ॥

नाहि कुठें एक द्वार
मोडलेत कूड पार

कितिक मार्ग जाहलेत
कुठानेयाही येइ आंत ॥ १ ॥

जायचेंच जाइ परी-
पथिका ! क्षण थांब तरी

वाळल्या तृणासनींच
बैस अिथें साउलींत- ॥ २ ॥

मधुजळ मी देउं कुठानि
रिक्तच घट होत म्हणुनी ?-

आळवीन एक राग
घुमविन तव अन्तरांत- ॥ ३ ॥

घे निरोप- जाइ इथुनि
बघु नकोस फिरुन वळुनि

एकदांच शुष्कनयनीं
फेक दृष्टि तव प्रशान्त- ॥ ४ ॥

— भानु चौधरी.

झिमझिम पावसांत—

झिमझिम पावसांत
ओलावल्या तरुवेली
ओलेती नव नवेली

झिमझिम पावसांत
फुलारली वसुंधरा
मादावली नि सुंदरा

झिमझिम पावसांत
शिरशिरीत शिरवें
तुझें पातळ हिरवें

झिमझिम पावसांत
नहाते हिरवी शेती
तुझी कवळी नवती

झिमझिम पावसांत
पानीं लाजली कर्दळी
चिपकली साडीचोळी

झिमझिम पावसांत
पानेंफुलें टवटव
तसे तुझे अवयव

झिमझिम पावसांत
प्रफुल्ल कमलपत्रें
तुझीं नि मृदुल गात्रें

झिमझिम पावसांत
देई गाढ आलिंगन,
हाई गगन ठेंगणं !

— सुनील,
द्वितीय वर्ष. [कलाविभाग]

सुदैवा पुरवुं नको हव्यास-

सुदैवा, पुरवुं नको हव्यास
जों जों होइल माझा लौकिक
जिवास लागे कांस ॥ ध्रु॥

सहनशीलता नसेल जोंवर
मानधना मी योग्य न तोंवर
जनदृष्टीचा मधुनी मधुनी
लागे शर हृदयास ॥ १ ॥

बालवयाची झांपड जोंवरीं
राजमार्ग ना दिसे तोंवरी
नैराश्याच्या अन्धारांतुन
होइल किरणाभास ॥ २ ॥

आकाशाचें सुरम्य कोंदण
उज्ज्वल तारे त्याचें भूषण
तेजोमय हें जीवन होइल
मनास लागे ध्यास ॥ ३ ॥

शेषफणेच्या शय्येवरती
पहुडुनि हा दामोदर अन्तीं
देइल तुज सारी अनुभूती
स्वप्नांची आरास ॥ ४ ॥

कनकाच्या अभिनव सिंहासनिं
बसतिल राजमणी अभिषेकुनि
संसारांतिल सौख्य प्रदर्शनिं
उच्छृंखल हो आस ॥ ५ ॥

— आनंदीकुमार,
द्वितीय वर्ष. [कलाविभाग]

अन्तरींच गाइलें-

अन्तरींच गाइलें । अन्तरींच गाइलें ॥
वेड्यापरि गीत तुझें । अन्तरींच गाइलें ॥

फुलतीं सलिलीं कमलें
जणूं तुझीं नेत्रदलें
शील तुझी ऐकुनिया । गीत हृदीं रंगलें ॥

दारिं हसे पारिजात
रंगुनिया भावनांत
प्रणयाच्या धुंदिमाजिं । पुष्पहार गुंफिले ॥

उपवनिं पुष्पें हसली
नवगीतें रंगविलीं
फुललेल्या कमलामाधिं । रूप तुझें पाहिलें ॥

अष्टमिच्या चंन्द्रिकेंत
रंगलें मि भावनांत
सूर मधुर वासरिचा । ऐकुनिया गुंगलें ॥

ऋतु वसंत बहरला
आम्रवृक्ष मोहरला
सुंदर तव पदकमलीं । भावपुष्प वाहिलें ॥

तुझी जळीं स्थळिं मूर्ति
अंतरिं उसळे स्फूर्ति
मृदुल भावकुंचलिनें । चित्र तुझें रेखिलें ॥

—जयवन्तकुमार,
द्वितीय वर्ष. [कलाविभाग]

प्रीतीचा वसन्त

गो. कृ. देशपांडे
द्वितीय वर्ष, विज्ञान

अर्धस्फुट कळी । इवली सानुली
डुले वायुसंगे । मत्त अनुरागें ॥१॥

प्रणयी भ्रमर । मादक नजर
विद्ध झाली बाळी । अर्धस्फुट कळी ॥२॥

नयनाच्या ज्योती । ओवाळी आरती
हृदयाचा झेला । सोज्वल प्रीतीला ॥३॥

अवखळ लीला । विलोकिते बाला
चमकती नील । नेत्र ते विलोल ॥४॥

खुदकन् हसे । रम्यता विलसे
शुभ्र दंतपंक्ति । माणिक नि मोतीं ॥५॥

ओष्ठद्वयीं लाली । केंद्रित हो भालीं
हास्याचें उत्पल । गुलाबी ते गाल ॥६॥

उचंबळे मोदे । वागडते नादे
रम्यत्वाची मूर्ति । विधी करी पूर्ति ॥७॥

बहरली बाला । पाणीदार झेला
होई बहु हर्ष । करावया स्पर्श ॥८॥

मन्द मधु वच । "शोभवाया कच
न तोडी गोजिरे । पुष्प हें साजिरे ॥९॥

बालिके निर्व्याज । खुडूं नको मज
हसूं उमलूं दे । मधुर सौगंधे ॥१०॥

एक बाले गूज । येईल सहज
तव जीवनांत । प्रीतीचा वसन्त ! ॥११॥

आम्ही कोण ?

श्रीराम कुळकर्णी
तृतीय वर्ष, विज्ञान विभाग

आम्ही कोण म्हणून काय पुसतां आम्ही असूं प्रेमिक
प्रेमाचें जग हें मिळें बघ अम्हा धुड्गूस घालावया
राहूं मर्त्य जगामधीं परि नसूं आम्ही मनानें इथें
स्वर्गीच्या बगिच्यामधीं विहरतों आम्ही प्रियेच्या सवें
येता दृष्टिपथांत कोणि तरुणी, ती मोहिनी साजरी
विसरोनी स्थळ आणि काळ करितों आम्ही तिची प्रार्थना
खावोनी अपशब्द (आणि चपला [1]) धन्यत्व पावूं जगीं
प्रीतीची बहुमोल खूण म्हणुनी ते बाळगूं अन्तरीं [2]
आम्ही ज्या प्रतिभाबलें लिहितसूं तीं माधुकीं गज्जलें
त्या स्फूर्तिप्रभवे विलापहि करूं काव्यांत आम्ही झणीं
ते आम्ही दिसतांच सुंदरमुखी प्रेमामधें सांपडूं
होतां प्रेमनिराश आम्हिच गळा काढोनि मोठा रडूं [3]
आम्हाला वगळा गतप्रभ झणीं होतील सारे कवी [4]
आम्हाला वगळा मुखेन्दु सखिचा जाईल निस्तेजुनी

---

(१) कधीं कधीं याही मिळतात प्रसाद म्हणून.
(२) श्रीविष्णुनें नाहीं कां श्रीवत्सलांछन अभिमानानें छातीवर बाळगलें ?
(३) नाहीं तरी दुसरे काय करणार ?
(४) आम्हीच जर नसलों तर कवि कुणावर काव्य रचणार ?

पूज्य बापूजी

पूज्य बापूजी—

स्वातंत्र्यभास्कर उदयाचलीं
ये न ये तोंच
अकस्मात तुम्ही
गेलात ब्रह्मांत विलीन होऊन
आणि दाटला आखिल जगांत
भयाण अंधार, भीषण काळोख !
बुडून गेली अवघी जनता
शोकसागरांत

पूज्य बापूजी—

कलियुगांत या
संग्रामदेवता भयाण भेसूर
करीत असता तांडव नर्तन
मानवतेच्या नरडीवरीं
उन्मत्तपणें पाय देऊन
आणि अत्याचार,जुलूम,हिंसा
मद, अनय, असत्य, अनीति,
मूर्तिमंत जणू साकार होऊन
पेटवूनि जगीं शान्तीचा डोंब
मांडिता थैमान—
अवतरलें विश्वाचें प्रेम
जगाचा आत्मा,
सत् चित् आनंद तुमच्या रुपानें
सत्य अहिंसेची घेउनी मशाल
मानवतेला कराया मुक्त

पूज्य बापूजी—

'युगायुगामध्यें धर्मसंस्थापना
करायासाठीं अवतरेन मी'
खरी कराया ही ईशाची वाणी
येशू खिस्त, बुद्ध, आणि पैगंबर
यांच्या दिव्यतेचे अंश घेऊन
अवतरला का प्रत्यक्ष श्रीकृष्ण
तुमच्या रूपानें
नवीन युगांत
मानवतेच्या विश्वबन्धुत्वाच्या
आणि समतेच्या
नवीन धर्माचा कराया प्रसार?

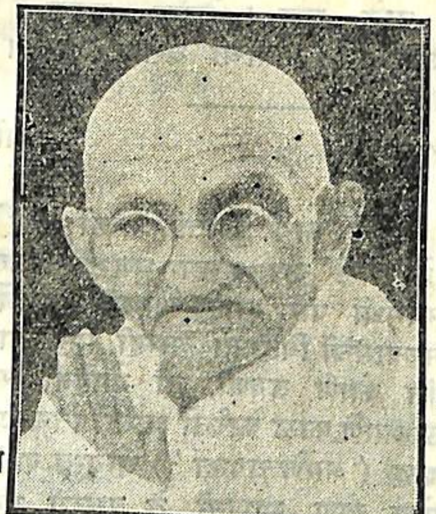

पूज्य बापूजी—

अकस्मात तुम्ही
गेलात दिव्यांत विलीन होऊन
आणि आतां दाटे पुन्हां जगतांत
भषिण अंधार
आणि बुडाली अवघी जनता
शोकसागरांत !

— अनामिक

प्रीतीचं प्रतीक

वामन नेहते. द्वितीय वर्ष [कलाविभाग]

नदीच्या पाण्याची झुळझुळ फक्त त्या चांदण्या रात्रीच्या शांततेचा नि गंभीरतेचा भंग करीत होती. तारकाधिपति चंद्रमा आपले स्निग्ध व शीतल किरण पृथ्वीवर पसरवीत होता. त्यांतील कांही किरण नदीच्या पाण्यावर घसरगुंडीचा खेळ खेळत होते तर कांहीं वृक्ष-लतांच्यावर डाबडुबलीचा खेळ खेळत होते. परन्तु असल्या ह्या रम्य समयींच एक शहारे आणणारें दृश्य तिथं होतं. नदीच्या काठावर एक तरुणी तिथं बसली होती. तिच्या तळहातांवर नुकतंच जन्मलेलं मूल होतं. तिचे कपडे अस्ताव्यस्त झालेले होते.

मनोमन निश्चय करून आली होती ती ! तरी पण तिच्यानें तें बालक सोडवेना. पोटचा गोळा होता तो तिच्या. एकाद्या भयभीत हरिणीप्रमाणें ती त्याच्याकडे पहात होती. क्षणांत गतकालांतील स्मृतिचित्रावली तिच्या मनःचक्षूपुढून सरकून गेली. आईबापांच्या इच्छेविरुद्ध तिनं मधूला हृदयदान दिलं, प्रेमसुधेनें भरलेला प्याला त्याच्यापुढें धरला, आणि त्या अथांग वाटणाऱ्या सागराला तिची जीवनसरिता मिळाली. प्रीतियज्ञांत जीवन-सर्वस्वाचा होम केला त्यावेळचं तिचं व मधूचं संभाषण तिला आठवलं. ती म्हणाली होती, "मधु, प्रेमरज्जूनें एकत्र बांधलीं गेलेलीं आपलीं जीवनसुमनें विभक्त तर नाही ना होणार ?" त्यावर मधुनं उत्तर दिलं होतं, "कमल, असं ग काय म्हणतेस तूं? नद अणि नदी यांचा संगम झाल्यावर तीं कां पुन्हा विभक्त होतात? सागरास मिळालेल्या सरितेस विमुख व्हावे लागल्याचें काय कुणीं पाहिलें आहे ?"

मधूच्या मोहक शब्दाला त्यावेळीं ती भाळली होती. परन्तु लवकरच मधूच्या मधुकरवृत्तीचा कटु अनुभव तिला घ्यावा लागला. मातृपदाचीं चिन्हें दिसूं लागल्यावर तिच्या मधुला लग्न करून घेण्याविषयींच्या विनवण्या विफल झाल्या. मधुनें प्रीतीच्या ढोंगाचें पांघरूण फेकून दिलें. आणि दुसऱ्या गांवीं तो निघून गेला. त्यानंतरचे दिवस तिनें देवावर भरवसा टाकून आणि मोठ्या चिंताग्रस्त स्थितींत घरांतल्या घरांत काढले. आणि आज............

एकदम हातीं घेतलेल्या बालकाकडे तिची दृष्टि गेली. वाट काढून डोळ्यांतून अश्रू बाहेर आले. एका-मागून एक उष्ण अश्रू बालकाच्या कोंवळ्या अंगावर पडले. हेंच आईचें हृदय ! त्यांतील शुद्ध सात्विक प्रेम !! हीच मातृप्रेमाची ऊब आणि आशीर्वाद !!! तिच्या मनामधे काहुर उठलें. अंतःकरणांतील विचारांच्या खडबडीपुढें नदीच्या पाण्याची झुळझुळ टिकली नाही. ती विचारांत मग्न झाली.

"खरोखर कुन्तीप्रमाणेंच मी माझा पुत्र सोडून देत आहे. पण हा कर्ण कशावरून नाहीं होणार? कर्ण वांचला तसा माझा राजस वांचेल काय? एकादा नामवंत साहित्यिक, उमदा सैनिक, अथवा एकादा थोर महात्मा कशावरून नाही होणार? तसें असेल तर हें पाप मी का करीत आहें? हेंच कां प्रीतीचं प्रतीक?" गहींवरून आलं तिला! बालकाला सोडूं नये असं तिला वाटलं. पण.........
"आपण तरुण आहोंत. समाजांत राहायचे आहे आपणांस. समाज आणि कावळा ह्यांच्या वृत्तींत फारसा फरक नाही. दोषाकडेच त्यांची धांव. मुलाला पाहून चोंचा मारून मारुन जीवन नकोसे करील तो आपणांस."

तिच्यापुढें तिचें समाजांतील पुढील सपुत्रिक जीवन उभें राहिलें. समाजाची वक्रदृष्टि तिला झोंबली. तिनें निश्चय केला. पुन्हां एकवार स्निग्ध दृष्टीनें त्याचेकडे

पाहिले. त्याचे पापे घेतले आणि डोळे मिटून अलगत पाण्यांत सोडलें.

वास्तविक तिच्या खऱ्या जीवनाचीच समाप्ति इथें झाली. परन्तु लटकें जीवन जगण्याकरितां आणि समाजाच्या राक्षस वृत्तीपासून रक्षण करण्याकरितां तिनें बळी दिला. चंद्रालासुद्धां हें पाहवलें नाही; त्यानें जवळच असलेलें काळें फडकें आपल्या तोंडावर ओढून घेतलें. झालं. एकीच्या उदरांतील गोळा दुसरीच्या उदरांत गेला.

जड पावलांनीं आणि विचारताडित मनोवृत्तीतच ती गांवाकडे परतली.

नदी वहातच होती. चंद्र प्रकाशतच होता. बालक मात्र दिसत नव्हतें.

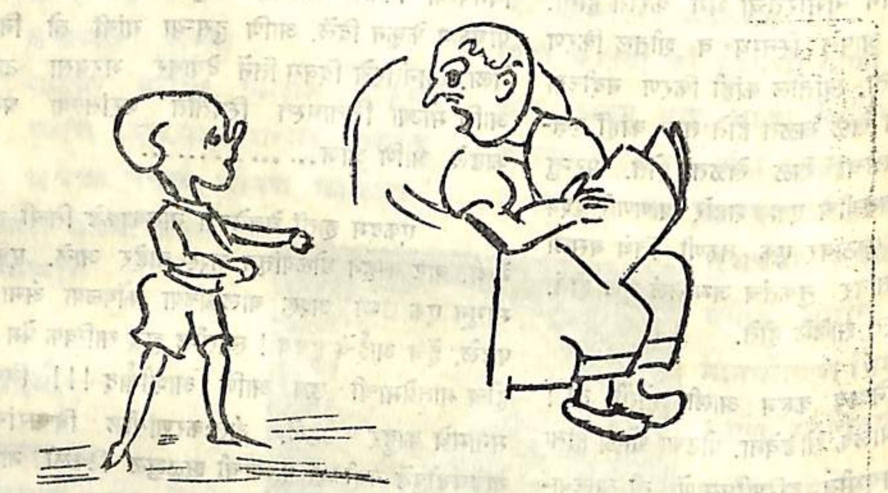

मुलगा:- कां हो बाबा बापसे बेटा सवाई म्हणजे काय ?
बाप:- कां रे ?
मुलगा:- नाहीं, मीं वर्गांत बाकुचा चाकू चोरून बुटांत ठेवला तेव्हां मला मास्तर म्हणाले कीं बापसे बेटा सवाई आहे.

चित्रकार— विद्याधर भोरटके

--- निर्जीव ---

कै. खाडिलकर यांची नाट्यसृष्टि

लेखकः— **मा. के. उपासनी** कलाविभाग, चतुर्थ वर्ष.

कै. नाट्याचार्य खाडिलकर यांचें नांव महाराष्ट्रांत अपरिचित असणारा मनुष्य विरळाच. गायकवाडवाड्यांत लोकमान्य टिळकांच्या नेतृत्वाखालीं केसरींत काम करणारे काकासाहेब खाडिलकर, मुंबईंत दोन वर्षें 'लोकमान्य' वर्तमानपत्रांत तेजस्वी लेखणीनें चमकणारे खाडिलकर, 'नवाकाळ' दैनिकाला जन्म देऊन त्याला आमरण आपल्या पितृवात्सल्यानें जतन करणारे खाडिलकर, वेदवेदांगांचा चिकित्सक बुद्धीनें व तपस्वीवृत्तीनें अभ्यास करणारे खाडिलकर, या सर्वांपेक्षां महाराष्ट्रांतील रंगभूमीवर आपल्या तेजस्वी लेखणीनें संचार करणारे खाडिलकर हेच आम्हांस अधिक परिचित आहेत. स्वयंवर, मानापमान, द्रौपदी, कीचकवध, भाऊबंदकी इ. नाटकांनीं महाराष्ट्रांतील हजारो लोकांना वेड लावणारे नाट्याचार्य खाडिलकर यांना महाराष्ट्र कसा विसरेल? काकासाहेब खाडिलकरांनीं नाट्यवाङ्मयांत आपल्या जीवनाचे अनेक, बहुमोल व तेजस्वी पैलू मोठ्या कुशलतेनें दाखविले आहेत. जीवनाचें स्वरूप म्हणजे संग्राम होय, जीवनांतील आनंद म्हणजेच संग्राम होय व जीवनाची इतिकर्तव्यता संग्रामांतच होते हें महान् तत्त्व नाट्याचार्यांनीं नाट्यकलेच्याद्वारां आपल्यापुढें बिनतोड रीतीनें मांडले व म्हणूनच आपण त्यांना महाराष्ट्राचे शेक्सिपयर म्हणतों. सुमारें १९०५ पासून किर्लोस्कर व देवल यांचा भाषांतरित नाटकांचा काल मागे पडला आणि खाडिलकरांचा स्वतंत्र कथानकाचा काल सुरू झाला. नाट्याला रेखीव, आकर्षक, गंभीर पण विचारप्रवण स्वरूप देऊन महाराष्ट्राला नवीन दृष्टि खाडिलकरांनीं दिली. त्यांनीं नाट्यकलेंत नवजीवन निर्माण करून तिचा एक नवीन आदर्श आपणापुढें मांडला. आज त्यांच्या नाट्यकलेचें पुण्यस्मरण करून त्यांना वाङ्मयीन श्रद्धाञ्जली अर्पण करण्याचा आमचा मानस आहे.

— नाट्यमहर्षि कै. कृ. प्र. खाडिलकर —
(जन्म १३ नोव्हेंबर १८७२–मृत्यु २६ ऑगष्ट १९४८)

मनुष्यस्वभावाचे श्रेष्ठतम नमुने.

प्रत्येक मनुष्य त्या त्या कालांतून निर्माण होत असतो. त्या त्या कालांतील अथवा कालखंडांतील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक परिस्थिति मनुष्याला निर्माण करीत असते. १९०० ते १९२० या कालांतील खाडिलकर कसे आहेत हें त्यांच्या कलाकृतीवरून सहज दिसतें. त्यांच्या जीवनावर सामाजिक व राजकीय परिस्थितीचा बराच मोठा परिणाम झालेला होता. त्यांचें ध्येयवादी जीवन त्यांच्या नाट्यकृतींतून प्रगट झालें आहे. कर्झनशाहीच्या काळांत निर्माण झालेलीं राजकीय आंदोलनें, सामाजिक सुधारणेच्या

टीप— मागील पानावरील दुसऱ्या व्यंग चित्राचें नांव 'निर्जीव चित्रकार' असें आहे.

बाबतींत सनातनी व नवमतवादी यांच्यांत चाललेली रस्सीखेच, पहिल्या महायुद्धाचेवेळीं सर्व जगभर उठलेला आर्थिक विषमतेचा डोंब इ. महत्त्वाच्या प्रश्नांशीं निगडित झालेलें खाडिलकरांचें वर्तमानपत्रसृष्टींतील जीवन त्यांच्या कलाकृतींतून ओसंडून बाहेर पडणार नाही तरच आश्चर्य. प्रज्ञाशक्तीच्या चिकित्सकपणाचा हा काळ होता. आधिभौतिक शास्त्रांच्या प्रगतीनें मानव-जात अधिकांत अधिक सुखमय जीवन करण्याचा अट्टाहास करूं लागते असें आपणास नेहमीं दिसते. मानवी जीवनांतील अफाट घडामोडींचें सम्यक् ज्ञान करून घेऊन दृष्टी अंतर्मुख होऊ लागते. मानव हा खरोखर प्रगति-पथावर आहे कीं तो तथाकथित् आभासमय सुखाच्या मागें धावत आहे याची चिकित्सा विचारवंत मन करू लागते. खाडिलकरांनीं या चिकित्सक बुद्धीनें मानवी व्यवहाराचा अभ्यास केला. बहिर्मुख होऊन अनेक अनुभव संग्रहित केले. मनुष्यस्वभावाच्या लहानमोठ्या छटा कार्यकारणभावानें व तर्कपद्धतीनें समजून घेतल्या. या विविध अनुभवांतून एकादा विषय निश्चित करून, त्याला योग्य होईल अथवा पोषक होईल असा पौराणिक, ऐतिहासिक किंवा सामाजिक प्रसंग निवडून, त्याची गुंफण त्या विषयाभोवतीं करून, सुंदर सुंदर कथानकें नाट्य सृष्टींत आणून खाडिलकरांनीं तीं रंगभूमीवर उभीं केलीं. मनुष्य संशयानें एकदां घेरला गेला कीं त्याचा सारासार विचार कमी कमी होत जातो. तो अनेक संकटांत सापडतो व संकटपरंपरेंतून विवेकानें बाहेर पडण्याऐवजी त्यांतच अधिकाधिक गुरफटत जाऊन शेवटीं आत्मनाश करण्यास प्रवृत्त होता हें तत्त्व खाडिलकरांनीं 'सवाई माधवरावांचा मृत्यु' या ऐतिहासिक नाटकाच्या द्वारें आपणांस दाखविलें आहे. सवाई माधवराव यांच्या संशयग्रस्त स्वभावाची मत्सरांत व द्वेषांत परिणति होण्यासाठी केशवशास्त्री या पात्राची निर्मिती खाडिल-करांनीं केली. हीन अभिरुचि, संधिसाधुपणा, कपटीपणा व पाषाणहृदयी अंतःकरण इ. दुर्गुणांचा पुतळा म्हणजे केशवशास्त्री हें पात्र होय. सवाई माधवरावाच्या अंतःकरणांत नाना फडणविसाविषयीं द्वेषाग्नि निर्माण करण्यासाठी यशोदाबाई व त्यांच्या आईसाहेब यांच्या बद्दल घाणेरडे उद्गार काढणारा केशवशास्त्री प्रेक्षकांसमोर आल्यावर प्रेक्षकांच्या अंतःकरणांत केशवशास्त्र्याबद्दल एक प्रकारची घृणा निर्माण झाल्याखेरीज रहात नाही. शेक्सपियरचीं हॅम्लेट् व आयागो हीं दोन नाटकांतील पात्रें खाडिलकरांनीं सवाई माधवराव व केशवशास्त्री या दोघांचे द्वारां एकाच नाटकांत घातलीं. 'हॅम्लेट' व 'ऑथेल्लो' या दोन नाटकांची छाया खाडिलकरांच्या 'सवाई माधवरावांचा मृत्यु' या नाटकावर पडली आहे असें म्हणतात तें वरील कारणामुळेच होय.

'कीचक वध' नाटकांतील कीचक म्हणजे राज्याधिकार व संपत्ति यांच्या मदानें धुंद झालेला तामसी वृत्तीचा पुतळाच होय. तामसी वृत्तीचा माणूस कोणतीं पापें करीत नाही? सत्तामदानें अंध झालेला कीचक राजवाड्यांतील एका दासीवर— सैरंध्रीवर — पापी नजर ठेवीत आहे हें रंगभूमीवर दिसतांच त्याचेबद्दल प्रेक्ष-कांच्या अंतःकरणांत संताप निर्माण होतो व सैरंध्रीबद्दल सहानुभूती वाटावयास लागते. विराट राजाच्या घरीं वेषांतरांत पांच पांडव व द्रौपदी रहात आहेत ही कथा प्रेक्षकांना माहीत असल्यानें सैरंध्री व कीचक या दोन पात्रांतील द्वंद्वाचा उठाव करतांना खाडिलकरांनीं जें चातुर्य दाखविलें तें अप्रतीम होय. कर्झनशाहींतील अधिकाऱ्यांचा उन्मत्तपणा व हिंदी जनतेची असहाय स्थिति या गोष्टी कीचक व सैरंध्री या दोन पात्रांच्या विकासांतून, त्यांच्यांत होणाऱ्या संभाषणांतून दिसल्यावर नाट्यमंदिरांतील प्रेक्षकांचीं अंतःकरणें खवळून गेलीं नाहीत तरच आश्चर्य! नाट्यवाङ्मयाचें सामर्थ्य कोणत्या प्रकारचें असतें तें इंग्रज सरकारनें सदर नाटकाला घातलेल्या बंदीहुकुमावरून सहज लक्षांत येणारें आहे.

'विद्याहरण' नाटकांतील शुक्राचार्य, कच व देवयानी हीं तीन पात्रें तीन प्रकारच्या स्वभावाचे नमुने होत. शुक्राचार्य हा दैत्यगुरु होय. देवांशीं त्याचें पक्कें हाडवैर. संजीवनी विद्येच्या जोरावर त्यानें देवांना सळो की पळो करून सोडलें. तसाच तो आपल्या सांप्र-दायाचा कट्टा अभिमानी. तपोबळाच्या जोरावर देवांना पराभूत करण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगणारा वयोवृद्ध शुक्राचार्य त्याचा प्रतिस्पर्धी बृहस्पति याच्या मुलास म्हणजे कचास शिष्य म्हणून आपले जवळ ठेवण्यास

तयार होतो, यावरून त्याच्या भोसळटपणापेक्षा त्याचा दांडगा आत्मविश्वास प्रत्ययास येतो. कचास सांप्रदायाची दीक्षा देऊन त्यास आपल्या भजनीं लावूं अशी शुक्रा-चार्याची मनीषा होती. वेळ पडल्यास देवयानीच्या मोहपाशांत अडकवून ठेवून विवाहपाशानें त्यास बद्ध करून कचाचा बाण उलट बृहस्पतीवर म्हणजे देवांवर उलटविण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगणारा शुक्राचार्य शेवटीं कचाच्या निग्रहीपणामुळे व अधिराज वृषपर्वा व युवराज यांच्या मूर्खपणामुळे तेजोभंग होऊन असहाय्य असा मनस्तापांत व पश्चात्तापांत विकल होऊन पडतो. तेजोभंग झालेल्या शुक्राचार्याचें हें चित्र पाहून सहृदय प्रेक्षकाला शुक्राचार्याबद्दल हळहळ वाटल्याशिवाय रहात नाही. याचें उलट कचाचें पात्र निर्माण करतांना खाडिलकरांनीं जी रंगत दाखविली आहे ती बहारीची आहे. संजीवनी विद्या प्राप्त करून घेण्याची प्रतिज्ञा करणारा कच शुक्रा-चार्याचें शिष्यत्व पत्करतो. गुरुगृहीं गुरुकन्या देवयानी व कच एकमेकांवर अनुरक्त होतात. देवयानी कचाला कचदेव मानते. मदिरा प्राशन करणें हें शुक्राचार्यांच्या सांप्रदायाचें प्रमुख चिन्ह मानलेलें असतें. कचदेवास नेमकी हीच गोष्ट मानवत नाही. देवयानी देखील मदिरेची उपेक्षा करते. कचदेवावर दिवसेंदिवस वाढीस लागणारी अनुरक्तता व मदिराप्राशन न करण्याचा तिचा वाढता अट्टाहास या दोन गोष्टींवर एकीकडे शुक्रा-चार्य, अधिराज व युवराज आणि दुसरीकडे कच व देवयानी यांत संघर्ष निर्माण होऊन तो वाढूं लागतो. विद्याहरणाच्या कथानकाचा विकास याच संघर्षांतून खाडिलकरांनीं केला आहे. शुक्राचार्याची एक-निष्ठपणें सेवा करणारा कच देवयानीवर अनुरक्त झाला असता देखील आपलें उद्दिष्ट जी संजीवनी विद्येची प्राप्ति त्यापासून रतिभर देखील ढळत नाही. मधुवनांतील कचदेवयानी–संवाद याची साक्ष देण्यास पुरेसे आहेत. " संजीवनी विद्येच्या प्राप्तीशिवाय देवयानीचें पाणी-ग्रहण करणार नाही " असें निक्षून सांगणारा कच प्रेक्ष-कांना दिसताच प्रेक्षक त्यांचें स्वागत टाळ्यांच्या कड-कडाटांत केल्याशिवाय रहात नाहीत. कचाच्या स्वभाव-परिपोषाची अंतिम सीमा या ठिकाणीं झालेली आहे असें वाटतें. देवयानीच्या सौंदर्याला न भुलणारा स्थिर-मति कच अधिराज व युवराज यांच्या धमकावणींना कधींच भीक घालीत नाही. मृत्यूला देखील कवटाळण्याचें धारिष्ट कचानें दाखविलें तें त्याच्या एकनिष्ठ सेवाप्रवृत्तीस शोभणारें असेंच आहे. विद्याप्राप्तीकरिता ऐहिक सुखोप-भोग त्याज्य मानले पाहिजेत,. प्रसंग पडल्यास कनक व कांता यांना देखील झिडकारलें पाहिजे, अशा प्रकारचा दिव्य संदेश देणाऱ्या कचाला कोणत्या सहृदय प्रेक्षक अथवा वाचक विसरू शकेल? देवयानी देखील तितकीच करारी स्त्री खाडिलकरांनीं रंगविली आहे. तिच्या भोंव-तालचें अतिमानुषपणाचें वलय काढून टाकून तिला सामान्य स्त्रीचा आकार खाडिलकरांनीं दिला आहे. एकीकडे कचदेवासाठी पंचप्राण कासावीस होत आहेत, तर दुसरीकडे पितृप्रेमाचे पाश ओढीत आहेत अशा द्वंद्वांत देवयानी सांपडली असता तिच्या मनाला बसणारे हेलकावे वाचकांची सहानुभूति ओढून घेतात. पितृ-ऋणाची लज्जा राखण्याकरितां देवयानी कचदेवास भाऊ मानण्याची प्रतिज्ञा करिते. देवयानीचें केवढें प्रचंड मनो-धैर्य आहे हें! खाडिलकरांच्या नाट्यकौशल्याचा परिपाक अशा ठिकाणीं झालेला आपणांस दिसतो. 'प्रेक्षकांच्या चित्तवृत्ति थरारून सोडणारे नाट्याचार्य खाडिलकर धन्य होत!' असे उद्गार काढावेसे वाटतात तें या कौशल्यामुळेच.

'सवती मत्सर' या नाटकांतील खल स्त्री मंथरा व सत्यनिष्ठ राम या दोन विरोधी सामर्थ्याच्या लढ्यांत दोघांचें स्वभावरेखन, 'मानापमान' नाटकांतील धैर्यधर विरुद्ध लक्ष्मीधर म्हणजे गरीब विरुद्ध श्रीमंत हा लढा रंगवितांना भामिनी, धैर्यधर व लक्ष्मीधर या तिघांचें स्वभावरेखन, 'मेनका' नाटकांतील सेवाधर्म व मातृत्त्व हे दोन गुण पत्करणाऱ्या व शेवटपर्यंत विश्वामित्राची एकनिष्ठ दासी म्हणून राहणाऱ्या मेनकेचें स्वभावचित्र, 'कांचनगडच्या मोहनेंत, भोळसटपणा विरुद्ध कावेबाजपणा या झगड्यांत त्रेधा उडालेल्या प्रतापराव गुजर व त्यांची पत्नी मोहना यांचीं स्वभावचित्रें हीं मानवी स्वभावाचीं उत्कृष्ट उदाहरणें म्हणून दाखवितां येतील. वर उल्लेखिलेले स्वभावविशेष पाहिले म्हणजे असें वाटूं लागतें कीं मानव हा किती वैचित्र्यपूर्ण

रावयींनीं बनलेला आहे! मग भिन्न भिन्न द्वंद्वांनीं भरलेलें हें जीवन मानव उत्कंठेनें, आकांक्षेनें आणि आनंदानें स्वीकारण्यास कां तयार होतो हें एक कोडेंच आहे असें म्हटलें पाहिजे. खाडिलकर म्हणतात, या द्वंद्वांतच खरें सौख्य आहे, झगड्यांतच खरा आनंद आहे आणि क्रिया–प्रतिक्रिया यांतच जीवनाचा विकास आहे. ' सुख पाहता जवापाडें । दुःख पर्वता एवढें ॥ ' यांतील इंगीतही हेंच आहे. शेक्स्पियरच्या वाङ्मयावर टीका करताना डोअर विल्सन म्हणतो कीं, ' Life and Tragedy are one. ' जीवनांत संग्रामाशिवाय, झटापटीशिवाय, द्वंद्वांशिवाय मौज नाही हेंच खरें.

कथानकांतील समर प्रसंग

खाडिलकरांच्या सर्व नाटकांत संघर्षाचें बीज पेरलेलें आहे असें आपणांस दिसून येतें. सर्व नाटकांतील बीजें उलगडून दाखविता येणें स्थलावकाश नसल्यानें शक्य नाही. नमुन्याकरितां कांहीचा आपण विचार करूं. कीचक वधः— हातांत असलेला अधिकार व पायाशीं लोटांगण घालणारी लक्ष्मी यामुळे मनुष्य कांही काळ उन्मत्तपणा करील पण परिणामीं उन्मत्तपणाचे दुष्परिणाम त्यास भोगावे लागतील, सत्शील ज्याचें आहे त्याचाच शेवटीं विजय होईल, हें महान् तत्त्व कीचक व सैरंध्री यांच्या द्वारां खाडिलकरांना दाखवावयाचें आहे. अर्थात् नाटकाच्या सुरवातीस या द्वंद्वाचें बीज पेरलें आहे असें आपण पहातों. सैरंध्री पंचारती घेऊन कीचकास ओवाळ-ण्यास उभी आहे हा तो प्रसंग. कीचकाला न ओवाळताच ती हात कापत उभी राहते. साहाजिकपणें कीचकाचें लक्ष सैरंध्रीकडे ओढलें जातें. ती ओवाळीत नाही कीचकास बरें वाटत नाही. ' मालक ते मालक आणि दास ते दास ' ही भावना कीचकाचे मनांत प्रबळ होते. ' दुसऱ्याला आरती ओवाळावयाची आणि दृष्ट काढावयाची हीं कामें मला आवडत नाहीत ' या सैरंध्रीच्या वाक्यानें कीचक-वधाचें बीजारोपण केलें आहे.

दुसऱ्या अंकांतील मेजवानीचा प्रसंग म्हणजे कीचकाच्या हटवादीपणाचा व सत्तामदाचा दुसरा टप्पा होय. कीचकाची सैरंध्रीबद्दल मागणी अधिक निश्चयी झालेली आहे. सैरंध्री देखील तितकीच निश्चयी झाली आहे. परन्तु सुदेष्णा राणी कीचकाचा रोष नको म्हणून सैरंध्रीच त्याच्या हवाली करण्यास तयार झाली. सैरंध्री आपल्या असहायतेबद्दल उघडपणें मदतीची याचना करीत आहे.

तिसऱ्या अंकांत कीचक वसंत बागेंत सैरंध्रीला पकडण्याचा प्रयत्न करतो. तिचा हात धरून तो ओढून नेऊ लागतो, तोंच राणी सुदेष्णा व रत्नप्रभा तेथें येतात व सैरंध्रीची विटंबना थांबते. कीचक भयंकर चिडतो व घोर प्रतिज्ञा करतो. मध्यरात्रीला सैरंध्री कीचकाच्या महालांत गेली नाही तर कीचक व विराट हे शत्रु होतील ही ती प्रतिज्ञा होय. कीचकाच्या मदाचें मोठें भेसूर चित्र येथें दाखविलें आहे.

चौथ्या अंकांत सैरंध्री प्रतिज्ञेप्रमाणें कीचकाच्या महालाकडे न जाता विराटाच्या दरबाराकडे दाद लावून घेण्यासाठी पळत जाते. दासीकरवीं कीचकास हें समजतांच तो तिच्यामागें धावतो. ती असहाय अबला अधिकच घाबरते. विराट देखील घाबरतो. कीचक बेभान होतो. कीचक, विराट व सैरंध्री यांचे वाक्प्रहार एकमेकांवर होतात. शेवटीं विराट सुवर्णमध्य काढून सैरंध्रीला नगरा-बाहेर पाठवून देतो. थोडक्यांत यक्ष किन्नरांना तिचें रक्षण करण्यास मोकळे ठेवतो.

येणेप्रमाणें प्रत्येक अंकांत सैरंध्रीला हतप्रभ दाखविण्यांत व कीचकाला अधिक अधिक उद्दाम बन-विण्यांत खाडिलकरांनीं संघर्षाचा शेवटीं उच्च बिंदु पांचव्या अंकांत साधलेला आहे. भैरवाच्या देवालयांत शेवटीं कीचकाचा वध दाखवून, सत्शील अथवा पावित्र्य याचा विजय झालेला आहे असें दाखवून नाटक समाप्त केलें आहे.

कथानकांतील बदल.

येथपर्यंत आपण वैशिष्ट्यपूर्ण असें पात्रांचें स्वभावरेखन व कलापूर्ण आणि तंत्रबद्ध अशा संग्रामाचें विकसन या दोन गोष्टींचें अवलोकन केलें. यापुढें आप-

णांस कथानकांत योग्य तो फेरबदल कसा केला आहे इ. गोष्टी पहावयाच्या आहेत.

खाडिलकरांनीं एकूण चौदा नाटकें लिहिलीं. ' सवाई माधवरावांचा मृत्यु ' हें पहिलें नाटक त्यांनीं १८९३ सालीं लिहिलें व शेवटचें ' त्रिदंडी संन्यास ' हें त्यांनीं १९४३ मध्यें लिहिलें. म्हणजे खाडिलकरांचा नाट्यलेखन काल पन्नास वर्षांचा म्हणजे बराच दीर्घकाल आहे. यांत नऊ पौराणिक, तीन ऐतिहासिक, एक सामा-जिक व एक इंग्रजी कादंबरीवरून केलेलें अशा स्वरू-पाची ही विभागणी होते. खाडिलकरांनीं बहुतेक कथा-नकें पुराणें व इतिहास यांतून उचललीं आहेत. सर्वांस परिचित असलेलीं कथानकें उचलण्यांत नाटककाराला एक मोठा फायदा मिळतो; तो हा कीं कथानकांतील पात्रांची ओळख व नातीं हीं सांगण्याची खटपट करावी लागत नाही. जागा व वेळही वाचतात. नेमका परिणाम-कारक प्रसंग हुडकून काढण्यांत मात्र नाटककाराची कुशलता असते. यापेक्षाही सर्व कथानक कसें मांडावें यांतच नाटककाराचें सर्व कौशल्य खर्च होत असतें. आयतीं कथानकें घेण्यांत जसा हा फार मोठा फायदा आहे तसाच कथानकांत येणारीं पात्रें, त्यांचे स्वभाव, त्यांची आवड निवड, त्यांच्या इच्छा, आकांक्षा इ. गोष्टींत नाटककाराला अत्यंत संयमानें पात्रांचें विकसन करावें लागतें. या बाबतींत नाटककाराची कल्पनाशक्ति स्वैर धावू शकत नाही. बंधनयुक्त स्वातंत्र्यांत लेखणीचें कसब दाखविणें म्हणजे तो एक तारेवरील खेळच असतो. नाट्याचार्यांचें सव्य-साचित्व याच कौशल्यांत साठविलें आहे. मूळ कथानकांत बदल करणें हें देखील तितकेंच धोक्याचें असतें. खाडिलकरांनीं केलेले बदल मात्र अशा प्रकारचे आहेत कीं त्यामुळे तीं कथानकें अधिक वास्तव व परिणामकारक अशीं उतरलीं आहेत.

'सत्त्वपरीक्षा' नाटकांत खाडिलकरांचा हरिश्चंद्र झोपेंत वचन देत नाही. जाणून बुजून वचन देण्यांत अधिक करारीपणा दिसतो. स्वप्नांत दिलेलें वचन पाळ-ण्यांत अंधश्रद्धेला जागा मिळते. ती नाट्याचार्यांनीं काढून टाकली. रोहिदासाचा मृत्यु सर्पदंशानें न दाखवितां पितृवचनसिद्धतेकरितां उपासमारीनें तो झालेला आहे, हें दाखविण्यांत नाट्याचार्यांनीं रसोत्कर्षाच्या दृष्टीनें फार बहार केली आहे.

विनोदाची पेरण.

खाडिलकरांचें बाबतींत विनोदाचा प्रांत तित-कासा सरस असा उमटला नाही. वीर व करुण रसाचा आविष्कार करण्यांत नाट्याचार्यांचा हातखंडा आहे. वीर रसाच्या उठावणींत विनोदाला स्थान क्वचित् मिळतें. कांहीं वेळां तर विनोद वीररसाला मारक ठरतो. करुण-रसाला पालट म्हणून विनोदाची योजना खाडिलकर करतात. परन्तु अशा विनोदाचें स्वरूप उद्वेगजनक असतें. ' सवाई माधवरावांचा मृत्यु ' ' कांचनगडची मोहना ' ' कीचकवध ' अशा प्रकारच्या शोकान्त नाट-कांत उद्वेगजनक विनोदाचा अवलंब केला. ' बायकांचें बंड ' यांतील विनोद प्रसंगनिष्ठ आहे. स्त्री आणि पुरुष यांच्या दोषांची उपहासात्मक थट्टा केल्यानें तो चांगला साधला आहे. ' मानापमान ' नाटकांत आचरटपणा करणारा लक्ष्मीधर व त्याचा नोकर विनोद हीं दोन पात्रें विनोदनिर्मिती करतात. विनोदाचा विनोद प्रसंग-निष्ठ आहे. त्याच्या कांहीं विनोदी भाषणांत मार्मिक तत्त्वें आल्यानें तो विशेष आनंददायक वाटतो. 'विद्याहरण' नाटकांतील विनोद अधिक उपरोधिक व मार्मिक आहे. शिष्यवर सुशिक्षितपणाचा आव आणून मद्यपानाची जी तरफदारी करतो त्याचें हास्यास्पद चित्र चांगलें रंगविलें गेलें आहे. प्राणहरण करणारी दारू व शरिरांत प्राण निर्माण करणारी संजीवनी विद्या यांच्या रस्सीखेची-मध्यें सापडलेल्या शिष्यवराचीं भाषणें मार्मिक विनोदाचीं स्थळें म्हणून दाखवितां येतात. तरी पण एकंदरींत खाडिलकरांनीं विनोदाकडे द्यावें तितकें लक्ष दिलेलें दिसत नाही.

प्रथम प्रवेश

नाट्यतंत्र दृष्ट्या नाटकाची आकर्षक सुरवात करणें म्हणजे प्रथम प्रवेशाची अधिकांत अधिक काळजी घेऊन त्याची कुशल मांडणी करणें हें फार महत्त्वाचें

काम नाटककाराला करावें लागतें. कथानकाची सुरवात आकर्षक प्रसंगानें तर करावयास हवीच. पण नाटकांतील सर्व प्रमुख व उपप्रमुख म्हणजे दुय्यम अशा पात्रांची ओळख येथें झालीच पाहिजे. प्रत्यक्ष रंगभूमीवर तीं पात्रें आणलीं गेलीं तर चांगलेंच, नाही तर योग्य संदर्भानें त्यांची ओळख प्रेक्षकांस व्हावयास पाहिजे. याशिवाय नाट्यहेतूचें बीजारोपण पहिल्याच प्रवेशांत झालें पाहिजे. खाडिलकरांनीं या गोष्टी काटेकोरपणानें पाळलेल्या आहेत. उत्कट समरप्रसंग निवडण्यांत प्रेक्षक लागलींच आकर्षिले जातात. म्हणून पहिल्या प्रवेशांत अशा प्रसंगाचें बीजारोपण झाल्यानें नाट्य प्रथमपासून अखेरपर्यंत प्रेक्षकांच्या मनांत विस्मय व उत्कंठा कायम ठेवूं शकते. जें तत्त्व अथवा जो जो विषय खाडिलकरांना कथानकांतून सांगावयाचा असतो त्या त्या विषयाची अगदी उलट बाजू द्वंद्वरूपानें म्हणजे संघर्षाच्या रूपांत पहिल्या प्रवेशांतच रंगविली गेली पाहिजे या बाबतींत नाट्याचार्यांचा कटाक्ष आहे.

याप्रमाणें खाडिलकरांची नाट्यसृष्टि तंत्रदृष्ट्या कलादृष्ट्या आणि परिणामदृष्ट्या अत्यंत परिपूर्ण अशी उतरली आहे. त्यांच्या उदात्त व विशाल जीवनाचें प्रतिबिंब त्यांच्या नाट्यसृष्टींत उमटलें आहे. त्यांच्या ध्येयनिष्ठ जीवनानें त्यांच्या नाट्यसृष्टिद्वारां अमोल संदेश महाराष्ट्रास दिले आहेत. त्यांच्या नाट्यकृतीचे श्रेष्ठ नमुने रंगभूमीवर अत्यंत यशस्वीपणें रंगवून दाखविणारे बालगंधर्व, केशवराव दाते, टिपणीस, बोडस आदि कसलेले नट महाराष्ट्रांत निर्माण झाले हें आपलें महद्भाग्य होय. श्रेष्ठ दर्जाच्या नटांच्या सहाय्याशिवाय या नाट्यकृति सरस उतरणारच नाहीत. या दृष्टीनें खाडिलकर भाग्यवान तर खरेच पण त्यांचिबरोबर प्रेक्षकही भाग्यवान समजले पाहिजेत.

चित्रकार— पी. जी. पटेल

" जन म्हणोत तुज........ "

(लघुकथा)

लेखकः— **भागवत चौधरी**, वाङ्मय-विभाग द्वितीय वर्ष.

संक्रान्त आली कीं, न कळतच मला कसल्या तरी गोड स्मृतींची आठवण येते. त्या स्मृतींची मधुरता मनाला आल्हाददायक वाटते. तात्कालिक दुःखाचा विसर पडतो. पण क्षणच ! मग मात्र त्यांची दाहकताच काय ती मनाला जाळते. एकाद्या गोष्टीचा आपण हव्यास धरावा, ती हातांत यावी न यावी, तोंच दुसऱ्यानें तिला उचलून न्यावें— अशा प्रकारापासून जें दुःख भोगावं लागतं, तशा प्रकारचं दुःख १४ जानेवारी आली कीं, मला फार फार जाणवतं.

अन् आजहि तसंच झालं. येणाऱ्या संक्रान्तीची जाणीव माझ्या मनाला चाटून गेली ती अगदीं साध्यासुध्या अेका कवितेनं. संक्रान्तीच्या सणावर केलेली ती छोटीशी कविता, पण तिनं मला माझ्या गत आयुष्यांतील चित्रपटाकडे खेचलं. पांचसहा वर्षांचा चित्रपट माझ्या डोळ्यांपुढून निमिषार्धांत सरकून गेला व त्याचा दुःखान्त शेवट पाहून मनाला हळहळ वाटली. पण कसं तरी मन सावरून परीक्षणार्थ आलेला बोरकरांचा " दूध-सागर " हा कविता-संग्रह चाळूं लागलों. या तरुण गोमंतकीय कवीचं काव्य मला नेहमींच आवडत असे. म्हणून मी मोठ्या उत्साहानं अेकामागून अेक कविता वाचायला लागलों. पानांमागून पानं सरकविलीं नी अेका कवितेनं मला पुन्हां गतगोष्टींची आठवण करून दिली. क्षणापूर्वीच ज्या सणाच्या आठवणीनं माझं मन दुःखित झालं त्यांतल्याच महत्त्वाच्या गोष्टीची जाणीव या कवितेनं मला करून दिली. बोरकरांची उत्कट हांक त्या कवितेंत सांठवली होती कीं काय न कळे. पण अनुभव असल्याशिवाय अितकी आर्त हाक ते ' जन म्हणोत तुज दुसऱ्याची ग ' या कवितेंतून मारतील हें शक्यच नव्हतं. नेमक्या त्याच आर्त हांकेनें मला माझ्या सुमनची आठवण करून दिली.

वास्तविक त्या गोष्टीला आज पांचसहा वर्षे लोटलीं असतील. पण प्रत्येक वर्षी संक्रान्तीच्या अगोदर आठ दहा दिवस त्या गोष्टीचा चित्रपट माझ्यासमोर उभा राहतो.

संक्रान्तीच्या सुमुहूर्तावर मी 'खानदेश' मासिक काढलं. संपादक बनण्याची लहानपणापासूनची इच्छा त्यावेळेस पूर्णत्वास आलेली पाहतांच मला किती आनंद झाला होता म्हणून सांगूं ! ' मला संपादक व्हायचंय ' अशी माझी महत्त्वाकांक्षा मी माझ्या मित्रांना अनेकदां सांगितली होती. त्यामुळे माझ्यावर त्यांचा अभिनंदनाचा वर्षाव झाला होता.

त्यांतच माझ्या सुमनचं अेक अभिनंदनपर पाकिट होतं. हलवाहि होता त्यांत. त्यामुळे मला फार आनंद झाला. पण त्यांत दूर दृष्टीची थोडीसी झांक असेल, असं त्यावेळेस मला वाटलं नाही. मी संपादकीय कामगिरी पत्करल्यामुळे तिच्या वडिलांची नाराजी झाली होती.

" तुमची लहानपणापासूनची इच्छा एकदाची सफल झाली, म्हणून मला फार आनंद होत आहे. तुमच्या कोणत्याहि कार्याला माझा पाठिंबा सदैव राहील. पण माझे बाबा मात्र तुमच्याबद्दल नाराज झाले आहेत. तुम्ही दिल्लीची परराष्ट्रीय विभागाची एवढी मानाची आणि भरपूर पगाराची नोकरी स्वीकारली नाही, या बद्दल त्यांना फार वाईट वाटलं. पण तुम्ही त्याबद्दल

उगाच त्रागा करून घेऊं नका. मी तुमच्याकरितां बाबाचं मन वळवीन." असा सुमननं आपल्या मनाचं दालनं उघडून मला विश्वास दिला होता. मलाहि वाटत होतं कीं, त्याचं मन आज ना उद्यां बदलेल.

मी मुंबईस विल्सन कॉलेजांत एम्. ए. ला होतों त्यावेळेस सुमन अिन्टर आर्ट्सला होती. कॉलेजांतील अेक हुषार व त्यापक्षोंहि सुंदर मुलगी म्हणून, तिला न ओळखणारा असा अेकहि विद्यार्थी नव्हता. पण मी तिला ओळखत होतों, याला आणखी अेक कारण होतं. मी तिच्या बंगल्यासमोरच्या अेका टुमदार अिमारतींतील लहानशा खोलींत रहात होतों. वक्तृत्वाच्या चढाओढींत मी चमकूं लागलों, त्यावेळेपासून ती मला ओळखत होती. माझ्या अेका गाजलेल्या भाषणानंतर तिनें माझं अभिनंदन केलं होतं त्यामुळे आमची प्रथम ओळख झाली. त्यानंतर तर ती कॉलेजमध्यें माझ्याबरोबरच येऊं लागली. आमच्या या बरोबरीच्या येण्याचं कॉलेजच्या भव्य दरवाजाजवळ जें प्रचंड स्वागत होत असें, त्याला कसलीहि तोड नव्हती. सुमन वागळे व रमाकांत रेगे हीं नांवें कॉलेजच्या भिंतीवर चमकूं लागलीं. विद्यार्थ्यांना अेक नवा विषय मिळाला होता.

तो रविवारचा दिवस होता. त्या दिवशीं तिच्या आमंत्रणानुसार, मी चार वाजतां तिच्या घरीं चहाला गेलों. मी पहिल्या प्रथम या घरांत येत होतों. त्यामुळें सुमनला खूप आनंद झाला होता. सुमननें मला तिच्या अभ्यासिकेंत नेलें व ती स्वयंपाकघरांत चहाचं सांगायला गेली. ही सुमनची अभ्यासिका तिच्या अभिरुचीची द्योतकच होती. सुंदर फोटो चारहि भिंतींना लावलेले होते. भिंतीच्या अेका बाजूला टेबल व त्यावर बुक-शेल्फ तीन खुर्च्या व अेक नवी आरामखुर्ची खोलीच्या सुख-सोयींत व सौंदर्यांत भर टाकीत होती.

थोड्याच वेळानं सुमन व तिचे वडील खोलींत आले. मला संकोच वाटला. मी भीतभीतच त्यांना नमस्कार केला. ते देखील मला नमस्कार करून म्हणाले,

"ओ हो, तुम्ही संकोच काय म्हणून करतां! तुमच्या सारख्या तरुण लोकांशीं बोलण्यानं मला आनंद होतो. आमच्या सुमननं तुमची भेट करून देण्याचा हा अेक उपकारच केला आहे माझ्यावर." इतकं बोलून ते टेबलाच्या बाजूला असलेल्या आरामखुर्चीवर बसले.

चहापान संपल्यानंतर सुमनच्या वडिलांनीं माझ्यापुढें सिगारेटचें पॅकेट धरलें मी 'No thanks' म्हणतांच त्यांना आश्चर्य वाटलं. Oh ! you do not smoke." असं म्हणून त्यांनीं स्वतः सिगारेट पेटविली व धूर सोडण्यास आरंभ केला. त्यांची सिगारेट ओढण्याची लकब, त्यांच्या बॅरिस्टरीच्या पेशाला साजेशीच होती.

"तुम्ही बी. ए. झाल्यावर लॉकडे कां गेला नाहींत? तुमच्या सारख्या उत्तम बोलणारानं जरूर लॉचा अभ्यास करावयास हवा." माझ्याकडे पाहून ते म्हणाले.

एकंदरींत सुमननं माझ्या वक्तृत्वाबद्दल त्यांना सांगितलं होतं, असं मला वाटलं. मी बोललों,

"एम. ए. व्हावं ही माझी इच्छा होती. लॉ चा अभ्यास करावा याचा विचार मी केलाच नाहीं."

हें ऐकून ते हंसले व म्हणाले, "मग प्रोफेसर किंवा लेखक होण्याचा विचार दिसतो आहे तुमचा, नाहीं कां?"

"तशा प्रकारचा माझा विचार नाहीं. पण एकादं आमच्या खानदेशांत मासिक काढावं व लोकांना सुशिक्षित करावं, असा माझा विचार आहे. जळगांवला माझ्या वडिलांचा छापखाना आहे. त्यामुळें माझी इच्छा सफल होईल असं मला वाटतं." असें मी बोललों व उत्तरादाखल त्यांच्याकडे पाहूं लागलों. पण ते बोलण्यापूर्वी सुमनच म्हणाली.

"संपादक होऊन राजकीय पुढारी होण्याचा इरादा दिसतो आहे तुमचा. त्यामुळें तुमची वक्तृत्वकला चांगलीच नांवाजेल, नाहीं कां रमाकांत?"

मी बोलण्यापूर्वींच तिचे वडील म्हणाले, "संपादक वगैरे होण्याच्या विचारांत तुमच्या सारख्या तरुणांचा नाश व्हावा, हें योग्य नाही. तुमच्या बुद्धीचा उपयोग चांगली मानाची नौकरी मिळविण्यांत व्हावा, असं मला वाटतं. दिल्लीसारख्या ठिकाणीं तुम्हाला सहज जॉब मिळेल"

त्यानंतर आमच्या गोष्टी कॉलेजमधील गंमती जमतीवर रंगल्या. बॅरिस्टरसाहेब त्यांच्या वेळच्या कॉलेजजीवनांत व आजच्या जीवनांत किती फरक पडला आहे, यांचें विनोदगर्भ वर्णन करून सुमनला व मला हसवीत होते.

त्यानंतर मी जायला निघालों, त्या वेळेस ते म्हणाले, "मि. रेगे, मधून मधून येत जा बरं?" त्या वेळेस सुमन हंसली होती.

दिवसेंदिवस हा आमचा सहवास वाढत गेला. त्याचं प्रीतींत रूपांतर झालं तेहि किती अचानक.........

तो संक्रान्तीचा दिवस होता. सुमन गोडगोड हलवा देण्याकरितां माझ्या खोलीवर आली होती. "गोड गोड बोला नी गोड रहा' असं म्हणून तिनं मला हलवा दिला. हलवा देताना तिच्या बोटांचा माझ्या उजव्या हाताला स्पर्श झाला. आम्ही अेकमेकांकडे पाहिलं. ती लाजली.

त्याच वर्षी मी एम्. ए. झालों व सुमन इन्टर पास झाली. तिच्या वडिलांच्या आग्रहाखातर मी दिल्लीस अर्ज टाकला. सुमनचं व माझं प्रेम पाहून त्यांनीं हा आग्रह चालविला होता, हें मी ओळखून होतों. आपल्या लाडक्या कन्येकरितां त्यांनीं तिच्या लाडांत कसलीहि कमतरता ठेवली नव्हती. पण मी संपादक व्हावं हें त्यांना पसंत नव्हतं. म्हणून मला वाटे कीं, सुमन माझ्याशी लग्न करून सुखी न होईल, तर लग्न न करणंच बरं. पण असंहि वाटे कीं, सुमन माझ्याकरितां सर्व कांहीं सहन करील. ती माझ्या भावी मासिकाची सहसंपादिका व्हावी, असं मला वाटे. पण तिच्या वडिलांना हें माझं ध्येय अेक खूळ आहे, असं वाटे. ती मला हवी होती, पण मी माझं ध्येय सोडायला तयार नव्हतों.

त्यानंतर कांहीं दिवसांनीं जळगांवहून वडिलांचं पत्र आलं. 'लवकर निघून ये' असं त्यांनीं लिहिलं होतं.

मला पोहोचविण्याकरितां सुमन व्ही. टी. वर हजर होती. 'लवकर परत या,' असा तिचा मला आग्रह होता. 'लवकर येईन' असं मी तिला समजावून सांगितलं. गाडी सुटली, त्या वेळेस तिची मनःस्थिति कांहीं चमत्कारीक झाली होती. तिचे डोळे अश्रूनें डबडबले होते. त्यानंतर ती दिसेनाशी होईपर्यंत मी हातरुमाल हलवीत होतों. ती देखील मला साश्रुयुक्त नयनांनीं साथ देत होती.

जळगांवला आल्यावर आठ दिवसांनीं सुमनचं पाकिट मला आलं. त्यांत दिल्लीच्या परराष्ट्रीय खात्याच्या सेक्रेटरीचा, मला नौकरीवर नेमल्याचा मजकूर होता. आठ दिवसांत मी कामावर रुजूं व्हावें अशी विनंति होती. त्याहिपेक्षा सुमनचा आग्रह होता. तिनं लिहिलं होतं "माझ्याकरितां नाही, तर बाबांच्या इच्छेस्तव तरी तुम्ही ही नोकरी स्वीकारावी. त्यांना वाटतं तुम्ही अशा मानाच्या जागेवर असावे, आपला भावी जावई असा असावा, अशी त्यांची राजेशाही इच्छा आहे. त्यांची तशी इच्छा असावी, यांत त्यांचा दोष आहे, असं मला वाटत नाहीं."

पण किती नाखुषीनें मला तिचा आग्रह मोडावा लागला, हें मलाच ठाऊक. वडिलांची प्रकृती बरी नव्हती व मी आतां छापखान्याकडे लक्ष द्यावं असं त्यांचं म्हणणं होतं. माझंहि आवडीचं काम होतं तें. म्हणून सुमनला मी सर्व कांहीं कळविलं. नौकरी मला केव्हाहि प्रिय नव्हती. तिच्या वडिलांच्या आशांना मी धुळींत मिळविलं. पण मला आशा होती कीं, सुमन या बाबतींत वडिलांशी भांडून, आपला वर शोधण्याचा आपल्याला पूर्ण हक्क आहे असं सांगील.

मी माझ्या कामांत पुष्कळच लक्ष घालूं लागलों. मला मासिक काढायचं होतं. पण आर्थिक अडचणीमुळं तें काम लांबणीवर पडत होतं. शिवाय जळगांवला पुष्कळ सोयी उपलब्ध नसल्यामुळे, या ना त्या कारणामुळे मासिकाचा विचार कांहीं महिने स्थगित करावा लागला.

उगाच त्रागा करून घेऊं नका. मी तुमच्याकरितां बाबाचं मन वळवीन. ” असा सुमननं आपल्या मनाचं दालनं उघडून मला विश्वास दिला होता. मलाहि वाटत होतं कीं, त्याचं मन आज ना उद्यां बदलेल.

मी मुंबईस विल्सन कॉलेजांत एम्. ए. ला होतों त्यावेळेस सुमन अिन्टर आर्ट्‌सला होती. कॉलेजांतील अेक हुषार व त्यापक्षांहि सुंदर मुलगी म्हणून, तिला न ओळखणारा असा अेकहि विद्यार्थी नव्हता. पण मी तिला ओळखत होतों, याला आणखी अेक कारण होतं. मी तिच्या बंगल्यासमोरच्या अेका टुमदार अिमारतींतील ल्हानशा खोलींत रहात होतों. वक्तृत्वाच्या चढाओढींत मी चमकूं लागलों, त्यावेळेपासून ती मला ओळखत होती. माझ्या एका गाजलेल्या भाषणानंतर तिनें माझं अभिनंदन केलं होतं त्यामुळे आमची प्रथम ओळख झाली. त्यानंतर तर ती कॉलेजमध्यें माझ्याबरोबरच येऊं लागली. आमच्या या बरोबरीच्या येण्याचं कॉलेजच्या भव्य दरवाजाजवळ जें प्रचंड स्वागत होत असें, त्याला कसलीहि तोड नव्हती. सुमन वागळे व रमाकांत रेगे हीं नांवें कॉलेजच्या भिंतीवर चमकूं लागलीं. विद्यार्थ्यांना अेक नवा विषय मिळाला होता.

तो रविवारचा दिवस होता. त्या दिवशीं तिच्या आमंत्रणानुसार, मी चार वाजतां तिच्या घरीं चहाला गेलों. मी पहिल्या प्रथम या घरांत येत होतों. त्यामुळें सुमनला खूप आनंद झाला होता. सुमननें मला तिच्या अभ्यासिकेंत नेले व ती स्वयंपाकघरांत चहाचं सांगायला गेली. ही सुमनची अभ्यासिका तिच्या अभिरुचीची द्योतकच होती. सुंदर फोटो चारहि भिंतींना लावलेले होते. भिंतीच्या अेका बाजूला टेबल व त्यावर बुक-शेल्फ तीन खुर्च्या व अेक नवी आरामखुर्ची खोलीच्या सुखसोयींत व सौंदर्यात भर टाकीत होती.

थोड्याच वेळानं सुमन व तिचे वडील खोलींत आले. मला संकोच वाटला. मी भीतभीतच त्यांना नमस्कार केला. ते देखील मला नमस्कार करून म्हणाले,

“ ओ हो, तुम्ही संकोच काय म्हणून करतां? तुमच्या सारख्या तरुण लोकांशीं बोलण्यानं मला आनंद होतो. आमच्या सुमननं तुमची भेट करून देण्याचा हा अेक उपकारच केला आहे माझ्यावर. ” इतकं बोलून ते टेबलाच्या बाजूला असलेल्या आरामखुर्चीवर बसले.

चहापान संपल्यानंतर सुमनच्या वडिलांनीं माझ्यापुढें सिगारेटचें पॅकेट धरलें मी ‘No thanks’ म्हणतांच त्यांना आश्चर्य वाटलं. Oh ! you do not smoke. ” असं म्हणून त्यांनीं स्वतः सिगारेट पेटविली व धूर सोडण्यास आरंभ केला. त्यांची सिगारेट ओढण्याची लकब, त्यांच्या बॅरिस्टरीच्या पेशाला साजेशीच होती.

“ तुम्ही बी. ए. झाल्यावर लॉकडे कां गेला नाहींत ? तुमच्या सारख्या उत्तम बोलणारानं जरूर लॉचा अभ्यास करावयास हवा. ” माझ्याकडे पाहून ते म्हणाले.

एकंदरींत सुमननं माझ्या वक्तृत्वाबद्दल त्यांना सांगितलं होतं, असं मला वाटलं. मी बोललों,

“ एम. ए. व्हावं ही माझी इच्छा होती. लॉचा अभ्यास करावा याचा विचार मी केलाच नाही ”

हें ऐकून ते हंसले व म्हणाले, “ मग प्रोफेसर किंवा लेखक होण्याचा विचार दिसतो आहे तुमचा, नाहीं कां ? ”

“ तशा प्रकारचा माझा विचार नाहीं. पण एकादं आमच्या खानदेशांत मासिक काढावं व लोकांना सुशिक्षित करावं, असा माझा विचार आहे. जळगांवला माझ्या वडिलांचा छापखाना आहे. त्यामुळें माझी इच्छा सफल होईल असं मला वाटतं. ” असें मी बोललों व उत्तरादाखल त्यांच्याकडे पाहूं लागलों. पण ते बोलण्यापूर्वी सुमनच म्हणाली.

“ संपादक होऊन राजकीय पुढारी होण्याचा इरादा दिसतो आहे तुमचा. त्यामुळें तुमची वक्तृत्वकला चांगलीच नांवाजेल, नाहीं कां रमाकांत ? ”

मी बोलण्यापूर्वींच तिचे वडील म्हणाले, “ संपादक वगैरे होण्याच्या विचारांत तुमच्या सारख्या तरुणांचा नाश व्हावा, हें योग्य नाही. तुमच्या बुद्धीचा उपयोग चांगली मानाची नौकरी मिळविण्यांत व्हावा, असं मला वाटतं. दिल्लीसारख्या ठिकाणीं तुम्हाला सहज जॉब मिळेल ”

त्यानंतर आमच्या गोष्टी कॉलेजमधील गंमती जमतीवर रंगल्या. बॅरिस्टरसाहेब त्यांच्या वेळच्या कॉलेजजीवनांत व आजच्या जीवनांत किती फरक पडला आहे, यांचें विनोदगर्भ वर्णन करून सुमनला व मला हसवीत होते.

त्यानंतर मी जायला निघालों, त्या वेळेस ते म्हणाले. “ मि. रेगे, मधून मधून येत जा बरं ?” त्या वेळेस सुमन हंसली होती.

दिवसेंदिवस हा आमचा सहवास वाढत गेला. त्याचं प्रीतींत रूपांतर झालं तेहि किती अचानक.........

तो संक्रान्तीचा दिवस होता. सुमन गोडगोड हलवा देण्याकरितां माझ्या खोलीवर आली होती. “ गोड गोड बोला नी गोड रहा ’ असं म्हणून तिनं मला हलवा दिला. हलवा देताना तिच्या बोटांचा माझ्या उजव्या हाताला स्पर्श झाला. आम्ही अेकमेकांकडे पाहिलं. ती लाजली.

त्याच वर्षीं मी एम्. ए. झालों व सुमन इन्टर पास झाली. तिच्या वडिलांच्या आग्रहाखातर मी दिल्लीस अर्ज टाकला. सुमनचं व माझं प्रेम पाहून त्यांनीं हा आग्रह चालविला होता, हें मी ओळखून होतों. आपल्या लाडक्या कन्येकरितां त्यांनीं तिच्या लाडांत कसलीहि कमतरता ठेवली नव्हती. पण मी संपादक व्हावं हें त्यांना पसंत नव्हतं. म्हणून मला वाटे कीं, सुमन माझ्याशी लग्न करून सुखी न होईल, तर लग्न न करणचं बरं. पण असंहि वाटें कीं, सुमन माझ्याकरितां सर्व कांही सहन करील. ती माझ्या भावी मासिकाची सहसंपादिका व्हावी, असं मला वाटें. पण तिच्या वडिलांना हें माझं ध्येय अेक खूळ आहे, असं वाटे. ती मला हवी होती, पण मी माझं ध्येय सोडायला तयार नव्हतों.

त्यानंतर कांही दिवसांनीं जळगांवहून वडिलांचं पत्र आलं. ‘ लवकर निघून ये ’ असं त्यांनीं लिहिलं होतं.

मला पोहोचविण्याकरितां सुमन व्ही. टी. वर हजर होती. ‘लवकर परत या,’ असा तिचा मला आग्रह होता. ‘ लवकर येईन ’ असं मी तिला समजावून सांगितलं. गाडी सुटली, त्या वेळेस तिची मनःस्थिति कांहीं चमत्कारीक झाली होती. तिचे डोळे अश्रूनें डबडबले होते. त्यानंतर ती दिसेनाशी होईपर्यंत मी हातरुमाल हलवीत होतों. ती देखील मला साश्रुयुक्त नयनांनीं साथ देत होती.

जळगांवला आल्यावर आठ दिवसांनीं सुमनचं पाकिट मला आलं. त्यांत दिल्लीच्या परराष्ट्रीय खात्याच्या सेक्रेटरीचा, मला नौकरीवर नेमल्याचा मजकूर होता. आठ दिवसांत मी कामावर रुजूं व्हावें अशी विनंति होती. त्याहिपेक्षा सुमनचा आग्रह होता. तिनं लिहिलं होतं “ माझ्याकरितां नाही, तर बाबांच्या इच्छेस्तव तरी तुम्ही ही नोकरी स्वीकारावी. त्यांना वाटतं तुम्ही अशा मानाच्या जागेवर असावे. आपला भावी जावई असा असावा, अशी त्यांची. राजेशाही इच्छा आहे. त्यांची तशी इच्छा असावी, यांत त्यांचा दोष आहे, असं मला वाटत नाहीं. ”

पण किती नाखुषीनं मला तिचा आग्रह मोडावा लागला, हें मलाच ठाऊक. वडिलांची प्रकृती बरी नव्हती व मी आतां छापखान्याकडे लक्ष द्यावं असं त्यांचं म्हणणं होतं. माझंहि आवडीचं काम होतं तें. म्हणून सुमनला मी सर्व कांही कळविलं. नौकरी मला केव्हाहि प्रिय नव्हती. तिच्या वडिलांच्या आशांना मी धुळींत मिळविलं. पण मला आशा होती कीं, सुमन या बाबतींत वडिलांशी भांडून, आपला वर शोधण्याचा आपल्याला पूर्ण हक्क आहे असं सांगील.

मी माझ्या कामांत पुष्कळच लक्ष घालूं लागलों. मला मासिक काढायचं होतं. पण आर्थिक अडचणीमुळं तें काम लांबणीवर पडत होतं. शिवाय जळगांवला पुष्कळ सोयी उपलब्ध नसल्यामुळे, या ना त्या कारणामुळे मासिकाचा विचार कांही महिने स्थगित करावा लागला.

मध्यंतरी सुमनचा व माझा पत्रव्यवहार चालू होता. पण आतां तिच्या पत्रांत मोजके शब्दच असत. तिच्या वडिलांची नाराजी तर प्रत्येक पत्रांत ती लिहीत असे..

त्यानंतर पांचसहा महिन्यांनीं सकान्तीच्या सुमुहूर्तावर मी माझं 'खानदेश' मासिक काढलं. तो सण मला महत्वाचा वाटे, म्हणून मी त्या दिवशीं पहिला अंक प्रकाशित केला. तो सण म्हणजे सुमन व माझ्या प्रेमाचा वाढदिवस आहे, असं मला वाटे. आणि त्याचवेळीं तिनें माझें अभिनंदन करतांना आशादायक पत्र पाठवून मला धीर दिला होता. पण प्रेमाचा मार्ग कधींच सरळ नसतो, याचा अनुभव मला यावयाचा होता. कारण त्यानंतर पंधराच दिवसांनीं मी 'रविवार-सकाळ' मध्यें वाचलं— 'सुमन वागळे व प्रसिद्ध इंजिनियर नागेश झोळ यांचें लग्न मुंबईत मोठ्या थाटानें साजरें झालें.' मी चकीत झालों. मला भयंकर दुःख झालं. सुमनला मी मनांतल्या मनांत दोष देऊं लागलों.

पण जसजसे दिवसामागून दिवस जाऊं लागले, तसतसा मी जास्त विचार करूं लागलों. तिलाच दोष मी काय म्हणून द्यावा, हा विचार माझ्या मनांत थैमान घालू लागला. तिच्या वडिलांच्या इच्छेखातर तिनं हें लग्न केलं असावं, असं मला वाटलं. तिचीं पत्रांतलीं अक्षरें माझ्यासमोर दिसूं लागलीं. पण मी एकटा झालों होतों.

——आणि आज त्या गोष्टीला पांचसहा वर्षं झालीं, तरीहि येणाऱ्या संक्रान्तीच्या विचारानं व बोरकरांच्या "जन म्हणोत तुज दुसऱ्याची ग" या कवितेनं मला त्या दुःखद गोष्टीची आठवण करून दिली.

या कवितेनं मला माझ्या सुमनची-हो, माझ्या सुमनची-आठवण करून दिली. मला तिचा आतां राग आला नाही किंवा ती दुसऱ्याच्या घरीं नांदते आहे, म्हणून त्याचा हेवा वाटला नाही. ती मनानं माझीच होती. मी तिचा होतों. म्हणून कवींचे व माझे भाव एकवटले. मी डोळे मिटून सुमनची प्रतिमा पाहूं लागलों आणि कविबरोबर म्हटलं——

....

"जनां त्वचेचे डोळे दुबळे
प्रकाशसुख त्यां न दिसे, न कळे
प्रीति न गवसे म्हणुनिया खुळे
म्हणती तुज दुसऱ्याची ग"

१ लेपंत:- काय हो पंत काल रात्रीं तुम्ही झोपेंत बडबडत होता ?
२ रेपंत.- अहो, तुम्ही पण रात्री बडबडत होता
१ लेपंत:- अहो, मी तर तुमच्या प्रश्नांना उत्तरे, देत होतो काल रात्री.

चित्रकार— विद्याधर भोरटके

मराठी लघुनिबंध

तंत्र व विकास

लेः- कु. सुधा पाटणकर
कलाविभाग, चतुर्थ वर्ष.

इंग्रजी वाङ्मयाचा मराठी साहित्यावर झालेला परिणाम हा बहुविध आहे. काव्य, नाटक, कादंबरी इत्यादि मूळच्या प्रकारांत बदल झाला येथेंच हा परिणाम संपत नाही; तर लघुनिबंधासारखे कांही अगदी स्वतंत्र प्रकार मराठींत रूढ होत चालले आहेत जे. बी. प्रीस्ट्ले, व्हर्जीनिया वुल्फ इत्यादि इंग्रजी निबंधकारांचीं पुस्तकें विश्वविद्यालयाच्या अभ्यासक्रमांत नेमलीं गेल्यामुळे त्यांचा कसोशीनें अभ्यास केला गेला. व त्यानंतर १९२५ च्या सुमारास अशा प्रकारच्या निबंधलेखनास प्रारंभ झाला.

लघुनिबंध व निबंध यांच्या नांवांतच कायतें साद्दश्य आहे. बाकी भाषा, विषय, लेखनपद्धति, तर्कशुद्धता इत्यादि एकाहि बाबतींत या दोघांचें पटणार नाही. प्रथमदर्शनीं दिसून येणारा पहिला फरक भाषेचा. निबंधाची भाषा अतिशय प्रौढ, गंभीर, व शांत, तर लघुनिबंधाची खेळकर, खोडकर व अवखळ. पहिलीला नदीच्या प्रवाहाची उपमा साजेल तर दुसरीला डोंगरावरून खळखळ वाहणाऱ्या ओढ्याची. एकीला जुन्या काळच्या स्त्रियांप्रमाणें अलंकारांची हौस व गरज वाटते तर दुसरीला मित प्रमाणांतच त्यांचा उपयोग केलेला आवडतो. एकींत एका पाठोपाठ एक याप्रमाणे लांब व पल्लेदार वाक्यांची रचना असते तर दुसरींत सोप्या व साध्या रचनेला महत्त्व असतें. पहिली भाषा पूर्णपणें पुस्तकी तर दुसरी आपण रोजच्या व्यवहारांत बोलतों त्या प्रकारची. भाषेप्रमाणेंच विषयांच्या बाबतींतहि यांत महदंतर आहे. 'स्वदेशाभिमान' 'आमच्या देशाची स्थिति' 'राष्ट्रोन्नति' इत्यादि निबंधाचीं शीर्षकें व 'कात्री' 'पाऊस' 'दोन मेणबत्त्या' इत्यादि लघुनिबंधाचीं नांवें पाहिलीं तरी हा फरक स्पष्ट जाणवतो. प्रौढ व गंभीर विषयाचें सुसंगत व तर्कशुद्ध विवेचन निबंधांत केलेलें असेल तर याच्या उलट लघुनिबंधांत त्या विषयावरून सुचलेले विचार लेखकानें स्वैर रीतीनें मांडलेले असतील. लघुनिबंधाची व्याख्याच A loose sally of the mind अशी केलेली आहे. त्या विषयाचें सांगोपांग विवेचन यांत केलेलें नसून त्याच्या एकाद्याच परन्तु परिणामकारक बाजूचें ओझरतें दर्शन घडविलेलें असतें.

निबंधांत लेखकाचे त्या विषयावरील विचार आपणांस पूर्णपणें कळतील. परंतु इतर विषयासंबंधींचीं त्याचीं मतें, त्याच्या संवयी, आवडी निवडी, उद्योग, याविषयीं माहिती मिळण्याचा तिळमात्र संभव नाही. सुधारक अगर केसरींतील प्रा. गो. ग. आगरकरांचे निबंध वाचून आगरकरांचा सुधारणाविषयक दृष्टिकोन व मतें हीं आपणांस समजतील परन्त त्यांच्या जीवना-संबंधीच्या गोष्टी आपणांस कळू शकणार नाहीत. सारांश समाजसुधारक आगरकर यांना आपण ओळखूं पण गो. ग. आगरकर या व्यक्तीशी मात्र आपण परिचित होणार नाही. या लेखकाच्या व्यक्तिमत्वाचें दर्शन लघु-निबंधांत हमखास होईल; नव्हे, असें झालें तरच तो खरा लघुनिबंध म्हणावयाचा. "नांव हें अज्ञेयवादाकडे नेणारें आहे" या मताचें प्रतिपादन करताना तत्ववेत्ते वा. म. जोशी दिसतील व 'स्मृतिलहरी' वाचताना भोळे, संभाषणकुशल व संशयात्मा वामनराव आपल्या डोळ्यापुढें उभे रहातील. लघुनिबंध हा आकारानें बहुधा निबंधापेक्षा लहान असतो, परंतु लघुत्व हें त्याचें व्यवच्छेदक चिन्ह मात्र नव्हें. वरील विवेचना-

वरून हें लक्षांत येईल की निबंध व लघुनिबंध यापेक्षा प्रबंध व ललितनिबंध हीं नांवें जास्त समर्पक ठरतील.

१९२५ सालीं प्रा. ना. सी. फडके यांनीं गुजगोष्टी या नांवानें लघुनिबंधलेखनास प्रारंभ केला व ३२–३३ सालापर्यंत त्याचें स्वरूप निश्चित झालें. पाण्याच्या लहानशा ओहोळाची अखेरीस नदी कशी होते किंवा रात्रीं दिसणाऱ्या कळ्यांचीं सकाळीं फुलें कशी होतात याचें मनुष्यास आश्चर्य वाटतें. परंतु दृष्टीस पडण्याइतक्या जलद गतीनें नसला तरी मंदपणें हा विकास होतच असतो. तसाच प्रकार लघुनिबंधाच्या बाबतींतहि आढळतो. १८७४ सालीं निबंधमालेस प्रारंभ झाला. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हे विचारप्रवर्तक लेखनासाठीच प्रसिद्ध आहेत. परंतु लोकभ्रम, अनुकरण अथवा अपशकुन इत्यादि विषयांवर लेखन करतांना त्यांची भाषा लालित्यपूर्ण होते. व त्यांतील विचारांनाहि लघुनिबंधाच्या विषयांचा वास येतो. उपरोधप्रियता ज्या प्रमाणांत वाढत गेली त्याच प्रमाणांत अवखळपणाचा प्रवेश होऊ लागला व कलाविलासाच्या प्रगतीबरोबरच लालित्याचा नवा गुण भाषेत वैशिष्ट्यानें चमकू लागला. चिपळूणकरांइतकेच आगरकर हे देखील विचारप्रवर्तक व तर्कशुद्ध निबंधलेखनांत प्रख्यात म्हणून गाजलेले. त्यांच्या "शनिदेव उर्फ साडेसातीचा देव" "वल्लभोपासना" इत्यादि विषयावरील निबंधांत, हरीभाऊ आपटे यांच्या खंडाळा घाटाच्या वर्णनांत आणि शि. म. परांजपे यांच्या 'भासाची भवितव्यता' 'नवी सृष्टि' अगर 'सूर्याच्या गैरसोयी' या निबंधांत पायरी पायरीनें लघुनिबंधाच्या तंत्राचा प्रवेश होतो आहे असें स्पष्ट जाणवतें.

यानंतरचे निबंधलेखक न. चिं. केळकर, श्री. ब. कोल्हटकर व रा. ग. गडकरी हे होत. यांचे निबंध म्हणजे लघुनिबंधांच्या वाटेवरचा दुसरा टप्पाच म्हटला पाहिजे. सिमला वर्णन अगर 'पाळापाचोळ्यांतील' निबंध, गिरगांवांत शिवाजी अथवा बाळकराम या सर्वांनीं एक पाऊल पुढें टाकलें आहे यांत शंकाच नाहीं. हे सर्व निबंध गंभीर आणि विचारप्रवर्तक निश्चितच नाहीत. पण लघुनिबंधांत अत्यावश्यक असलेला आत्माविष्कारहि यांत जरूर तितक्या प्रमाणांत नाहीं. निबंध व लघुनिबंध यांच्या मधली ही स्थिति आहे.

लघुनिबंधांचा तिसरा टप्पा म्हणजे प्रा. फडके यांच्या गुजगोष्टींतील पहिले सात निबंध. यांचे विषय जरी लघुनिबंधाला साजेसे असले तरी त्यांची भाषा, त्यांतील तर्कशुद्ध विचारसरणी, या सर्वांमुळें त्यांना लघुनिबंध म्हणणें शक्य नाहीं. उदा. लघुनिबंध असूनहि 'विरह' याची सुरवात पहा "विरहाची कल्पना सापेक्ष आहे. प्रेमाची भावना अनुभविल्याशिवाय विरहाची कल्पना येणार नाही" १९३१–३३ सालापर्यंतचे प्रा. फडके यांचे लघुनिबंध या तिसऱ्या टप्प्यावरचे आहेत. त्यानंतर मात्र गुजगोष्टींचें तंत्र त्यांनीं हस्तगत केलें व त्यानुसार त्यानंतरचें लेखन केलें.

लघुनिबंधाबद्दलची अभावात्मक कल्पना निबंधाशीं केलेल्या या तुलनेमुळे आली. आतां त्याचें भावात्मक वर्णन समजल्यानंतर पूर्ण कल्पना येईल. लघुनिबंध व निबंध यांचें नातें नाही व असल्यास दूरचें आहे हें सिद्ध झालें. मग याचे सख्खे नातेवाईक कोणते ! आत्माविष्कार हा लघुनिबंधाचा आत्मा आहे. असा आत्माविष्कार भावगीत, आत्मचरित्र व मित्राला लिहिलेलें पत्र यांत आढळून येतो. त्यामुळें यांचा व लघुनिबंधाचा बराच ऋणानुबंध आहे. सत्य अथवा काल्पनिक प्रसंगामुळे कवीच्या मनांत प्रेरणा उत्पन्न होते. या प्रेरणेंतून सुचलेल्या रम्य कल्पनांचा आविष्कार म्हणजेच भावगीत. लघुनिबंधांतहि तोच प्रकार आहे. रोजच्याच व्यवहारांतील गोष्टी त्यांच्या मनांत प्रेरणा उत्पन्न करतात व त्यांतून सुचलेले विचार तो सौंदर्याने लघुनिबंधांत मांडतो. भावगीतांत; भावनेची उत्कटता जितकी अधिक तितकें तें प्रभावी ठरतें. लघुनिबंधांत तसें नाही. भावनेला इतकें महत्त्व देणें लघुनिबंधाला शक्य नाही. कल्पना, विचार व स्मृति यांचा विलास भावनेमुळे घडून येत असला तरी त्या विलासालाच जास्त महत्व आहे. उलट प्रखर व उत्कट भावना लघुनिबंधाला मारक ठरते. ना. मा. संत म्हणतात, 'भावनेच्या झिरझिरीत शेल्याखालीं झाकून ठेवलेला कल्पना, विचार व स्मृति यांचा नजराणा म्हणजे लघु-

निबंध. भावगीतांत अलौकिकत्वाचा साक्षात्कार करण्याची शक्ति असते तर लघुनिबंधाचा संबंध जीवनांतील लौकिक अंगाशीच अधिक असतो. रोजच्या जीवनांत प्रतिबिंबित झालेलीं परन्तु उपेक्षित असलेलीं सौंदर्ये म्हणजेच लघुनिबंधाचा विषय.,

आत्मचरित्र व लघुनिबंध यांचाहि संबंध निकटचा आहे. परन्तु एक त्रुटित व सुटसुटीत आणि दुसरें सुसंगत आणि विस्तृत. सत्यकथनाचें बंधन, व गत जीवनांत घडलेल्या प्रसंगाचा आराखडा या दोन बंधनांचें ओझें आत्मचरित्राला बाळगावें लागतें. उलट लघुनिबंधांतील घटना काल्पनिक असणें अशक्य नाही. आलेल्या अनुभवाप्रमाणेंच यावेत असें वाटणाऱ्या अनुभवांचें चित्रणहि त्यांत येऊ शकेल. लघुनिबंधांत आलेल्या व्यक्तींवर कल्पनेचा हात फिरल्यानें त्या वाङ्मयीन झालेल्या असतात. व म्हणून त्यांच्याविषयीं बरें वाईट लिहितांना लेखकाचा हात अडखळणार नाही. वा. म. जोशी यांच्या 'स्मृतिलहरी' हें याचें अत्युत्कृष्ट उदाहरण म्हणून देतां येईल.

या दोनांपेक्षा पत्राची व लघुनिबंधाची दोस्ती जास्त जिव्हाळ्याची आहे. प्रिय मित्रास पत्र लिहितांना जो जिव्हाळा वाटतो व जें भावनांचें नाजूक आवरण निर्माण होतें तसें लघुनिबंधांत होण्याची गरज आहे. वाचक हे आपले जिवलग मित्र असून त्यांच्याशी आपण बोलत आहोंत अशा कल्पनेनें लिहिलेला लघुनिबंध हाच यशस्वी होईल. यांत व्यक्त होणाऱ्या लेखकाच्या व्यक्तिमत्वाला फार महत्त्व आहे. वाचकाला मोह पडेल इतकें प्रभावी व्यक्तिमत्व लेखकाला असलें पाहिजे. नाही तर जें आडांतच नाहीं तें पोहोऱ्यांत कसें येणार ? ना. मा. संत म्हणतात " लघुनिबंध म्हणजे लेखकाच्या अंतःकरणाची उघडलेली खिडकीच. " व्यक्ति तितक्या प्रकृति याचा अनुभव लघुनिबंधांत सर्वांत जास्त प्रमाणांत येतो. वाचक व लेखक दोघेहि एकाच जगांत रहात असूनसुद्धा वाचकाला नावीन्य वाटेल अशा तऱ्हेनें लेखकानें वर्णन केलेलें असतें. उपेक्षित गोष्टींतील सौंदर्य दुसऱ्यास दाखवून जीवनाकडे पहाण्याची कौतुकपूर्ण व उत्साही दृष्टि वाचकास देणें हेंच लघुनिबंधाचें कार्य. मनास येईल तशी विषयाची विल्हेवाट लावणें हें लघुनिबंधकारालाच शक्य आहे. आत्माविष्काराच्या एक खांबावरच लघुनिबंधाची उभारणी झाली असल्यामुळें त्यांत विषयाला गौण महत्व आहे. त्या विषयावर त्या व्यक्तीचें जें मत असेल त्याला खरी किंमत आहे. म्हणूनच त्याचीं मतें चुकीचीं असली किंवा न पटण्याजोगीं असलीं तरी त्यांचा कल्पनाविलास आपणांस गुंतवून ठेवतो. जें आपण रोज पहातों परन्तु ज्याचें अस्तित्व आपल्या ध्यानांत येत नाही त्यालाच महत्व देऊन लघुनिबंध लिहिलेले असतात. डोळ्याला बाजारांत मिळणारा कचकड्याचा चष्मा लावला म्हणजे आपल्याच भोवतालचें नेहमीचेंच जग रंगीत दिसू लागतें. चष्म्याचे काच ज्याप्रमाणें असतील तितक्या विविधतेनें हा अनुभव घेता येईल. प्रत्येक लघुनिबंधकारानें जवळ जवळ असाच एखादा चष्मा लावलेला असतो. आपल्याला कंटाळवाणें, नीरस, व उदास वाटणारें जग लघुनिबंधकाराला समाधानकारक, आनंददायक व रम्य वाटत असतें व तेंच तो सांगत असतो. यामुळेंच हा वाङ्मयप्रकार सर्वच भाषांत अतिशय लोकप्रिय झालेला आहे. म्हणूनच लघुनिबंधलेखकास केवळ वाङ्मयीन तयारी करून भागत नाही. एकंदर मानवी जीवनाचा अभ्यास हीच त्याची खरी पूर्वतयारी.

लघुनिबंध लिहितांना लिहिण्याची कला आली पाहिजे हें जितकें खरें तितकेंच लिहिण्यासाठी केलेल्या खटपटीचा अगर कलाचातुरीचा उल्लेख न येऊ देण्याची काळजी घेतली पाहिजे. स्वाभाविकता हेंच यांचें वैशिष्ट्य. कृत्रिमता जितकी अधिक तितकीच नीरसता अधिक. थोडक्यांत जो दिसतो सोपा पण जो असतो कठिण तो लघुनिबंध.

लघुनिबंधाच्या अंतरंगाइतकेंच बाह्यांगालाहि महत्त्व आहे. उदा. आकर्षक सुरवात. प्रा. फडके यांच्या 'ऐनपंचविशी' अथवा 'जुनीं पुस्तकें' यांचे प्रारंभ किती सुंदर आहेत ! 'आळस आणि उद्योग' याची सुरवात काणेकर अशी करतात. 'एक प्रख्यात आळशाची गोष्ट अशी सांगतात कीं एकदा तो बोरें खात बसला असता एक बोर मिशींत अडकलें. तेव्हां समोरून जाणाऱ्या माणसास त्यानें विनंति केली "माझ्या मिशींतलें बोर

जरा आंत ढकला हो " ' वाऱ्याच्या झुळकेचा ' प्रारंभ करतांना संत लिहितात " आयुष्याचा कंटाळा आला बुवा " अशी तक्रार करणाऱ्या माणसास एका प्रख्यात लेखकानें विचारलें " आठवड्याकाठीं किती पत्रें येतात तुला ? " प्रश्नाचें उत्तर देतांना त्या गृहस्थानें बहुधा नकारार्थी मान हलविली असली पाहिजे.'

प्रा. फडके यांना व्यवस्थितपणाची आवड आहे, चांदण्या रात्रीं एकटे फिरावयास जाण्यांत त्यांना अत्यानंद होतो, अथवा एम्. ए. ला तत्त्वज्ञानाचें पहिलें बक्षीस त्यांना मिळालें होतें या सर्व गोष्टी त्यांच्या निबंधावरूनच कळतात. ना. मा. संत मुंबईला असतात, त्यांना सायकल चालविणें फार आवडते इत्यादि गोष्टी त्यांच्या ' उघड्या लिफाफ्यामुळे ' सहज वाचता येतात.

काणेकर साम्यवादी आहेत, गणूकाकांशीं त्यांची नेहमी खडाजंगी होते, जिथे तिथे स्त्रीदाक्षिण्य दाखविणें त्यांना पसंत नाही, शाई विकणाऱ्या माणसाशी गप्पा मारणें हेंहि त्यांना आवडतें, या सर्व गोष्टी तेच आपणाला सांगत नाहीत काय ? Who touches a book touches a man हें लघुनिबंधाच्या बाबतींतच खरें आहे.

लघुनिबंधांत तत्त्वप्रतिपादन असलेंच पाहिजे असें नाही आणि असलेंच तरी त्यानें आपल्या आगमनाची पूर्वसूचना न देता अकस्मात् प्रवेश करून थोडक्यांत अवतार संपविला पाहिजे. या तत्त्वज्ञानाचें स्वरूप ठिणगीप्रमाणें असावें. काणेकरांच्या पुष्कळच निबंधांत तत्त्वज्ञान आहे. वि. स. खांडेकर यांच्याहि निबंधांत त्याचें अस्तित्त्व दिसून येतें. उदा–' स्वतःसाठीं जगलास तर मेलास. व दुसऱ्यासाठीं जगलास तर खरा जगलास.'

'माणूस मरतो पण मानवता जगते.'

' चाळिशीच्या अलिकडे मनुष्य वीर असतो नि ती उलटताच तो मुत्सद्दी होतो.'

'खरें सुख स्वतःच्या भोगांत नसून इतरांसाठीं केलेल्या त्यागांत आहे.'

'आयुष्य ही सहल आहे. व म्हणून ती रमत गमत, इकडे तिकडे पहात अशीच केली पाहिजे. असें केल्यास सुखाचा शोध वेगळा करावयास नको, इत्यादि. परंतु त्यामुळे रम्यता नष्ट झाली आहे असें मात्र घडलेलें नाही. 'वृत्तपत्रें नसलेला देश' या सरदेसायांच्या, 'भावगीत' या ना. मा. संतांच्या अथवा 'हरवली म्हणून सांपडली' या फडक्यांच्या लघुनिबंधांत जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाचा मागमूसही नाही. असें असून त्यांचें सौंदर्य कमी दर्जाचें नाहीं.

लघुनिबंधाची भाषा खेळकर व खोडकर असते. त्यांत विनोदाचे प्रसंग वारंवार येतात. उदा. अनंत काणेकरांना गणूकाका म्हणतात "बाबानो, कसल्या चळवळी करता? येथे चळवळी करून काय होणार ? विलायतेला जाऊन स्वराज्य आणा." "स्वराज्य म्हणजे पंचम जॉर्ज बादशहाच्या वाड्यांत पडलेलें गाठोंडे आहे वाटतं उचलून आणायला. " इति काणेकर.

"स्त्रियांची जीभ आणि हात यापैकी अधिक सैल अवयव कोणता हें सांगणें कठीण. शब्दसंपत्ति आणि द्रव्यसंपत्ति यांची उधळणूक करण्यांत जगभर त्यांना पहिला मान मिळाला आहे. मात्र त्यांचा शब्दसंपत्तीचा रोख पाण्याच्या फवाऱ्याप्रमाणें दुसऱ्याच्या दिशेला असून द्रव्यसंपत्तीची खैरात शॉवर बाथप्रमाणें स्वतःभोंवतींच होत असते. "

'पोस्टाची पेटी' 'डांबरी रस्ते' 'शिव्या' 'पत्रें' इत्यादि हास्यास्पद विषयावरही दांडेकर, खांडेकर व संत यांनीं उत्कृष्ट लघुनिबंध लिहिले. या गोष्टी आपण पहात नाही असें नाही. परंतु त्याकडे पाहिल्यानंतर लेखकाला काय वाटलें हेंच यांत नमूद केलेलें आहे.

परिणामकारक शेवट हें लघुनिबंधाचें महत्वाचें तंत्र आहे. उदा०– " महदाश्चर्याची गोष्ट ही की जिनं आपल्या मनांतलीं गुपितं मनांतच ठेवण्याचं अचूक पाळलं आहे अशी या भूतलावरची ही एकमेव स्त्री होय !" [पोस्टाची पेटी— संत]

"असं मनाशीं ठरवून मी दाढी करूं लागलों. पण मन बेटं किती विचित्र पहा ! दाढी पुरी करता करता दहादां माझ्या मनांत आलं की तो पहिला पांढरा केस आज न दिसता आणखी ५–१० वर्षांनीं दिसला असता तर बरं झालं असतं! "[पहिला पांढरा केस- फडके]

"खरं पाहिलं असता वडिलांच्या परवानगीनं कुणाचं काय चांगलं झालं आहे ? रुक्मिणीनें भावाचें ऐकलें असतें तर भगवान श्रीकृष्णाची पत्नी होण्याऐवजीं शिशुपालाच्या जनानखान्यांत ती पडली असती."

[वडिलशाही– काणेकर]

मराठींत लघुनिबंध हा लेखनप्रकार वाचक व लेखक या दोघांतही बराच लोकप्रिय झाला आहे. नवे नवे लेखक या प्रांतांत शिरत आहेत. त्यांतील कांहीनीं यांत नक्कीच भरीव यश मिळविलें आहे. उदा० प्रा. फडके, वि. स. खांडेकर, अनंत काणेकर, वि. पां. दांडेकर, र. गो. सरदेसाई, बोरकर, गं. भा. निरंतर, ना. मा. संत, इत्यादि नवे लेखक लिहिण्यास प्रारंभ करीत आहेत. यापैकीं, कै. संतांखेरीज सर्वांचें लिखाण पुढें वाढत जाणारें आहे. याचप्रमाणें वा. भा. पाठक यांच्या 'नकोत त्या गोष्टी' रघुवीर सामंतांच्या 'पणत्या' वि. ल. बर्वे यांचा 'पिसारा' पवारकृत 'हवेंतील मनोरे' श्री. स. भावे यांची 'पहिली उडी' हे स्वतंत्र व 'नवें लेणें' हा अनेकांच्या निवडक निबंधाचा संग्रह इत्यादि वाङ्मय प्रसिद्ध झालें आहे. परंतु या सर्व वाङ्मयावरून असें दृष्टीस पडतें कीं या लघुनिबंधांचा एक साचा तयार होत आहे. व एकदा साचा तयार झाला कीं त्याची नावीन्य व्यक्त करण्याची शक्ति मंदावते. विषयाची अपरिचित बाजू मांडणें व तत्पूर्वी असलेली विचारसरणी चूक होती असें प्रतिपादन करणें. उदा. " व्यवस्थितपणाचें वेड." अथवा प्रत्येक गोष्टींतून तत्त्व प्रतिपादन करवून घेण्याची वृत्ति. या गोष्टींची पुनरावृत्तीच प्रत्येक लघुनिबंधांत दिसून येऊ लागली आहे.

फुलपांखरू हें जात्याच स्वच्छंदी, लहरी आणि स्वतंत्र असतें. त्यानें जर स्वतःभोवती कोष विणून घेतला तर आंत तडफडून त्याचा प्राण जाईल. अशीच कांहींशी स्थिति आजच्या लघुनिबंधकारांची झाली आहे. हे कोष वेळींच फोडून टाकलें नाहीत तर त्याचा परिणाम त्यांच्या स्वतःच्या नाशांतच होण्याचा संभव अधिक. आंतल्या फुलपाखराला न दुखविता कोषाचें बंधन दूर करणाऱ्या कुशल कारागिराची लघुनिबंधाला आज गरज आहे.

न्हावी:— माफ करा साहेब, करंट बंद झाल्यामुळें अपुरी राहिलेली दाढी उद्यां करून देण्यांत येईल.

चित्रकार— विद्याधर भोरटके

= रामदास रामचंद्र चौधरी =

स्टेशनरी व कटलरी मर्चंट्स्

त्वचारोगावर खात्रीलायक अनुभविक उपाय

★ रेडेक्स मलम ★

आमचकडे सर्व प्रकारचे स्टेशनरी सामान, टॉयलेट्स्, उंची बिस्किटे किफायतशीर भावानें मिळतील. सर्व प्रकारची पेटंट औषधे व गुरांची उपयुक्त औषधेसुद्धां मिळतील.

प्रो.:— आर. आर. चौधरी

भवानीपेठ, जळगांव पू. खा.

: : झिनतान : :

लहान मुलामुलींचा आनंद म्हणजेच झिनतान-पिल्स्

झिनतान सुवासिक म्हैसुर सुपारी—

तोंड स्वच्छ होवून मधूर सुगंध येतो.

झिनतान तांबुल-विहार— मनप्रसन्नतेसाठीं.

जगताप इन्डस्ट्रीज्, झिनतान वर्क्स, मुंबई.

डेपोः— जळगांव, पू. खा.

काय डॉक्टर ! कसं काय ?....

[नाट्यछटा]

लेखकः— **श्री. अ. कुळकर्णी** विज्ञान विभाग तृतीय वर्ष.

हं ऽ ... कसं काय डॉक्टर ? ... काय म्हणता? आपण मला ओळखलं नाही ? ... अहो साहाजिक आहे– तुम्ही जर मला पाहिलंच नाही तर ओळखाल कुठून ? ... बरं ऽ ! ... आपल्याला वेळ आहे ना ? ... म्हणजे म्हणता काय ? झालं काय बुवा तुम्हाला ? ... काय म्हणता ? आठ दिवसापासून आजारीहि आहात ? ... भले ! ...... म्हणजे आतां ही कशी गंमत झाली पहा ! ... म्हणजे त्याचं असं झालं ... परवांच तुम्हाला उद्देशून कुणीतरी म्हणालं ... काय ? ... कीं हे म्हणजे 'A doctor without a patient' आहेत. ... काय ? ... तेव्हां मी मनांत म्हटलं— 'अहो या रेशनच्या दिवसांत डॉक्टर रिकामा राहतो म्हणजे काय गोष्ट आहे ? तेव्हां आज ज्यावेळीं आमच्या हिचं पोट दुखायला लागलं तेव्हां म्हटलं तुम्हालाच ... अहो असे घाबरलात काय ? म्हणजे कांही तसल्या प्रकारचं पोट दुखायला लागलं नाही... हें आपलं नेहमीचंच आहे... म्हणून तुम्हालाच बोलवावं या विचारानं इथं आलों ... अन् इथं तर तुम्हीच आजारी आहात असं म्हणतां ...... डॉक्टर आजारी पडू लागले तर पेशंटनीं हो काय करायचं ? ... पण कांहो डॉक्टर, जरा खरं विचारतों म्हणून राग नका येऊ देऊ हं — पण किनई ... तुम्ही कांही आजारी असल्यासारखें दिसत नाही ... भले ! म्हणजे आम्हालाच फसवतां वाटतं ? — अहो यायचं नसेल तर तसं सांगा — काय ?... काय म्हणतां ? ... 'हा मनाचा रोग आहे ... तुम्हाला कळायचा नाही ?" ... छान ! म्हणजे तुम्ही आतां शरीरावरून थेट मनावर गेलात कीं ! याला म्हणतात डॉक्टर ! ... तें कांही नाही डॉक्टर ... यायलाच पाहिजे तुम्हीं माझ्याबरोबर !... ...अगदी तुमच्यासारखे डॉक्टर पाहिजेत आपणाला— मग काय ? उठतां ना ? ... आँ ! ... काय म्हणतां ? म्हणजे तुम्ही तसले डॉक्टर नाही ... म्हणजे यांतहि कांही वांधा आहे कीं काय ? ... मग तुम्ही कुठले डॉक्टर ... शाब्बास ! म्हणजे तुम्ही Ph. D. आहात ... अहो म्हणजे प्राध्यापकच तुम्ही !... गंमत झाली मग मोठी ... म्हणजे उगीचच तसदी दिली मी तुम्हाला ... पण हे बघा — ती बाहेर पाटी लावली आहे ना ? तिच्यावरचं ते डॉ. खोडून त्या ऐवजीं प्रा. करा ... निदान तुमच्या नांवामागें प्रा. डॉ. तरी लिहीत जा ... हो, नाहीतर आणखी एकादा पेशंट यायचा तुम्हाला तसदी द्यायला ... बराय डॉक्टर — एम्. ए. पीएच्. डी. . . . नमस्कार !

- मजबुतीबद्दल प्रसिद्ध असलेली -

म्हैस] बादली वापरा [छाप

मॅन्युफॅक्चरर्सः— के. के. अमरेलीवाला

जळगांव पू. खा.

मेसर्स आर्. राजकोटिया आणि कंपनी

कापडाचे व्यापारी, जळगांव.

वूलन सुटींग्ज. — रेशमी कापड.

लग्नमौंजीस लागणारे कापड

— व —

सर्व प्रकारचीं पातळें फायदेशीर मिळतील.

* मेसर्स शहाणे आणि कंपनी *

तपकीर, देशीं विलायतीं औषधें,

मेथीलेटेड स्पिरीट मर्चंटस्

★

आमचेकडे सर्व प्रकारची तपकीर, पनवेल व नगरचीं सर्व प्रकारचीं औषधें,
इंग्लिश औषधें, सुगंधी सामान, गोडबोले यांचा
सातारी जर्दा व नित्योपयोगी वस्तू
किफायतशीर भावानें
मिळतील.

★

आधुनिक विज्ञानाचें — भयशंकित भवितव्य

लेखकः— विद्याधर भोरटके साहित्यप्राज्ञ
[ज्यू. बी. एस्सी.]

पशुपक्ष्यादि प्राण्यांच्या ठिकाणीं उपजत बुद्धि मात्र असते. मनुष्याचे ठिकाणीं विचारप्रवर्तक बुद्धि असल्यामुळें त्याला प्राणिमात्रांत श्रेष्ठपणा प्राप्त झाला आहे. रानटी अवस्थेंत मनुष्यानें या बुद्धीच्या जोरावर विस्तवाचा, कुंभाराच्या चाकाचा, धान्यफलें दुग्धादि आहाराचा व तांबे, सोने, लोखंड वगैरे धातूंचा शोध लावून आपली सुधारणा करून घेतली व आपलें जीवन सुखी केलें. मनुष्याच्या ह्या संशोधक बुद्धीच्या विकासांतून व त्याच्या वाढत्या गरजांतून विज्ञानयुगाची निर्मिति होऊन त्यांत निरनिराळ्या शास्त्राद्वारें मानवी जीवन सुखी, समृद्ध, वैभवशाली व सत्ताशाली बनविण्याची शास्त्रज्ञांत अहमहमिका लागून राहिली आहे.

परन्तु सुखी जीवन हें शांतिदायक जीवन असूं शकेल काय ? जीवनांत सौख्य हें क्षणकाल आनंद देईल, पण तें शांति देऊंच शकेल असें नाही. खुद्द सुखच क्षणभंगूर असल्यामुळे हे क्षण दीर्घ करण्याकरिता मनुष्याला सत्तेची गरज वाटू लागते. परन्तु सत्तेमुळे सुखास शाश्वति न येता तें इतकें अशाश्वत होतें कीं, सत्ताधारी मनुष्य स्वतः तर सुखी नसतोच पण इतरेजनांनाहि तो तें लाभू देत नाहीं. सुख व सत्ता ह्यांच्या लोभामुळे त्याचे ठिकाणची हिंसकवृत्ति उत्तेजित होऊन संहारकार्यास तो प्रवृत्त होतो. संहाराचीं साधनें त्याच्या हातीं पडल्यास तो इतरांच्या सुख व स्वातंत्र्याचा काळ बनून त्यांच्या अपहारास सदैव सज्ज असतो. वैज्ञानिक हे मनुष्याला सुखाच्या साधनाबरोबर संहाराचींहि साधनें पुरवूं शकतात. म्हणूनच विज्ञानशास्त्राच्या आत्यंतिक विकासामुळें विज्ञानयुग हें विनाशयुग ठरण्याचाहि तितकाच संभव आहे. विज्ञानयुगांतील सुखलोलुप माणसांत ही भीति निर्माण होणें अनाठायी नाही.

'जगीं सर्व सुखी असा कोण आहे ?' ह्या प्रश्नाच्या अनुभवसिद्ध उत्तरावरून मानवी जीवन सर्वतोपरी सुखी असू शकत नाही. विज्ञानशास्त्रज्ञांनीं सुखाची कितींहि साधनें निर्माण केलीं तरी मनुष्य अतृप्त व अशांतच आहे व राहील. सुखाच्या विविधतेमुळे त्याची सौख्योपभोगाची शक्ति अपुरी पडते व सर्व प्रकारचीं सुखें प्राप्त करून घेण्यास व प्राप्त सुखांचा सर्वस्वी उपभोग घेण्यास तो असमर्थ असतो. सुखाच्या कल्पनाहि वेगवेगळया असल्यामुळे विज्ञानवेत्ते सुखाचीं साधनें मानवी बुद्धीस थक्क करून सोडण्याण्याइतकीं निर्माण करूनहि मनुष्याला ते सुखी करू शकत नाहीत कीं शांति देऊ शकत नाहीत. सुखाच्या साधनांच्या विविध व वैचित्र्यपूर्ण निर्मितीमुळे सुखाचा हव्यास तेवढा वाढून शांतिपासून मनुष्याचें अंतर मात्र वाढत जातें.

सुखाच्या हव्यासांतून नव्हे तर मनाच्या संयमांतून शांति प्राप्त होत असते. विज्ञानानें मनुष्याला आकर्षक असें कृत्रिम जीवन दिलें असून त्यानें तें आपल्या बाह्य जीवनाच्या चौकटींत बसविलें आहे. ह्या बाह्य जीवनांतच सुखाचा हव्यास धुडगूस घालू शकतो. व शास्त्रज्ञ ह्या हव्यासाबरोबर मनुष्याचें कृत्रिम जीवन विशाल व परिपूर्ण करण्याचे प्रयत्न करू पाहतात. उलट मनाच्या संयमांतून मानवाचें नैसर्गिक म्हणजेच वास्तविक जीवन वाढीस लागून त्याचें मूळ त्याच्या अंतर्जीवनांत खोलभागीं दृढ होतें. ह्या अंतर्जीवनांतच

सत्य व शांतीचा त्याला साक्षात्कार होऊन तो खरें शाश्वत व सुखी जीवन उपभोगू शकतो. मनाच्या विकासाबरोबर त्याचें अंतर्जीवन विशालता, उच्चता व परिपूर्णता पावतें. मनुष्याला अंतर्मुख होऊन विश्वव्यापी विकसित मनापलीकडे गेल्याशिवाय सत्य व शांतीचा साक्षात्कार होत नाही. अंतर्मुख होऊन विकसित बुद्धीपलीकडे गेल्याशिवाय विज्ञानोपासकाला नवनवीन शोध लागत नाहीत. बुद्धिमार्गावरील ही अंतर्मुखता अखेरीस मानवाच्या भौतिक वा जड जीवनाचेंच वैभव वृद्धिंगत करील. मनोमार्गानें होणारी अंतर्मुखता ही आत्म्याचा वा सत्याचा दिव्य प्रकाश मानवाच्या अध्यत्मजीवनांत तळपत ठेवील. भौतिक जीवन हें हिंसक असू शकतें. आध्यात्मिक जीवन हें अहिंसक असतेंच. सत्य, शांति व अहिंसेच्या अध्यात्मयुगांत मानवाच्या ठिकाणच्या मानवतेचा विकास होऊन तिचा प्रत्यय त्याला आपल्या सामान्य व साध्या जीवनांनहि घेतां येतो, परंतु सुख,वैभव व सत्तेच्या भौतिक युगांत मनुष्याच्या ठिकाणच्या माणुसकीचाहि त्याला आपल्या समृद्ध जीवनांत अनुभव घेतां येत नाहीं. तो मानव्यास पारखा होतो. भौतिक जीवन हें परतंत्र व विनाशी असतें पण आध्यात्मिक जीवन हें खरोखर स्वतंत्र व अविनाशीं असतें. विज्ञानप्रगतीचें कार्य जरी भौतिक क्षेत्रांत चालू असल तरी त्या कार्याचें फल सत्य, शांति व अहिंसेच्या आध्यात्मिक क्षेत्रावर शास्त्रज्ञांना सोपवावें लागेल. जगाचा उद्धार किंवा नाश शास्त्रज्ञांचेकडून ही जबाबदारी यशस्वी रीतीनें पार पाडण्यावरच अवलंबून राहील.

सुखासाठीं सत्ता, सत्तेसाठीं अपहार व संहार आणि संहारासाठीं शस्त्रें अशी अनर्थकारक गरजपरंपरा जडजीवनाच्या भौतिक जगांतच नांदू शकते. उलट सुखासाठीं सेवा, सेवेसाठीं त्याग व आत्मयज्ञ आणि आत्मयज्ञ व आत्मबलिदानासाठीं सत्य-अहिंसा-शांतीची प्राप्ति ही कल्याणकारक कारणपरंपरा सूक्ष्म जीवनाच्या आध्यात्मिक जगांत प्रत्यक्षांत येत असते. शास्त्रज्ञ विज्ञानाद्वारें सुखसमाधानांची विपुल प्रमाणांत निर्मिति करी पर्यंत फक्त आज डोळस राहू शकतात परंतु वरीलपैकीं कोणत्या सुखाकडे ह्या साधनांचा उपयोग होत असतो हें पहावयास ते आंधळे होतात. मानवतेच्या विकासासाठीं भुकेलेल्या या जगांत साध्याच्या उच्चतेइतकेंच साधनांच्या शुचितेलाही आवश्यक असें महत्त्व देण्यांत येत आहे. शुद्ध हेतूसाठीं साधनेंहि शुद्धच वापरली पाहिजेत. विज्ञाननिर्मित सुखसाधनांचें स्वरूप कोणतें ठरवितां येईल ? हीं साधनें जें निर्माण करतील व ज्यांच्या हातीं पडतील त्यांच्या जीवनमूल्यावरच ह्या साधनांचें स्वरूप अखेर अवलंबून राहील. सारांश, शास्त्रज्ञ फार तर सुख-साधनें निर्माण करू शकतील पण त्यांचें स्वरूप व सुखाच्या कल्पना ते निश्चित करू शकणार नाहीत. शास्त्रज्ञ व शास्त्रज्ञांना संशोधनास वाव व उत्तेजन देऊन कह्यांत ठेवणारे जे भौतिक अगर आध्यात्मिक संस्कृतीचे उपासक असतील त्यावर शास्त्रज्ञांच्या शोधांच्या परिणामांची भवितव्यता अवलंबून राहील.

शास्त्रज्ञांचा अंत कुणी पाहिला आहे ! ते आपल्या संशोधनसामर्थ्यावर कधीं जगांत सर्वत्र नंदनवन उभारून त्याला स्वर्गाची शोभा आणतील तर कधीं पृथ्वीचा स्फोट करण्याचे, समुद्राच्या पाण्याला उसळी मारावयाचे शोध लावून खंडचे खंड धुवून काढण्याचे अगर वातावरणांत विष पसरवून मनुष्य समाजाला जगणें अशक्य करून सोडण्याचे प्रयोगहि ते करतील. त्यांची खात्री कोणी द्यावी ?

मानवांच्या भौतिक व आत्मिक प्रगतीचा व संस्कृतीचा समन्वय घालण्यांत यशस्वी झालेलें असें प्राचीन कालापासून आजपर्यंत एकच राष्ट्र अस्तित्वांत असलेले दिसते, ते म्हणजे आपला प्रिय भारत ! अलीकडे भारतीयांच्या प्राचीन पराक्रमाबद्दल अधिक ज्ञान उपलब्ध झालें असल्यानें आपल्या विचारवन्तांनीं तत्त्वज्ञानाप्रमाणें विज्ञान-क्षेत्रांतहि भरपूर अवगाहन केलें असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येत आहे. पाश्चात्यांच्या अगोदरच भारतीयांनीं अनेक शोध लाविले होते. विमानें तयार करण्याचेहि ' फार्म्युले ' प्राचीन भारतीयांना ठाऊक होते असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. कुतुबमिनारापाशीं जो अशोक स्तंभ आहे त्याचें गंजणारें लोखंड कसें तयार करण्यांत आलें हें आधुनिक विज्ञानही सांगू शकत नाहीं. भारतीयांची प्रकृति मुळांतच विज्ञानशास्त्रीय अभ्यासाला

अनुकूल होती. परन्तु बौद्ध कालानंतर हिंदुस्थान जो मागें पडला तो विसाव्या शतकापर्यंत. अलीकडे कांहीं दिवसापूर्वी विज्ञानशास्त्रज्ञांची अलाहाबादेस जी परिषद भरली होती तिला ग. ज. चक्रवर्ती राजगोपालाचार्य यांनीं पाठविलेल्या संदेशांत असें म्हटलें आहे कीं, ' भारतीय विज्ञान कित्येक शतकापूर्वी देशान्तराला गेलें होतें तें आतां स्वगृहीं परतलें आहे. ' याचाहि अर्थ आपलें राष्ट्र कित्येक शतकापूर्वी विज्ञानशास्त्रांचें माहेर-घर होतें असाच होतो.

परक्या राजवटीच्या प्रतिकूल परिस्थितींतहि रामन, साहा, भटनागर, कृष्णन्, घोष, सोहनी, बोस भाभा, चोप्रा वगैरे लोकांनीं आंतरराष्ट्रीय ख्याति मिळविली आहे. कलकत्ता, डाका, बनारस, अलाहाबाद, मुंबई, मद्रास, हैदराबाद येथील प्रयोगशाळांत तसेंच बंगलोरच्या विज्ञानविद्यालयांत महत्वाचें संशोधन झालें आहे. धारव व त्यांचे सहकारी यांनीं खताविषयींचे प्रयोग केले. डॉ. सोपारकर यांनीं जनावरांच्या क्षय-रोगाची चिकित्सा केली. रे, कृष्णन्, शेषाद्रि, वेंकटरामन् दत्त यांनीं वनस्पति-विषयक ज्ञानांत भर घातली. गुह, बसू, पटवर्धन, सुब्रह्मण्यम् यांनीं आहारविषयक क्षेत्रांत संशोधन केलें. वेंकटरामन् यांनी रंगाबाबत संशोधन करून कापड धंद्याला मदत केली. कृष्णस्वामी, मित्र, सेन वगैरेंनीं चिनीमातीच्या गुणधर्माबाबत संशोधन करून औद्योगीकरणास मदत केली. गोडबोले, गोस्वामी, मेमन, प्रभृतींनीं साबण, तेलें याबद्दल प्रयोग केले. रे प्रभृतींनीं हिंवतापप्रतिबंधक औषधाबाबत संशोधन केलें. डॉ. घोष यांनीं भयंकर नागाचें विषसुद्धां मानवी प्रगतीला सहायीभूत कसें होतें हें दाखवून दिलें. ही अलीकडील शास्त्रज्ञांच्या कर्तबगारीचीं उदाहरणें सांगता येतील. 'जगांतील इतर कोणत्याहि राष्ट्रापेक्षां हिंदी लोकांत बौद्धिक जिज्ञासुवृत्ति अधिक प्रखर आहे व पुढील अर्धशतकांत हिंदुस्तान संशोधनाच्या क्षेत्रांत आघाडीवर येऊं शकेल' असें एका प्रख्यात अमेरिकन शास्त्रज्ञाचें मत आहे.

जे देश शास्त्रीय संशोधनांत मागासलेले राहतील त्यांची कधींच भरभराट होणार नाही. म्हणूनच हिंदी जनतेचें जीवन सुखी करण्याचा एकच एक मार्ग विज्ञानोपासना हा आहे. तथापि हिंदी शास्त्रज्ञांनीं विज्ञानाची उपासना विधायक दृष्टी ठेवून केली तरच हिंदी राष्ट्राची प्रगति सुकर होईल. ही विधायक दृष्टी सत्य, अहिंसा, शांतिपूर्ण आध्यात्मिक जीवनांतून प्राप्त होणें शक्य आहे. आध्यात्मिक जीवनाचा पाया मनोविकास हा आहे.

विज्ञानशास्त्राची ओढ ही इतकी सामर्थ्यशाली असते कीं, ती आपल्या आवेगामुळें पुष्कळ नामवंत शास्त्रज्ञांना ह्या आध्यात्म जीवनापासून व विधायक दृष्टीपासून त्यांची फारकत करून स्वाभिमानशून्य व मानवताशून्य बनवून टाकते. रशियाचा जगप्रसिद्ध वैज्ञानिक पॅव्हलॅव्ह हा ह्याचें उदाहरण म्हणून देतां येईल. आधुनिक वैज्ञानिक दृष्टि, स्वदेशाभिमान आणि, मानव-धर्माच्या जाणिवेनें दुःखी दलिताविषयीं वाटणारी आत्मीयता ह्यांचा एकाच व्यक्तीच्या ठिकाणीं संयोग झाल्याचें दृश्य क्वचित् दृष्टीस पडतें. विज्ञानशास्त्रज्ञांच्या या मानवताविन्मुख परंपरेंत खंड पाडणारा एक महान् शास्त्रज्ञ ; म्हणून दिवंगत विज्ञानाचार्य प्रफुल्लचंद्र रे ह्यांचा मोठ्या अभिमानानें उल्लेख करावा लागेल. आध्यात्मिक जीवनाच्या संपूर्ण विकासाचा आदर्श असे महात्मा गांधी व विज्ञानविकासाचे एक उच्चतम प्रतीक ' रे ' ह्यांचें आमरण सहकार्य हें हिंदी शास्त्रज्ञांना आजच्या अध्यात्मशील विज्ञानयुगांत यथोचित मार्ग-दर्शन करू शकेल. विज्ञानाचार्य प्रफुल्लचंद्र रे यांचा जीवन-संदेश विज्ञानयुगीन जगाचें विनाशापासून संरक्षण करूं शकेल.

जगांत आज विधायक व विघातक प्रवृत्तींचा झगडा सुरू झाला आहे. एकीकडे विज्ञानाचा नवलकारक विकास व दुसरीकडे मानवतेचा चक्काचूर करून टाकणाऱ्या संहारक शक्तीचा नंगा नाच अशीं जीं परस्परविरोधीं दृश्यें दृष्टीस पडतात ह्यांचें मुख्य कारण अधुनिक शास्त्रज्ञांची आध्यात्मविन्मुखता मानवताविन्मुखता व समाज-विन्मुखता हें होय. भारताचे विज्ञानप्रिय व सत्यप्रिय प्रमुख नेते पंडित जवाहरलाल नेहरू देखील म्हणतात " वैज्ञानिक प्रगतीबरोबरयोग्य तो मानसिक विकास न झाल्यामुळे जगाचा तोल सुटला आहे. "

विज्ञानाभिमुख पण अहिंसाशील पंडितजींच्या इशाऱ्याप्रमाणें विज्ञानाच्या प्रगतीबरोबर मानसिक विकास न घडल्यास विज्ञानयुगीन जगाचें भवितव्य भयशंकित राहणार नाही काय ? बौद्धिक विकासाबरोबर मानसिक विकास करून आजच्या भौतिक ज्ञानाचा पुरेपूर उपयोग करून घेतला तर जगांतील सर्वच्या सर्व २०० कोटी माणसे सुखानें राहू शकतील व युद्धाची गरज उरणार नाही, ही गोष्ट सर्वांनीं लक्षांत घेतल्यास जगांतील जीवनच बदलून जाईल.

विज्ञान हें विनाशमर्यादित आहे. सत्य हें विनाशाच्या पलीकडे आहे. म्हणूनच तें अविनाशी आहे. मृत्यूच्या पलीकडे गेल्याखेरीज सत्याच्या क्षेत्रांत पदक्षेप घडू शकत नाही, म्हणूनच सत्य हें अमर आहे. विज्ञानाच्या संशोधनाबरोबरच सत्याच्या शोधाचेंहि प्रयत्न होणें जरूर आहे. ह्या दोन्ही शोधांच्या संगतीनेंच मानवी जीवनाचा विकास होऊ शकेल. ह्या विकसित जीवनांत विज्ञान हें मानवजातीस गुलामींत ठेवण्यासाठीं नसून तिच्या सेवेसाठीं आहे ह्या उघड सत्याची शास्त्रज्ञांना जाणीव होऊ लागेल, व विनाशी जगांत अविनाशी सत्याच्या अनुभवाची गरज तीव्रतेनें भासू लागेल. ह्या व्यतिरिक्त विज्ञानाच्या एकांगीं प्रकर्षानें त्याचेकडून जगाची हत्त्या मात्र घडेल य जगाच्या नाशाबरोबर त्याचाहि अंतीं नाश होऊन त्याची ती एक प्रकारें आत्महत्त्याच ठरेल. आज तरी विज्ञानयुगीन जगाचें भवितव्य विचारवन्तांना भयशंकितच वाटतें.

★ जळगांवांत ★
सर्वोत्कृष्ट
छ
छ पा ई
ई
व वक्तशीर
★ करून ★
मिळण्याचे एकच ठिकाण
डेक्कन प्रिंटिंग प्रेस
जळगांव, पूर्व खानदेश.

खानदेश व नाशिक
— जिल्ह्यांतील —
बहुसंख्य जनतेचें अत्यंत
आवडतें
साप्ताहिक
बातमीदार
दर रविवारीं
नियमितपणें प्रसिद्ध होतें.
वार्षिक वर्गणी ५ रुपये फक्त

सोन्याचांदीचे व्यापारी
आमचेकडे सर्व तऱ्हेचे फॅन्सी दागिने तयार करून मिळतील.
स्पेशालिस्ट कप्स, मेडल्स, फोटोफ्रेम्स.
ह्या गोष्टी तयार करून मिळतील.
★
शान्ताराम पुरुषोत्तम सोनगीरकर, सराफ.
बळीराम पेठ, जळगांव, पू. खा.

महाजन आणि कंपनी
आयर्न, हार्डवेअर, पेन्ट्स व पाईपस् मर्चंटस्
आमचेकडे इमारतीकरितां सर्व प्रकारचें बिल्डिंग मटेरियल्स व फरशी आणि शेतीकरितां लागणाऱ्या लोखंडाच्या सर्व वस्तू तसेंच पलंग, पाळणे, घमेले, बादल्या, तवे, बिजागरे, खिळे, उंदराचे पिंजरे, नांगर व नांगराचे साखळदंड, काटेरी तार, सर्व प्रकारची जाळीं वगैरे माल किफायतशीर भावानें मिळेल.
प्रो:- मांगो गंजी चिरमाडे,
पोलन पेठ, जळगांव पू. खा.

" माहेर घर!!! "

" पण कुणाचें ? "

" दोघांचें "

" म्हणजे ? नवीनच आहे ! " " अहो— जनानी व मर्दानी कापडाचें ! "
" अस्सं होय ! चला मग आतांच ! " " —शिवाय जळगांवांत मुंबई ! "
" अरे वा ! कमालच करतां बुवा तुम्ही ! "
" अहो असं नाहीं ! मुंबईच्या भावांत घड्याळें मिळूं लागलींत इथें ! "
" अं ! कुठें ? "

" कन्हैयालाल उदयराम शर्मा, कापडाचे व घड्याळाचे व्यापारी जळगांव — यांचेकडे " " चला तर आतांच ! "

सर्व प्रकारच्या इलेक्ट्रिकल रिपेअर्स्, इन्स्टॉलेशन्स् व मशिनरीसाठीं खात्रीलायक व किफायतशीर ठिकाण

डेक्कन इंजिनिअरींग ॲण्ड ट्रेड सर्व्हिसेस

गणेश बिल्डिंग माहेजी बाजार जळगांव पू. खा.

इलेक्ट्रिकचें सर्व प्रकारचे सामान, पंखे, मोटर्स, दिवे, डायनामो, ट्यूब लाईटस, ऑईल एजिन्स, सेन्ट्रिफ्युगल पंप, चक्की, तेलाचे घाणे, आर्मेचर वाइन्डिंग इत्यादि इत्यादि.

स्टॉकिस्टः— नेत्रे ब्रदर्स बुकसेलर्स जळगांव, पू. खा.

लहान मुलांचे दांत व दाढा सुलभतेनें निघण्याकरितां

व्हिम्को टीथिंग सायरप

सर्वत्र मिळते — वापरा

सर्व प्रकारचे जखमांवर व भाजलेल्यावर

व्हिम्को ड्रेसिंग ऑईल

सर्वत्र मिळते वापरा.

दी फॉर्च्यून प्रॉव्हिडंट इंशुरन्स कं. लि.

रजिस्टर्ड ऑफिसः— जळगांव पू. खा.

आयुष्याचा विमा रु. ९०० पर्यंत स्वीकारला जातो.

—: कंपनीचीं वैशिष्ट्यें :—

(१) एजन्टास प्रचारशास्त्र शिकविलें जातें!
(२) विमा अर्जाबरोबर प्रवेश फी आकारली जात नाहीं.
(३) कंपनीच्या पहिल्याच मूल्यमापनांत कंपनीचे ॲक्च्युअरी लिहितात,
"दुसऱ्या जागतिक महायुद्धाचा वणवा पेटला असतांना अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितींत ही कंपनी स्थापन होऊन सुद्धां पहिल्याच मूल्यमापनांत कंपनीची आर्थिक परिस्थिति अत्यंत समाधानकारक आहे आणि खरोखर कंपनीचें हें कार्य भूषणास्पद असें आहे."
(४) क्लेमची रक्कम तावडतोब देण्यांत येते.

सुशिक्षित, हुशार, मेहनती एजन्टस् नेमणे आहेत.

विशेष माहितीसाठीं जरूर लिहाः—

के. जी. चौधरी
मॅनेजिंग डायरेक्टर

आपणास लग्न, मौंजीस लागणारें कापड हवें ना ?

मग खालील पत्त्यावर चौकशी करा —★

जरी, रेशमी, सुती, सर्व प्रकारचीं नवनवीन डिझाईन्स्, सुबक पोत

—* किफायतशीर भाव *—

याबद्दल विश्वासास योग्य असें ठिकाण म्हणजेच.........

☛ **यशवंत पुरुषोत्तम चौधरी**

जयस्तंभाजवळ, जळगांव, पू. खा.

टीपः— या अंकांतील मराठी विभागाचें लेखन मुंबई विद्यापीठाच्या शुद्धलेखनाच्या नवीन नियमाप्रमाणे तपासलें आहे.

—संपादक

आकर्षक, स्वस्त व सुबक फर्निचर तयार करणारे
खानदेशांतील एकमेव कारखानदार

दि इंडिया फर्निचर लिमिटेड

जळगांव पू. खा.

आमचेकडे सोफासेटस्, ड्रेसिंग टेबल्स, उंची पलंग, ऑफिस फर्निचर तयार अगर ऑर्डरीप्रमाणें करून दिले जाते. एकवेळ आमच "शो रूम" ला अवश्य भेट द्या.

मॅनेजिंग एजन्टस्

दि इंडिया फर्निचर लिमिटेड.

प्रख्यात स्वादिष्ट कॉफीचे हॉटेल

स्वच्छतेचे आगर

आमचेकडे सर्व प्रकारचा ताजा व स्वादिष्ट खारा व मिठा माल मिळेल.
गिऱ्हाईकांचा संतोष हेच आमचे ध्येय.
एकवेळ अवश्य भेटून अनुभव घ्या.

★

शंकरलाल ओझा

सागर रेस्टॉरंट

चित्रा टॉकीज जवळ, जळगांव पू. खा.

जळगांवांत फराळाचें एकच उत्तम ठिकाण—

धी विजय हिंदु हॉटेल

ॲण्ड

सोडा फाऊंटन

आमचेकडे उत्तम प्रकारचा फराळाचा माल, चहा, कॉफी व इलेक्ट्रीकच्या साह्यानें थंड केलेलीं उत्कृष्ट व स्वादिष्ट पेयें मिळतील.
गिऱ्हाइकांचा संतोष हाच आमचा उत्कर्ष.

प्रो. :– डी. आर. खाचणे
चित्रा टॉकीज जवळ, जळगांव पू. खा.

आर्यनिवास

लॉजिंग ॲण्ड बोर्डिंग हाऊस

स्वच्छतेचें माहेरघर, रुचकर व दिलखुष भोजन.
जळगांवांत येणाऱ्या प्रवाश्यांना राहण्याची व जेवण्याची सर्वोत्कृष्ट सोय.

— रिफ्रेशमेंट हाऊस —

इलेक्ट्रीकच्या सहाय्यानें थंड केलेलीं सर्व प्रकारचीं पेयें.

प्रो. :– डी. व्ही. उपाध्ये
जयस्तंभाजवळ, जळगांव (पूर्व खानदेश.)

Printed at the Deccan Printing Press, Jalgaon (E. K.) by **Mr. V. C. Nehete**, and Published by **Prof. M. N. Advant**, at M. J. College of Arts and Science, Jalgaon (E. K.)